

Ova publikacija je nastala kao rezultat istraživačkog projekta UG Agencija za saradnju, edukaciju i razvoj pod nazivom „Kritičko razmišljanje i nova paradigma prema demokratskom društvu”, koji je u potpunosti podržala Evropska unija. Izdavač je Pro Educa iz Banjaluke. Stavovi koji su izneseni u ovoj publikaciji su autorski i ne predstavljaju izričite stavove i mišljenja Agencije za saradnju, edukaciju i razvoj, Evropske unije i Pro Educe.

Izdavač
Pro Educa
Banjaluka

Autor
Srđan Puhalo
Marijana Toma

Recenzenti
Olivera Simic, Griffith Law School, Queensland Australia
Vladimir Turjačanin, Filozofski fakultet, Univerziteta u Banjaluci
Goran Šimić, Sveučilište/Univerzitet "Vitez" Travnik

Lektorka
Mr Jelena Škrbić

Naslovna strana
Nikola Rodić

Priprema za štampu
Milana Stijak

Štampa
Art print, Banja Luka

Za izdavača i štampariju
Milan Stijak

Tiraž
300 primjeraka

KAKO MLADI U BOSNI I HERCEGOVINI OPAŽAJU PROTEKLI RAT?

Srđan Puhalo i Marijana Toma

Banja Luka
2022. godina

Zaplet

Ve je počelo pozivom pozivom Zorana Mićića iz Udruženja građana „Agencija za saradnju, edukaciju i razvoj“ na sastanak povodom njihovog projekta projekta „Kritičko razmišljanje i nova paradigma prema demokratskom društvu“ koje je finansirala Evropska unija. Od mene se očekivala pomoć u organizaciji „sociološkog istraživanja bh. društva provedenog u kontekstu građanskog razumijevanja zajedničke budućnosti, pomirenja i društveno-političkog okruženja u BiH.“ I taman mi krenemo da radimo, kad se desi pandemija COVID-a 19, što jeste zakomplikovalo sav rad, ali nismo odustali. Prikljenjeni su odgovori velikog broja mladih ljudi i njihovih roditelja, završen je unos podataka, uradila se analiza i napisana je publikacija. Kada sam sve uradio, negdje početkom 2021. godine saznao sam da je u UG „Agencija za saradnju, edukaciju i razvoj“ došlo do raskola i da se trenutno međusobno tuže. Čekao sam skoro godinu dana nadajući se da bi domaće tužilaštvo i sudstvo moglo da razriješi ovu zavrzalmu, ali to se još uvijek nije desilo. U međuvremenu se projekat završio, meni su ostali dužne novce, a rezulati istraživanja su „tavorili“ u mom računaru. Onda sam odlučio da objavim nalaze istraživanja, jer smatram da su važni za bosanskohercegovačko društvo i njegovu budućnost. Onda sam skoro godinu dana pokušavao da dobijam novac od međunarodnih organizacija, ali bezuspješno. Jedni nisu imali novca, drugi nisu htjeli da finansiraju tuđe projekte, treći su se plašili cijele nerazjašnjene situacije, četvrti su me ignorisali. Onda sam ja odlučio da sam završim priču i preko društvenih mreža zamolio ljude da doniraju novac za objavljivanje ove publikacije. Za dva dana skupio sam oko 3000 KM i publikacija je pred vama.

Hvala svima na podršci i razumijevanju.

SADRŽAJ

Zaplet	5
Predgovor	11
SUOČAVANJE DRŽAVA BIVŠE SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE SA PROŠLOŠĆU - Marijana Toma	13
1. Uvod	13
2. Pravo na istinu.....	20
3. Pravo na pravdu	32
3.1 Pravno prevladavanje prošlosti u Hrvatskoj – procesuiranje ratnih zločina.....	33
3.2 Pravno prevladavanje prošlosti u Srbiji – procesuiranje ratnih zločina.....	37
3.3 Pravno prevladavanje prošlosti u Bosni i Hercegovini – procesuiranje ratnih zločina	41
4. Pravo na neponavljanje.....	44
5. Pravo na nadoknadu štete i ispravljanje nepravde	47
6. Zaključak	56
Literatura.....	59
PERCEPCIJA MLADIH IZ BOSNE I HERCEGOVINE O PROTEKLOM RATU - Srđan Puhalo	65
1. Uvod	65
2. Posljedice rata.....	68
3. Socijalna rekonstrukcija društva.....	72
4. Socijalizacija mladih u postkonfliktnom društvu	76
4.1 Politička socijalizacija i porodični odnosi.....	77
4.2 Transgeneracijski prenos traume ili sekundarna traumatizacija.....	78
4.3 Obrazovanje kao faktor socijalizacije	81
4.4 Rat u BiH u udžbenicima istorije	82
4.5 Rat u BiH u medijima	88

5. Percepcija 90-ih u regionu.....	91
6. Etnička distanca i stereotipi.....	92
7. Koegzistencija i pomirenje	93
8. Psihološki procesi tokom procesa pomirenja.....	95
8.1 Kognitivni procesi.....	95
8.2 Afektivni procesi	97
8.3 Bihevioralni procesi	99
9. Metod istraživanja	100
9.1 Upitnik	100
10. Socio-demografski podaci o ispitanicima	102
11. Struktura varijabli nacionalizma i spremnosti za pomirenje	107
11.1 Faktorska analiza skale nacionalizma	107
11.2 Faktorska analiza skale spremnosti za pomirenje.....	110
12. Kako mladi u Bosni i Hercegovini opažaju događaje koji su prethodili ratu?	114
12.1 Diskusija nalaza	126
13. Kako mladi u Bosni i Hercegovini opažaju događaje iz rata?	130
13.1 Diskusija nalaza	138
14. Kako mladi u Bosni i Hercegovini opažaju odgovornost u ratu?	140
14.1 Diskusija nalaza	148
15. Kako mladi u Bosni i Hercegovini opažaju rad sudova koji su se bavili ratnim zločinima?	149
15.1 Diskusija nalaza	156
16. Kako mladi u Bosni i Hercegovini opažaju budućnost Bosne i Hercegovine?	158
16.1 Diskusija nalaza	162
17. Nacionalizam mlađih u BiH	163
17.1 Povezanost socio-demografskih varijabli sa faktorima nacionalizma kod mlađih u BiH	165
17.2 Diskusija nalaza	167
18. Spremnost na pomirenje mlađih u BiH	169

18.1 Povezanost socio-demografskih varijabli sa faktorima pomirenja kod mladih u BiH	171
18.2 Diskusija nalaza	173
19. Povezanost faktora nacionalizma sa faktorima pomirenja kod mladih u BiH	175
19.1 Diskusija nalaza	178
20. Povezanost faktora nacionalizma sa percepcijom političara i oficira	180
20.1 Diskusija nalaza	185
21. Povezanost faktora pomirenja sa percepcijom političara i oficira među mladima u BiH	187
21.1 Diskusija nalaza	191
22. Da li se djeca u Bosni i Hercegovini razlikuju od roditelja?	192
22.1 Razlike u stavovima između roditelja i djece o dešavanjima prije rata.....	193
22.2 Razlike u stavovima između roditelja i djece o dešavanjima za vrijeme rata	196
22.3 Razlike između roditelja i djece u opažanju odgovornosti u ratu.....	197
22.4 Razlike između roditelja i djece u opažanju pravde i rada haškog tribunala.....	199
22.5 Razlike između roditelja i djece u opažanju budućnost Bosne i Hercegovine	201
22.6 Razlike između roditelja i djece na varijablama nacionalizma.....	202
22.7 Razlike između roditelja i djece na varijablama pomirenja	204
22.8 Diskusija nalaza	205
23. Rezime	208
24. Ograničenja istraživanja	215
Summary	216
Literatura.....	224
Drugi izvori	231

PRILOG 1 - RAZLIKE IZMEĐU MLADIH HRVATA, BOŠNJAKA I SRBA	235
PRILOG 2 - RAZLIKE IZMEĐU MLADIH HRVATA, BOŠNJAKA, SRBA I NJIHOVIH RODITELJA	255

Predgovor

„Suočavanje s prošlošću odnosi se na procese prorade nasilne prošlosti, što znači nasilja prema svim žrtvama bez obzira na njihovu etničku, političku i drugu pripadnost. Suočavanje s prošlošću zbiva se u određenom društvu na različitim razinama: osobnog suočavanja, tj. prorade sjećanja i propitivanje vlastite odgovornosti za nasilje; razini suočavanja s prošlošću u zajednici (među prijateljima i poznanicima, sumještanima i sugrađanima, susjedima...); na institucionalnoj razini (uloga međunarodnih organizacija, državne i lokalne vlasti, političkih stranaka, vjerskih zajednica...); razini društva u cijelosti odnosno javnosti kao skupa građana koji usmjeruju pozornost na ratna i druga zbivanja iz prošlosti.“ (Kadrov, Lalić, Teršelić, 2010).

Bosna i Hercegovina je zemlja u kojoj postoje najmanje tri etnički podijeljene interpretacije posljednjeg rata (Fortić Plasto, 2019). Htjeli ili ne to da priznamo, takva istorija je odlično oružje za dnevnapolitičku manipulaciju, za postizanje političkih ciljeva, podršku vladajućim snagama, očuvanje nacionalnog identiteta, ponosa i samopouzdanja, a ne izvor objektivnih znanja i provjerenih činjenica o prošlosti. Takođim manipulacijama se kreira stalna napetost između pripadnika tri etničke grupe – Srba, Hrvata i Bošnjaka. Te tri etničke podijeljene istine su potencijalno sjeme nekog budućeg sukoba u Bosni i Hercegovini.

U našem istraživanju učestvuju mladi ljudi koji su rođeni poslije rata i o njemu uče posredno, iz priča roditelja i rodbine, razgovarajući sa prijateljima, u školi, iz medija, beletristike, filmova, ali i od domaćih političara. Oni su odrasli u etnički očišćenim sredinama gdje dominira jedan narativ o ratu, dok se alternativni narativi opažaju kao lažni i neprijateljski. Zbog toga nam je bilo interesantno vidjeti kako mladi ljudi u Bosni i Hercegovini opažaju događaje, političare, oficire iz 90-ih godina i kako ih interpretiraju.

Cilj našeg istraživanja bio je da utvrđimo:

- Kako mladi ljudi percipiraju dešavanja koja su prethodila ratu u Bosni i Hercegovini;

- Kako mladi ljudi percipiraju karakter rata, broj žrtava u ratu Bosne i Hercegovine;
- Kako mladi ljudi percipiraju političare i vojnike koji su donosili važne odluke tokom rata u Bosni i Hercegovini;
- Koga okrivljuju za ratne zločine i koga opažaju kao ratnog zločinca;
- Kako opažaju suđenja za ratne zločine i haški tribunal;
- Kako vide budućnost Bosne i Hercegovine;
- Povezanost nacionalizma i spremnosti na pomirenje i
- Koliko se percepcija i stavovi mladih ljudi u Bosni i Hercegovini razlikuju od percepcije i stavova njihovih roditelja.

Imajući sve ovo u vidu, ova publikacija je sastavljena iz dva dijela.

U prvom dijelu Marijana Toma daje detaljan pregled stanja o procesu suočavanja sa prošlošću u zemljama koje su bile najviše uključene u ratna dešavanja 90-ih godina na prostorima bivše SFR Jugoslavije: Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Ona ove procese provlači kroz četiri vrste prava koja pripadaju žrtvama, članovima njihovih porodice i društvu generalno, a definisao ih je Louis Joinet: pravo na istinu, pravo na pravdu, pravo na reparacije i pravo na neponavljanje.

U drugom djelu publikacije Srđan Puhalo analizira odgovore mladih ljudi, ali i njihovih roditelja, svrstanih u nekoliko cjelina: dešavanja koja su prethodila ratu, percepcija događaja u ratu, odgovornost za zločine počinjene u ratu, opažanje rada sudova koji su se bavili ratnim zločinima, budućnost Bosne i Hercegovine, kao i povezanost nacionalizma i spremnosti za pomirenje.

Ova publikacija će pokušati da nam donekle pomogne da spoznamo trenutno stanje u Bosni i Hercegovini kada je riječ o suočavanju sa prošlošću i percepciji ratnih dešavanja. Koristiće nevladinim aktivizmom, sociologizmom, socijalnim psihologizmom, te politikologizmom koji žele razumjeti proces pomirenja u Bosni i Hercegovini.

Srđan Puhalo

SUOČAVANJE DRŽAVA BIVŠE SOCIJALISTIČKE FEDERATIVNE REPUBLIKE JUGOSLAVIJE SA PROŠLOŠĆU¹

Marijana Toma

1. Uvod

Slom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ) usledio je nakon proglašenja nezavisnosti Slovenije i Hrvatske krajem juna 1991. godine. Raspad SFRJ je rezultirao sa nekoliko međunarodnih i unutrašnjih oružanih sukoba – prvi sukob započeo je u Sloveniji (jun-jul 1991), za kojim su usledili sukobi u Hrvatskoj (1991–1995), Bosni i Hercegovini (BiH) (1991–1995), Kosovu (1998–1999.) i Makedoniji (februar–avgust 2001). U oružanim sukobima koji su vođeni na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. do 2001. godine, život je izgubilo više od 130.000 osoba², oko 4.5 miliona osoba je izbeglo ili se raselilo, dok porodice i dalje traže oko 10.000 nestalih³.

Oružani sukob u Hrvatskoj započeo je 1991. godine i završio se 1995. godine, nakon vojno-poličkih operacija hrvatskih snaga „Bljesak“ i „Oluja“ u maju, odnosno avgustu 1995. godine. Uz pomoć Srbije, na čijem čelu se tada nalazio predsednik Srbije i kasnije predsednik Savezne Republike Jugoslavije (SRJ) Slobodan Milošević, Srbi u Hrvatskoj su uspostavili svoju političko-teritorijalnu jedinicu, tzv. Republiku Srpsku Krajinu, koja je uništena u operacijama „Bljesak“ i „Oluja“.

¹ Tekst je napisan decembra 2020. godine.

² Procene Koalicije za REKOM. Prekid čutnje o tajnim grobnicama i sudbini nestalih u ratovima na području SFRJ. Dostupno na: <https://www.recom.link/bhsc/prekid-cutnje-o-tajnim-grobnicama-sudbini-nestalih-u-ratovima-na-području-bivse-sfrj/>.

³ Prema podacima Međunarodnog komiteta Crvenog krsta, krajem avgusta 2016. godine prilikom obeležavanja Međunarodnog dana nestalih lica, objavljen je podatak da se u regionu bivše Jugoslavije traga za još nekih 10,700 osoba. Dostupno na: <https://www.icrc.org/en/document/human-rights-day-missing-persons-yugoslavia>.

U toku sukoba između snaga Republike Hrvatske i snaga hrvatskih Srba uz podršku Srbije, počinjeni su mnogobrojni zločini protiv hrvatskog i srpskog stanovništva.

Oružani sukob u Bosni i Hercegovini je najduži i najrazorniji oružani sukob u bivšoj Jugoslaviji. Trajao je od aprila 1992. do kraja 1995. godine, i u njemu je život izgubilo blizu 100.000 osoba. U sukob Muslimana, Hrvata i Srba u Bosni i Hercegovini su se intenzivno umešale Srbija i Hrvatska kroz pomaganje i podršku Srbima, odnosno Hrvatima u BiH. Rat u BiH okončan je Dejtonskim mirovnim sporazumom iz novembra 1995., kojim je takođe i definisano upravno i ustavno uređenje Bosne i Hercegovine i njena dva entiteta, Federacije BiH i Republike Srpske. U Bosni i Hercegovini su počinjeni brojni ratni zločini, uključujući i genocid, koji je počinila Vojska Republike Srpske u Srebrenici⁴. Prema popisu Bosanske knjige mrtvih, u ratu je posebno stradalo bošnjačko civilno stanovništvo, njih više od 31.000 civila (81,35% od ukupnog broja stradalih civila), u odnosu na 4.178 srpskih civila (10,93% od ukupnog broja civila) i 2.484 hrvatskih civila (6,50% od ukupnog broja civila), od ukupnog broja od 95.940 poginulih/ubijenih/nestalih građana BiH.⁵

Kriza na Kosovu, koja je započela još početkom osamdesetih godina a kulminirala dolaskom Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji 1987. godine, te represijom nad kosovskim Albancima, rezultirala je njihovom oružanom pobunom i prerasla u oružani sukob početkom 1998. godine između oružanih snaga Srbije i Oslobođilačke Vojske Kosova. Nakon niza neuspešnih međunarodnih diplomatskih inicijativa da se sukob okonča mirnim putem i zaštite civili na terenu, NATO savez je započeo vazdušnu intervenciju protiv Savezne Republike Jugoslavije u martu 1999. godine. Oružani sukob na Kosovu je trajao do juna 1999. godine i potpisivanja Kumanovskog sporazuma između Jugoslavije i NATO-a. Oružani sukob na Kosovu pratili su brojni ratni zločini poči-

⁴ Presuda, *Tužilac pr. Radisava Krstića IT-98-33*, Presuda, *Tužilac pr. Popovića i drugih IT-05-88*, Presuda, *Tužilac pr. Zdravka Tolimira IT-05-88/2*, Presuda, *Tužilac pr. Radovana Karadžića IT-95-5/18*.

⁵ Mirsad Tokača, Bosanska knjiga mrtvih, (Istraživačko-dokumentacioni centar Sarajevo-Fond za humanitarno pravo: Sarajevo, 2012): 115-116.

njeni protiv albanskog civilnog stanovništva, kao i kasnije represalije protiv Srba, Roma i Albanaca koji su bili označeni kao saradnici Miloševićevog režima nakon povlačenja srpskih snaga⁶.

U ratovima vođenim na teritoriji Hrvatske, BiH i Kosova činjeni su masovni i sistematski zločini počinjeni nad stanovništvom u cilju sproveođenja etničkog čišćenja čitavih teritorija – masovna ubistva civila i ratnih zarobljenika, držanje desetine hiljada civila i ratnih zarobljenika u koncentracionim logorima i centrima za torturu gde su mučeni i izlagani različitim oblicima nečovečnog postupanja, sistematsko silovanje žena i muškaraca, kao i drugi oblici seksualnog nasilja poput prisilnih trudnoća, prisilni nestanci, ali i uklanjanje dokaza kroz masovno sakrivanje i/ili potpuno uništavanje tela ubijenih. Širom teritorije bivše Jugoslavije uništavani su kulturno-istorijski spomenici, posebno bogomolje, a čitave zajednice su skoro ili potpuno zbrisane sa prostora na kojima su živele vekovima.

Od mnogobrojnih zločina kojima su se bavili međunarodni i domaći sudovi, po svojoj pravnoj kvalifikaciji posebno se izdvaja zločin koji su Vojska Republike Srpske i druge snage bosanskih Srba počinile u Srebrenici u julu 1995. godine. Za tek nekoliko dana jula, oni su ubili više od 8.000 Bošnjaka, većinom muškaraca i dečaka, zarobljenih u i oko Srebrenice nakon pada zaštićene zone Ujedinjenih nacija pod kontrolu snaga pod komandom Ratka Mladića. U nizu presuda koje je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (MKSJ) doneo protiv pripadnika oružanih snaga Republike Srpske, ovaj zločin definisan je kao genocide, a događaji ocenjeni kao pokušaj uništenja bosanskih muslimana sa prostora istočne Bosne. Pored presuda MKSJ, Međunarodni sud pravde je u slučaju tužbe Bosne i Hercegovine protiv Srbije za kršenje Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida utvrdio da je Srbija odgovorna za nesprečavanje genocida u Srebrenici i nekažnjavanje odgovornih za ovaj zločin u svojoj presudi 2007. godine.

⁶ Council of Europe, Committee on Legal Affairs and Human Rights
Inhuman treatment of people and illicit trafficking in human organs in Kosovo*, dostupno na: https://assembly.coe.int/committeedocs/2010/20101218_ajdoc-462010provamended.pdf.

Još na samom početku rata u Bosni i Hercegovini, 1993. godine, Ujedinjene nacije (UN) su pokušale da spreče masovne zločine osnivanjem Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju (MKSJ). Postupajući u skladu sa glavom VII Povelje UN, Savet bezbednosti UN je Rezolucijom 827 osnovao međunarodni sud sa zadatkom da krivično goni osobe odgovorne za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1. januara 1991. godine.⁷ Od svog osnivanja do kraja 2004. godine, kada su objavljene poslednje optužnice, MKSJ je optužio 161 osobu. Iako se u početku svog rada MKSJ suočavao sa nemogućnošću krivičnog gonjenja najodgovornijih zbog njihove nedostupnosti Sudu, te je pribegavao nisko pozicioniranim učiniocima, nakon uslovljavanja napretka u evropskim integracijama saradnjom sa MKSJ, menja se i odnos država u regionu prema суду. To je rezultiralo mogućnošću da tribunal krivično goni političke i vojne lidere kao najodgovornije za počinjene zločine. Među njima bili su bivši predsednik Srbije i SRJ, Slobodan Milošević, dva bivša načelnika Generalštaba Vojske Jugoslavije, Momčilo Perišić i Dragoljub Ojdanić, niz visoko pozicioniranih pripadnika oružanih snaga Vojske Republike Srpske, među njima komandant Glavnog štaba VRS, Ratko Mladić, potom bivši predsednik Republike Srpske, Radovan Karadžić, visoko pozicionirani politički, vojni i policijski predstavnici Srbije za vreme rata na Kosovu, Nikola Šainović, Milan Milutinović, Nebojša Pavković, Vladimir Lazarević, Sreten Lukić, Vlastimir Đorđević, ali i tri generala Hrvatske vojske i Policije, Ante Gotovina, Ivan Čermak, i Mladen Markač, zapovednici hrvatskih snaga u vreme operacije 'Oluja', bivši premijer Kosova i jedan od komandanata Oslobodilačke Vojske Kosova, Ramush Haradinaj.⁸

U decembru 2010. godine, Savet bezbednosti UN uspostavio je Mechanizam za međunarodne krivične sudove sa ciljem obavljanja više ključnih funkcija Međunarodnog krivičnog suda za Ruandu (MKSР) i MKSJ, između ostalog i očuvanja nasleđa ova dva međunarodna suda.⁹

⁷ Dostupno na: https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statut_827_1993_bcs.pdf.

⁸ Dostupno na: <https://www.icty.org/bcs/cases>.

⁹ Više na: <https://www.irmct.org/bcs/o-mehanizmu>.

Mehanizam je počeo s radom jula 2012. u Aruši (Tanzanija), odnosno u julu 2013. u Hagu (Holandija). Mehanizam je od početka delovao paralelno s oba ova međunarodna suda i nastavio je sa radom nakon njihovog zatvaranja 2015., odnosno 2017. godine.

Poslednjih nekoliko godina, dosta se analiziraju dostignuća MKSJ i njegov doprinos procesu suočavanja sa prošlošću, kao i uticaj na primenu mehanizama tranzicione pravde u zemljama nastalim na teritoriji bivše Jugoslavije. Sam tribunal o svojim dostignućima ističe da je nepovratno ‘promenio sliku međunarodnog humanitarnog prava i pružio mogućnost žrtvama da iskažu strahote koje su videli i doživeli’, da je omogućio da osumnjičeni za najveću odgovornost za zločine budu pozvani na odgovornost, te da je individualizovao krivicu i time zaštitio zajednice od toga da budu prozvane kolektivno odgovornim.¹⁰ Tribunal takođe ističe da je ‘doprineo neospornom utvrđivanju istorijskih činjenica, boreći se protiv poricanja istine i pomažući zajednicama da se suoče sa svojom nedavnom prošlošću’, i da je posledica njegovog rada da se ‘zločini počinjeni širom ovog regiona ne mogu se više poricati’.¹¹ Dok je doprinos MKSJ razvoju međunarodnog prava, pre svega u pogledu krivičnog gonjenja najdugovornijih neupitan, doprinos neospornom utvrđivanju istorijskih činjenica, koje se u regionu više ne mogu poricati, te njegova pomoć i doprinos procesu suočavanja sa prošlošću zajednica u regionu bivše Jugoslavije ostaje predmet rasprava i snažnog neslaganja.¹² Za razliku od mnogih drugih oružanih sukoba, ratovi u bivšoj Jugoslaviji spadaju u najdokumentovanije sukobe modernog vremena. Analiziran je gotovo svaki aspekt sukoba, predmet su akademskog interesovanja više nego ijedan moderan konflikt, dok je sam tribunal verovatno najveći arhiv, čija je dokumentacija, kako ona prikupljena od strana u sukobu, tako i stvorena od strane samog suda, u značajnom meri dostupna istraživačima kroz javnu bazu podataka koja se nalazi na internet stranici tribunala. Neka

¹⁰ Dostupno na: <http://www.icty.org/bcs/o-mksj/tribunal/glavna-dostignuca>.

¹¹ Isto.

¹² Marko Milanović, The Impact of the ICTY on the Former Yugoslavia: An Anticipatory Post-Mortem, dostupno na: <https://www.ejiltalk.org/understanding-the-ictys-impact-in-the-former-yugoslavia/>.

dokumenta neće biti dostupna dok sudska veća Mehanizma ne donesu odluku o deklasifikaciji, kao i ona koja je prikupilo ili stvorilo Tužilaštvo.¹³ Neki od slučajeva koje je Tribunal procesuirao pokrivaju više zemalja, više desetina, stotina učesnika i hiljade žrtava, duži vremenski raspon, i utvrđene činjenice o njima se prostiru na desetinama hiljada stranica, od kojih su mnoge javne.

Sa druge strane, kada se pogledaju rezultati ispitivanja javnog mnjenja, rađena tokom nekoliko godina u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Kosovu i Srbiji, možemo zaključiti da društva u regionu ne da nisu prihvatile utvrđene činjenice od strane tribunala, već je poricanje zločina preovlađujuće mišljenje većine stanovništva.¹⁴ Priznanja zločina i žrtava ima, ali samo i pod uslovom kada žrtve pripadaju zajednici koja se ispituje, onaj drugi ili je pao u borbi pa nije i ne može biti žrtva zločina, ili i MKSJ i žrtve lažu pa je njihov broj preuveličan, ili se to što tvrdi tribunal uopšte nije desilo, ili za tako nešto nikada nisam čuo ili čula.¹⁵ Različiti razlozi se navode da objasne zbog čega društva u državama nastalim na ruševinama bivše Jugoslavije nisu prihvatile utvrđene činjenice i istoriju ratova devedesetih onako kako je napisao MKSJ – od toga da je rad tribunala od samog početka bio predmet žestokih osporavanja i napada od strane nacionalistički orijentisane akademske zajednice koja je inspirisala politiku ratnih zločina i pružala joj kvazi-naučna opravdanja, medija koji su mobilisali većinsku etničku grupu da zločine odobrava i podržava, kao i političkih elita koji su ovu politiku započeli i sproveli, do toga da se građani nisu direktno informisali o radu MKSJ, već kroz medije koji su ako već nisu

¹³ Ivan Jovanović, „Od istorije do sudnice i nazad: Šta istoriografija može dobiti od presuda za zločine u ratovima u bivšoj Jugoslaviji”, *Forum za tranzicionu pravdu* 5, (decembar 2015): 67.

¹⁴ Milanović se poziva na ispitivanja javnog mnenja sprovedena u Srbiji 2003, 2004, 2005, 2006, 2009. i 2011. godine od strane Beogradskog centra za ljudska prava i Stratèzik marketinga, ispitivanja javnog mnenja u BiH i Hrvatskoj sprovedena 2010. i 2011. godine, kao i ispitivanja javnog mnenja koje je sproveo Program UN za razvoj (UNDP) na Kosovu i agencija UBO consulting, 2007. i 2012. godine. Isto.

¹⁵ Isto.

bili nacionalistički orijentisani, a ono su vladali poluinformatcijama baziranim na suštinskom nepoznavanju teme.

U oblasti suočavanja sa prošlošću je posebno nezahvalno pokušati dati odgovore na sva pitanja koja se tiču ovog procesa u regionu – koji zahvata teritorije sedam država nastalih na prostoru nekadašnje Jugoslavije (Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Hrvatsku, Kosovo, Severnu Makedoniju, Sloveniju i Srbiju). Zbog brojnosti različitih inicijativa, potreba ove publikacije i ograničenog prostora, u uvodu će se analizirati posebno značajni institucionalni odgovori u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, odnosno tek neki od koraka koji su preduzeti od strane država, i neke od većih inicijativa civilnog društva unutar primenjenih mehanizama u procesu suočavanja sa prošlošću.

Suočavanje sa prošlošću podrazumeva izgradnju odgovornog odnosa jedne države ili društva prema nasleđu ratnih zločina ili teškim kršenjima ljudskih prava koja su počinjena za vreme oružanog sukoba ili autoritarnog režima.¹⁶ Poslednjih nekoliko godina, čak i države sa dugom tradicijom vladavine prava i poštovanja ljudskih prava biraju neke od mehanizama tranzacione pravde zarad izgradnje odgovornog odnosa prema zločina u prošlosti i ispravljanja istorijskih nepravdi koje su počinile većinske zajednice uglavnom prema manjinama u tim zemljama.¹⁷

Konceptualni i pravni okvir procesa suočavanja sa prošlošću predstavljaju koraci (mehanizmi tranzacione pravde) preduzeti za ispunjavanje četiri vrste prava, koja pripadaju pre svega žrtvama i članovima njihovih porodica, ali i društvu u celini. Ova prava je 1997. godine definisao Louis Joinet kao principe, u svom izveštaju o pitanju nekažnjivosti za počionice kršenja ljudskih prava: pravo na istinu, pravo na

¹⁶ A conceptual framework for Dealing with the Past. Swisspeace, februar 2016. godine. Dostupno na: http://www.swisspeace.ch/fileadmin/user_upload/Media/Publications/Essentials/Essential_2_2016_EN.pdf.

¹⁷ Jedan od takvih primera je Komisija za istinu i pomirenje u Kanadi koja je radila između 2008. i 2015. godine, osnovana Sporazumom između Vlade Kanade i oko 86,000 pripadnika autohtonog indijanskog stanovništva Kanade o Rezidencijalnim školama za Indijance. Više na: <http://www.trc.ca>. Pristupljeno: 13. 1. 2021. godine.

pravdu, pravo na reparacije i pravo na neponavljanje.¹⁸ Skup mera koje država i civilno društvo preduzimaju radi ispunjavanja ovih prava čini kompleks tranzicione pravde i proces suočavanja sa prošlošću, a njihovi osnovni elementi su utvrđivanje činjenica kroz osnivanje vansudskih komisija i istražnih tela, otvaranje arhiva i rešavanje pitanja nestalih osoba, utvrđivanje odgovornosti kroz suđenja učionicima zločina, uspostavljanje sveobuhvatnih i pravednih programa reparacija radi ispravljanja nepravdi nanetih žrtvama, i davanja garancija da se zločini neće ponoviti kroz reforme institucija i izgradnju i poštovanje vladavine prava.

2. Pravo na istinu

Nakon završetka međunarodnog ili unutrašnjeg oružanog sukoba ili perioda autoritarne vlasti koju karakteriše masovno kršenje ljudskih prava, jedno od prvih pitanja koje se postavlja nakon uspostavljanja mira ili demokratskog režima jeste ‘šta se desilo?’. Na ovo pitanje traže odgovor pre svega žrtve i članovi njihovih porodica, ne samo da bi saznali razloge za patnju koju su preživeli, ko je tu patnju izazvao, naredio i sprovodio, već i radi dobijanja informacija šta se desilo sa njihovim najvoljenijima, pogotovo u slučaju kada se suočavaju sa prisilnim nestankom nekog od njih i dugi niz godina su suočeni sa često neuspešnom potragom za telima. Pored toga, pravo na istinu pripada i društvu u celini – građani države koja je prošla kroz traumatično iskustvo konflikta ili perioda masovnih kršenja ljudskih prava imaju i pravo i obavezu znanja o nasilnoj prošlosti kao značajnog doprinosa borbi protiv nekažnjivosti i poštovanju ljudskih prava.¹⁹

Pravo na istinu ne ispunjava se isključivo utvrđivanjem forenzičke istine²⁰ i davanja odgovora na pitanja: Šta se dogodilo? Gde se dogo-

¹⁸ A conceptual framework for Dealing with the Past. Swisspeace, februar 2016. godine. Dostupno na: http://www.swisspeace.ch/fileadmin/user_upload/Media/Publications/Essentials/Essential_2_2016_EN.pdf.

¹⁹ Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, usvojena 18.decembra 2013. godine, A/RES/68/165.

²⁰ Aleks Borejn, Zemlja zderane maske, (Beograd: Samizdat, 2001), 261.

dilo? Kada se dogodilo? Kako se dogodilo? Ko je žrtva? Ko je učinilac?, već uključuje niz različitih koraka ka dobijanju što kompletnije slike prošlosti radi negovanja sećanja na patnje žrtava, očuvanja dokumentacije o nasilju i zaštiti istorijskog narativa o prošlosti od zlonamerne revizije i budućih zloupotreba.

Veliki broj post-konfliktnih i post-autoritarnih država je prošao kroz različita iskustva u cilju utvrđivanja istine o prošlosti. Najveći broj njih se opredelio za osnivanje vansudskih tela, poput komisija za istinu koje su imale za cilj da utvrde činjenice o zločinima i doprinesu zvaničnom priznanju patnje žrtava sprovodeći svoje istrage. Od kada je 1974. godine osnovana prva komisija za istinu u Ugandi, u svetu je osnovano više od 40 komisija, različitih naziva među kojima se po svojim rešenjima i uticaju na ostale izdvaja nekoliko komisija – Nacionalna komisija za nestale u Argentini (Conadep) 1983-1984, Komisija za istinu i pomirenje u Čileu (Retigova komisija) 1990-1991, Komisija za istinu i pomirenje u Južnoj Africi 1995-1998/2004, Komisija za rasvetljavanje istorije u Gvatemali 1997-1999, Komisija za istinu i pomirenje u Sijera Leoneu 2000-2004, Komisija za istinu i pomirenje u Peruu 2001-2003. Manje poznate komisije su one osnovane u Nemačkoj, Ugandi, Boliviji, Nigeriji, Ekvadoru, Burundiju, Istočnom Timoru, Maroku, itd. Među poslednjim takvim telima osnovana su Komisija za istinu i dostojanstvo, osnovana u Tunisu 2013. godine, sa ciljem utvrđivanja činjenica o kršenjima ljudskih prava u Tunisu od 1955. godine i obezbeđivanja reparacija za žrtve, koja je završila sa radom objavljinjem izveštaja 2019. godine,²¹ kao i Komisija za istinu, koegzistenciju i neponavljanje osnovana mirovnim ugovorom kojim je okončan dugogodišnji oružani sukob u Kolumbiji 2016. godine²².

U svetu postoje i različiti primeri istraga o kršenjima ljudskih prava u državama sa dugotrajnom tradicijom poštovanja ljudskih prava, ili primeri gde su u nedostatku zvaničnih inicijativa za utvrđivanje istine iza kojih стоји država, ili u slučaju gde su države to radile aljkavo i sa namerom kompromitovanja čitavog procesa, taj posao na sebe

²¹ Više na: <http://www.ivd.tn/fr/>.

²² Više na: <https://colombiapeace.org/advancing-truth-commission/>, pristupljeno: 15. 02. 2021. godine

preuzele nevladine organizacije. Prvi primer su 'komisije za istinu' koje se bave istraživanjem zločina i zloupotreba iz dalje prošlosti, a koje društvo sprovodi radi ispravljanja istorijskih nepravdi. U Kanadi je osnovana Komisija za istinu i pomirenje koja je svoj rad okončala 2015. godine. U slučajevima nezvaničnih inicijativa za utvrđivanje istine, one uglavnom nastaju kao zamena u slučajevima kada zvanične, državno osnovane komisije ne postoje, ili se osnivaju kao preteča vladinih inicijativa, ili predstavljaju podsticaj civilnog društva državi i konačno, kao komplamentarna tela i inicijative tamo gde zvanične komisije postoje – pa ili da dopune njihov rad jer je nedovoljan i neefikasan, ili državne komisije nisu u stanju rad dovršti same, zbog nedostatka finansijskih sredstava, komplikovane prirode istrage a kratkog roka trajanja, itd.²³

U okviru ispunjavanja prava na istinu, uz osnivanje vansudskih tela koje utvrđuju činjenice o prošlosti spadaju i sve aktivnosti koje se tiču potrage za nestalima, od obaveze traganja za potencijalnim lokacijama masovnih grobnica, ekshumacija, identifikacija i repatrijacija tela njihovim porodicama ili zajednicama, krivičnog gonjenja odgovornih²⁴, do otvaranja i čuvanja arhiva o periodima masovnih kršenja ljudskih prava ili oružanih sukoba²⁵.

Ni u jednoj od zemalja nastalih na teritoriji SFR Jugoslavije nije uspostavljeno potpuno efikasno telo za utvrđivanje činjenica i istine o prošlosti, iako je bilo takvih pokušaja, pre svega u Srbiji i Bosni i Hercegovini.

Odmah nakon demokratskih promena u Srbiji, 2001. godine, novi predsednik Savezne Republike Jugoslavije, Vojislav Koštunica, osnovao je Komisiju za istinu i pomirenje Savezne Republike Jugoslavije. Odluka o osnivanju KIP u kojoj su definisani zadaci Komisije objavljena je u Službenom listu SRJ krajem marta 2001. godine, uključujući i njen sastav,²⁶ a za njom su usledile i prve ostavke na pozicije u komisi-

²³ Louis Bickford, "Unofficial Truth Projects", *Human Rights Quarterly*, Volume 29, Number 4, (November 2007): str. 994-1035.

²⁴ Više na: <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CED/Pages/ConventionCED.aspx>.

²⁵ Rezolucija Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, usvojena 18.decembra 2013. godine, A/RES/68/165.

²⁶ Odluka o osnivanju Komisije za istinu i pomirenje, *Službeni list SRJ*, br.15/2001 od 30. 3. 2001. godine.

ji – Vojina Dimitrijevića i Latinke Perović. U svom pismu, Vojin Dimitrijević je izrazio rezerve prema radu komisije izrazivši stav da je rad komisije „bezizgledan posao“ jer po njegovom mišljenju Komisija neće moći da uspe jer „ima premala ovlašćenja, nema pravo da poziva svedoke pod pretnjom krivičnog gonjenja, ne predviđa javna zasedanja, ne predviđa krivično gonjenje bez kog (...) nema velike mogućnosti da se uspe.“ Pored toga, Dimitrijević je zamerio KIP i da je predmet njene istrage „stariji istorijski proces“, odnosno period uoči raspada SFRJ, ali ne i fokus na istraživanje kršenja humanitarnog prava.²⁷

Osnivač je Komisiju formirao vodeći se potrebom da „organizuje rad na svestranom ispitivanju uzroka i tokova sukoba, koji su doveli do raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i rata; imajući u vidu brojna kršenja ratnog i humanitarnog prava, ljudskih prava, kao i zastrašujuće dimenzije ljudskih žrtava i materijalnih razaranja u protekloj deceniji; ubeđen da jedino razotkrivanje svih činjenica o događajima na čitavom području međunacionalnih sukoba vodi suočavanju sa istinom i opštem pomirenju unutar zemlje i među narodima u regionu“.²⁸ Prema Osnovnom dokumentu, u zadatke Komisije spadalo je organizovanje istraživačkog rada na razotkrivanju evidencije o društvenim, međunacionalnim i političkim sukobima koji su doveli do rata i rasvetljavanju lanca uzročnosti ovih događaja; informisanje domaće i inostrane javnosti o svom radu i rezultatima; i saradnja sa srodnim komisijama i telima u susednim zemljama i inostranstvu radi razmene iskustava u radu.²⁹ U Komisiju, osnivač je imenovao 19 članica i članova,³⁰ ali su iz nje zbog neslaganja sa mandatom

²⁷ Prva spoticanja, NIN, 26.04.2001. godine. Dostupno na: <http://www.nin.co.rs/2001-04/26/17670.html>.

²⁸ Odluka o osnivanju Komisije za istinu i pomirenje, *Službeni list SRJ*, br.15/2001 od 30. 3. 2001. godine.

²⁹ Isto.

³⁰ U sastav Komisije za istinu i pomirenje 2001. godine, imenovani su: Radovan Bigović, Mirjana Vasović, Tibor Varadi, Svetlana Velmar-Janković, Mihajlo Vojvodić, Đordije Vuković, vladika Sava (Vuković), Vojin Dimitrijević, Ljubodrag Dimić, Slavoljub Đukić, Aleksandar Lojpur, Boško Mijatović, Radmila Nakarada, Predrag Palavestra, Latinka Perović, Zoran Stanković, Svetozar Stojanović, Darko Tanasković i Sulejman Hrnjica.

odmah istupili Vojin Dimitrijević i Latinka Perović, koja je smatrala da njoj nije mesto u državnoj komisiji³¹. Nakon ostavke Tibora Varadija, koji je u to vreme bio zastupnik SRJ pred Međunarodnim sudom pravde u slučaju Bosne i Hercegovine protiv SRJ i smrti vladike šumadijskog Save, i prvih kritika na račun komisije, osnivač je komisiju dopunio novim članovima ali tek 2002. godine. Poput prvobitnog, ni ovoga puta sastav komisije nije ulivao poverenje.³² Takođe, mandat Komisije je preciziran usvajanjem osnovnog programskog dokumenta, pa su kao zadaci definisani: „podsticanje i organizovanje istraživanja: a) o osnovnim uzrocima političkog, ekonomskog, društvenog i moralnog propadanja SFRJ; b) o ratovima i drugim sukobima na prostoru bivše Jugoslavije, koji su izazvali velike ljudske žrtve, etnička čišćenja, izbeglištvo, logore, ekomska razaranja i uništavanja, rušenje spomenika kulture, pojavu diktatura, međunarodnu izolaciju zemlje, opštu kriminalizaciju društva; v) o kršenju ljudskih prava i povredama međunarodnog javnog, humanitarnog i ratnog prava.”³³ I pored različitih nacija u medijima da će komisija organizovati slušanja žrtava iz regija, pre svega Srebrenice i Vukovara, KIP SRJ tokom svog postojanja nije organizovala niti jedno javno slušanje, niti je organizovala uzimanje izjava žrtava.

Komisija je od samog početka nailazila na oštре kritike načina na koji je osnovana, mandata koji joj je dao osnivač, kao i sastava članova komisije. Iako su neke prethodne komisije ustanovali standard da osnivanju jednog ovakvog tela treba da prethodi javna i inkluzivna debata u kojoj će učestvovati veći broj predstavnika zainteresovanih grupa, poput predstavnika žrtava, članova njihovih porodica, veterana, organizacija za ljudska prava, crkava, profesionalnih udruženja, itd., jugoslovenska komisija je osnovana bez ikakvih konsultacija osnivača sa ovim grupama o mandatu, predmetu istrage, ovlašćenjima, ili

³¹ Prva spoticanja, NIN, 26.04.2001. godine. Dostupno na: <http://www.nin.co.rs/2001-04/26/17670.html>.

³² Komisija je dopunjena sa devet novih članova: Mira Beham, Đorđe Vukadinović, Miomir Dašić, Mustafa Jusufspahić, Andrija Kopilović, Emir Kusturica, Ljubiša Lazarević, Slobodan Reljić i Ljiljana Smajlović.

³³ Osnovni programski dokument, KIP 2002.

sastavu.³⁴ Mandat koji je definisao predmet i zadatke komisije je takođe od samog početka žestoko kritikovan, pre svega zbog kompleksnosti, fokusiranju na uzroke sukoba umesto na zločine i posledice sukoba, neograničenog vremenskog predmeta istrage i preširoko definišan mandat. Što se tiče sastava, osnivaču se na početku zameralo da su članovi samo iz Srbije, iako je komisija zvanično bila telo Savezne Republike Jugoslavije, niti je u njenom prvobitnom sastavu bilo predstavnika manjinskih zajednica u Srbiji. To se pokušalo rešiti imenovanjem novih članova komisije, ali je i među njima takođe bilo onih koji su se kompromitovali za vreme ratova, što je uz prethodni bio jedan od glavnih razloga što ova komisija nije uživala poverenje žrtava iz drugih država. I pored ovih kritika, Komisija je postojala do 2003. godine, kada je zbog ustavnih promena zajednice Srbije i Crne Gore bila jedno od saveznih tela koje je ukinuto. Nije objavila završni izveštaj.

Ipak, najveća kritika koja je upućena Komisiji za istinu i pomirenje SRJ i jedan od glavnih uzroka njenog neuspeha leži u činjenici da je ova komisija stvorena radi pokušaja da se pruži nacionalni odgovor na regionalni konflikt.

U Bosni i Hercegovini su postojale dve inicijative za formiranje državne komisije za istinu: jedna u periodu 2000–2001. godine, a druga u periodu 2005–2006. godine. Još 2000. godine, Koalicija nevladinih organizacija okupljena oko Udruženja građana za istinu i pomirenje zahtevala je osnivanje državne komisije za istinu i pomirenje od strane državnog parlamenta BiH. Druga inicijativa započela je takođe u okviru nevladinog sektora, oko grupe ‘Dejton Projekt’ i uz podršku Američkog instituta za mir, ali je vrlo brzo uključila i predstavnike parlamentarnih stranaka.³⁵

Nacrtom Zakona o komisiji za istinu, koji je sastavljen 2001. godine a izmenjen i dopunjjen 2006. godine, komisija bi imala ovlašćenje da istražuje događaje od prvih višestranačkih izbora u BiH novembra

³⁴ Rule of Law-Tools for Post-Conflict States: Truth commissions. Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, 2006.

³⁵ G.Simpson, L.Bickford, E.Hodžić, Pogled u prošlost kao put prema budućnosti: Promoviranje dijaloga u Bosni i Hercegovini kroz traženje istine - stanje i perspektiva, str. 62–62.

1990. godine do potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma u decembru 1995. godine, da ispita širi kontekst i uzroke koji su doveli do rata, da utvrdi broj žrtava zločina, broj uništenih verskih objekata i lokacija masovnih grobnica, te individualnu i institucionalnu odgovornost i ulogu institucionalnih aktera kao što su mediji, političke stranke i verski lideri.³⁶ Pored toga, bilo je predviđeno da komisija u svom završnom izveštaju predloži preporuke u oblasti simboličnih reparacija.³⁷

Obe inicijative izazvale su dosta kritika koje su na kraju doprinele njihovom neuspehu. Jedna od zamerki bila je da su obe inicijative vodene od strane međunarodnih organizacija i stoga nemaju neophodno ‘vlasništvo’ nad originalnom idejom. Obema je zamereno da procesi za njihovo osnivanje nisu bili dovoljno inkluzivni i transparentni, te da su lokalni akteri uključeni tek u finalnoj fazi implementacije ionako uveženog projekta.³⁸ Pored toga, prva inicijativa posebno nije uživala poverenje MKSJ, iako su predstavnici tribunala dali podršku inicijativi iz 2006. godine. Nekoliko razloga je MKSJ naveo u svom protivljenju osnivanju Komisije za istinu i pomirenje u Bosni i Hercegovini – razumevanje da su komisiji data sudska ovlašćenja, te da će komisija biti u mogućnosti da sprovodi istrage slične onima koje je u to vreme provodio MKSJ. Pored toga, ovlašćenje komisije da traži dostavljanje informacija značajnih za istragu od institucija takođe je shvaćeno kao ulazak u ovlast tribunala. Dodatan problem predstavljalo je i što nacrt zakona nije sadržao eksplicitne odredbe kojima bi se zabranila amnestija, odnosno pomilovanje počinilaca ratnih zločina i zločina protiv čovečnosti, čak i ako bi aktivno sarađivali sa Komisijom.³⁹

Pored inicijativa za formiranje državne komisije za istinu i pomirenje, samo su u Bosni i Hercegovini uspostavljena tri istražna tela sa mandatom da istraže zločine koji su se desili u kontekstu lokalnog su-

³⁶ Isto.

³⁷ Isto.

³⁸ Isto.

³⁹ Izlaganje predsednika MKSJ, sudije Claude Jorda od 12. maja 2001. godine u Sarajevu. Dostupno na: <http://www.icty.org/bcs/press/mksj-i-komisija-za-istinu-i-pomirenje-u-bosni-i-hercegovini>.

koba, ili su vezani za jednu lokalnu zajednicu – tu je pre svih Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine, koju je osnovala Vlada Republike Srpske, ali je njen izveštaj povučen a zaključci odbačeni od strane Narodne Skupštine Republike Srpske i Vlade Republike Srpske u avgustu 2018. godine. U toku 2006. godine u BiH je osnovana Komisija za utvrđivanje činjenica o stradanjima Srba, Hrvata, Bošnjaka, Jevreja i ostalih u Sarajevu u periodu 1992–1995, na inicijativu političkih predstavnika i udruženja žrtava rata iz Republike Srpske, čiji je prvobitni zahtev bila istraga o stradanjima Srba u Sarajevu. Komisija je imala za cilj da utvrdi činjenice o poginulim, nestalim, deportovanim, zatočenim, silovanim, i mučenim osobama u Sarajevu. I pored ambicioznih najava, ova komisija je jedino razvila neku vrstu „naučnog projekta”, odnosno kreirala vodič za empirijsko socijalno istraživanje.⁴⁰ Iako komisija nikada nije formalno ukinuta, nakon 2007. godine, nije održan niti jedan sastanak. Opštinska skupština Bijeljine (Republika Srpska) je 2007. godine osnovala istražnu komisiju, međutim u martu 2009. godine ova komisija je faktički prestala sa radom, nakon što je većina članova podnela ostavku. Kao neki od problema u radu navodi se problematičan sastav komisije (jedan od članova bio je i bivši upravnik logora Batkovići), nedostatak sredstava i nesaglasnost među članovima komisije o mandatu tog tela.⁴¹

Jedina komisija za istinu koja je uspostavljena u BiH a relativno uspešno je ispunila svoj mandat jeste Komisija za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine, ili Komisija za Srebrenicu, osnovana odlukom Vlade Republike Srpske u decembru 2003. godine. Komisija je osnovana kao rezultat pritiska Visokog predstavnika za BiH zbog odbijanja Republike Srpske da ispuni odluku

⁴⁰ Documenta, Fond za humanitarno pravo, Istraživačko-deokumentacioni centar: Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama – Izveštaj za 2007. godinu. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2013/06/Tranziciona-srp.pdf>.

⁴¹ Fond za humanitarno pravo, BIRN, Documenta, Tranziciona pravda u postjugoslovenskim zemljama – Izveštaj za 2009. godinu. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=13826>. Pristupljeno: 24. 1. 2021. godine.

Doma za ljudska prava kojom je RS-u naređeno da učini javnom punu istinu o zločinu u Srebrenici počinjenom u julu 1995. godine.

Komisija je imala nadležnost da, delujući transparentno, preduzme, sa punim ovlašćenjima, sve istražne i druge radnje u cilju utvrđivanja „pune istine o događajima u i oko Srebrenice u vremenu od 10. do 19. jula 1995. godine a radi ostvarivanja trajnog mira i izgradnje povjerenja u Bosni i Hercegovini.”⁴² Vlada je takođe naložila Ministarstvu pravde Republike Srpske, Ministarstvu unutrašnjih poslova Republike Srpske, Ministarstvu odbrane Republike Srpske, OBS, Generalstabu Vojske Republike Srpske i Sekretarijatu za saradnju sa MKSJ da u potpunosti podrže rad Komisije.

Iako se u svom radu, pogotovo na početku, suočavala sa pritiscima i nedostatkom saradnje sa institucijama od kojih je trebalo da prikupi dokumenta, zahvaljujući intervencijama Kancelarije visokog predstavnika, Komisija je dovršila svoj rad u oktobru 2004. godine. Rad ove Komisije danas je gotovo potpuno zanemaren. Prema nekim kritikama, izveštaju komisije se zamera da nije bio dovoljno temeljan u obradi suštine problema, dok su druge kritike bile da je izveštaj pripremljen u žurbi i pod pritiskom Kancelarije visokog predstavnika.⁴³ I pored svih ovih kritika, ostaje činjenica da je završni izveštaj Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995. godine predstavlja prvo zvanično priznanje vlasti Republike Srpske da je u Srebrenici ubijeno više od 7.000 Bošnjaka i da je uz rad Komisije tadašnji predsednik Republike Srpske, Dragan Čavić uputio javno izvinjenje porodicama žrtava.⁴⁴ Nakon dugogodišnjeg poricanja pravne kvalifikacije genocida u Srebrenici od strane predstavnika vlasti Republike Srpske, Narodna Skupština Republike Srpske je u avgustu 2018. godine, odbacila Izveštaj Komisije iz 2004. godine i zatražila od

⁴² Odluka o obrazovanju Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10-og do 19-og jula 1995. godine, Broj: 02/1-020-1378/03, 15. decembra 2003. godine.

⁴³ G.Simpson, L.Bickford, E.Hodžić, G.Simpson, L.Bickford, E.Hodžić, Pogled u prošlost kao put prema budućnosti: Promoviranje dijaloga u Bosni i Hercegovini kroz traženje istine - stanje i perspektiva, str.68.

⁴⁴ Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=jsB-Wvia3fI>.

Vlade RS da ga stavi van snage.⁴⁵ Vlada Republike Srpske je u februaru 2019. godine formirala Komisije za istraživanje stradanja naroda u Srebrenici ali i Sarajevu, čiji članovi uglavnom dolaze izvan regiona – iz Kine, Nigerije, Izraela, Australije, Rusije, ali i dvoje predstavnika iz Srbije. Osnivanje ove dve komisije naišlo je na osudu mnogobrojnih aktera u Bosni Hercegovini – pre svega žrtava, civilnog društva, kao i predstavnika međunarodne zajednice i Visokog predstavnika za BiH,⁴⁶ koji ove dve komisije vide kao nastavak negiranja genocida.⁴⁷

U zemljama nastalim na teritoriji bivše Jugoslavije, prvenstveno u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, započeto je mnoštvo inicijativa civilnog društva, na nacionalnom i lokalnom nivou, u oblasti utvrđivanja i kazivanja istine u kontekstu tranzacione pravde. I pored ogromnog broja inicijativa, samo se nekoliko njih izdvojilo što zbog svog regionalnog karaktera i inkluzivnosti, što zbog dugogodišnjeg delovanja, što obično nije slučaj sa većinom inicijativa civilnog društva.

Inicijativa za formiranje Regionalne komisije za utvrđivanje činjenica o ratnim zločinima i drugim teškim povredama ljudskih prava počinjenim na teritoriji nekadašnje SFRJ od 01.01 1991. do 31. 12. 2001. godine, odnosno inicijativa za REKOM započela je debatom o instrumentima za utvrđivanje i kazivanje činjenica o zločinima iz prošlosti u maju 2006. godine, na skupu u Sarajevu koji su organizovali Fond za humanitarno pravo iz Srbije, Istraživačko-dokumentacioni centar iz BiH i Documenta iz Hrvatske. Na skupu, na kome su između ostalog učestvovali predstavnici nevladinih organizacija i udruženja porodica nestalih i žrtava, zauzet je stav da je regionalni pristup u utvrđivanju činjenica o ratnim zločinima preduslov za uspešan proces utvrđivanja

⁴⁵ S. Mišljenović, „NARODNA SKUPŠTINA REPUBLIKE SRPSKE USVOJILA ZAKLJUČKE: Formirati novu komisiju za istinu o Srebrenici”, Novosti, 4. 8. 2018, dostupno na: https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/republika_srpska/aktuelno.655.html:743808-DODIK-ZA-FORMIRANJE-NOVE-KOMISIJE-ZA-ISTINU-O-SREBRE-NICI-Taj-zlocin-je-dogovorena-tragedija-s-namerom-satanizacije-Srba.

⁴⁶ Isto. N1, „OHR i ambasada SAD u BiH osudili formiranje komisija za Srebrenicu i Sarajevo”, 8. 2. 2019: <https://rs.n1info.com/region/a458819-ohr-i-ambasa-da-sad-u-bih-osudili-formiranje-komisija-za-srebrenicu-i-sarajevo/>.

⁴⁷ DW, Komisije RS-a sa „zadatim“ ciljevima, 10. 2. 2019, dostupno na: <https://www.dw.com/bs/komisije-rs-a-sa-zadatim-ciljevima/a-47445408>.

istine u post-jugoslovenskim zemljama, s obzirom na prirodu konflikta (regionalan) i njegove posledice (žrtve i počinioci, u većini slučajeva, ne žive u istoj državi). U periodu od 2006. do 2011. godine, Inicijativa za REKOM je organizovala najobimniju regionalnu debatu o mandatu buduće komisije. Održano je 128 lokalnih i regionalnih skupova i osam međunarodnih foruma za tranzicionu pravdu, na kojima su učesnici iznosili svoje predloge i stavove o mandatu buduće komisije, njenim ovlašćenjima, ciljevima i zadacima, saradnji sa MKSJ i domaćim sudovima, itd.⁴⁸ Stavovi učesnika uključeni su u Predlog Statuta REKOM-a, koji je potom analizirala ekspertska grupa koju su činili izaslanici predsednika zemalja i predsedništva BiH⁴⁹, i koja je 2014. dovršila svoj rad na Izmenama Predloga Statuta.⁵⁰

Od samog početka Inicijativa za REKOM bila je kritikovana, pre svega od strane zagovornika nacionalnog pristupa u utvrđivanju istine, ali su njeni problemi nastupili pre svega zbog neuspeha u obezbeđivanju široke političke podrške u regionu (pre svega nakon što je Kolinda Grabar Kitarović došla na mesto predsednice Hrvatske nakon Ive Josipovića koji je ovoj inicijativi pružao podršku) i nedovoljno jasnog rešenja u trouglu Srbija – Bosna i Hercegovina (Republika Srpska) – Kosovo, te se sada stiče utisak izgubljenog momentuma za osnivanje regionalne komisije.

Još jedna grupa nekoliko organizacija iz čitavog regiona od 2010. godine stoji iza inicijative za organizovanje Ženskog suda na prostoru bivše Jugoslavije.⁵¹ Aktivistkinje unutar inicijative od 2011. godine sprovode niz komplamentarnih aktivnosti, od edukativnog rada kroz

⁴⁸ U konsultativnom procesu za REKOM učestvovalo je više od 6.700 osoba iz čitavog regiona – predstavnika/ca organizacija za ljudska prava, žrtve, porodice žrtava i nestalih, izbeglice, veterana/branitelja, logoraša, umetnika/ca, pisaca i spisateljica, novinara/ki itd.

⁴⁹ Izuvez Slovenije i srpskog člana Predsedništva BiH.

⁵⁰ Predlog Statuta REKOM dostupan je na: <https://www.recom.link/wp-content/uploads/2014/11/SR-Izmene-Statuta-FINAL-12.11.2014-ff.pdf>.

⁵¹ Članice Inicijativnog odbora su: Žene ženama iz Bosne i Hercegovine, Centar za žensko i mirovno obrazovanje Anima iz Crne Gore, Centar za ženske studije i Centar za žene žrtve rata iz Hrvatske, Ženska mreža Kosova, Ženske studije i Žene u crnom iz Beograda.

organizaciju skupova, istraživačkog rada interaktivnog karaktera na terenu, javnih prezentacija inicijative za organizovane Ženskog suda na prostoru bivše Jugoslavije, do projekcija dokumentarnih filmova o iskustvima ženskih sudova na međunarodnom nivou i o iskustvima ženskih grupa i mreža u vezi sa feminističkim pristupom pravdi, itd. Najvažnija aktivnost je organizacija Ženskog suda na prostoru bivše Jugoslavije, kao prostor za svedočenje i glas žena, kroz aktivno učešće u izgradnji pravde i mira.⁵² Inicijativa je organizovala prvi Ženski sud na teritoriji Evrope u Sarajevu u maju 2015. godine, u organizaciji 10 ženskih grupa sa prostora bivše Jugoslavije, sa ciljem podsticaja da se iz feminističke perspektive nastavi sa kreiranjem novih modela pravde.⁵³ Iako traje već nekoliko godina, utisak je da se ova inicijativa sprovodi bez gotovo ikakve javne podrške, u veoma uskom krugu aktivistkinja civilnog društva, bez većih šansi da postane šire prihvaćena, te da se glas onih kojima je dat prostor u okviru ove inicijative čuje i van uobičajeno zainteresovanih krugova.

Nakon više od 20 godina od završetka sukoba u bivšoj Jugoslaviji, nameće se utisak da su tela koja su osnivana radi utvrđivanja činjenica o zločinima i istine o ratovima, osnovana sa namerom da ili propadnu, ili ne postignu išta osim utvrđivanja već važećeg i dominantnog narrativa o prošlosti koji postoji u tim društвima. Na primeru Komisije za istinu i pomirenje u SRJ, od prvog koraka jasna je namera osnivača da Komisija pruži odgovor Srbije na regionalni konflikt. Sa druge strane, kakofonija glasova civilnog društva u regionu i njihovi međusobni sukobi i nepovezanost, ali pre svega nedobijanje podrške političkih lidera uticale su na neuspeh njihovih inicijativa.

⁵² Više na: <http://www.zenskisud.org/o-zenskom-sudu.html>, pristupljeno: 13.03.2021. godine.

⁵³ Pokret Majke enklava Srebrenica i Žepa, Fondacija Cure, Sarajevo, Bosna i Hercegovina, Centar za žene žrtve rata, Centar za ženske studije, Zagreb, Hrvatska, Centar za žensko i mirovno obrazovanje Anima, Kotor, Crna Gora, Savet za rodnu ravnopravnost, Skopje, Makedonija, Ženski lobi, Ljubljana, Slovenija, Centar za ženske studije i Žene u crnom, Beograd, Srbija. Isto.

3. Pravo na pravdu

Pravo na pravdu u kontekstu tranzicione pravde podrazumeva pravo žrtava kršenja ljudskih prava i ratnih zločina na to da onaj koji je izazvao njihovu patnju i stradanje bude priveden pravdi i kažnjen zbog svojih zlodela. Iz ovog prava žrtava proizlazi i obaveza država da istraže zločine koji su počinjeni, optuže osumnjičene i kazne odgovorne. Pravo na pravdu ispunjava se prvenstveno procesuiranjem odgovornih pred domaćim sudovima, budući da kažnjavanje onih koji su počinili zločine predstavlja jasan i snažan otklon od njih, pogotovo ako su u pitanju predstavnici institucija te države. Ukoliko je država nevoljna ili nemoćna da organizuje suđenja za ratne zločine, ovo pravo se ispunjava pred međunarodnim sudovima, poput Međunarodnog kričnog suda za bivšu Jugoslaviju, ili pred sudovima drugih država, zahvaljujući univerzalnoj jurisdikciji.

Suđenja za ratne zločine su od kraja oružanih sukoba predstavljala najvažniju primenjenu strategiju suočavanja sa prošlošću zemljama nastalim na teritoriji bivše Jugoslavije. Odmah nakon sukoba, a pre političkih promena u Hrvatskoj i Srbiji, u vreme dok nacionalna pravosuđa nisu bila spremna i voljna za procesuiranje odgovornih, nosilac ovog procesa bio je Međunarodni krični sud za bivšu Jugoslaviju. Kako je već prethodno rečeno, tribunal u Hagu nije uspeo da spreči neke od najvećih zločina, poput onog u Srebrenici 1995. godine, ili zločine počinjene u oružanom sukobu na Kosovu 1998–1999. godine, ali jeste dao ogroman doprinos pre svega u procesuiranju odgovornih koji su se nalazili na najvišim vojnim i političkim funkcijama, te pripremi i podršci koju je pružio pravosuđima u regionu za sproveđenje suđenja za ratne zločine pred domaćim sudovima.⁵⁴ U periodu neposredno nakon završetka oružanih sukoba, suđenja pred domaćim sudovima su više predstavljala ‘instrument odmazde nego instrument pravde’, pre svega jer su optužnice podizane i postupci pokretani gotovo isključivo protiv pripadnika vojnih, policijskih ili paravojnih sna-

⁵⁴ Rezultati Konferencije „Dijalozi o naslijedu MKSJ-a“: Zaključci i preporuke 22. – 24. juni 2017. Dostupno na: <http://www.icty.org/x/file/Press/Events/2017/conclusions-and-recommendations-bcs.pdf>.

ga iz druge etničke grupe.⁵⁵ U periodu pre 2001. godine i političkih promena u Hrvatskoj i Srbiji kada nacionalisti gube vlast, te uspostavljanja demokratskih vlada, gotovo da nije bilo suđenja protiv pripadnika većinskog naroda u ove dve zemlje.⁵⁶ Pravi progres počeo je da se beleži se tek nakon uspostavljanja specijalnih tužilaštava, odnosno specijalizovanih veća ili sudova za ratne zločine u periodu od 2003. do 2005. godine. Ipak, kao i u slučaju ostalih strategija za suočavanje sa prošlošću, protok vremena učinio je svoje, te je interesovanje za suđenja za ratne zločine počelo opadati vremenom i poslednjih godina ne izaziva veću pažnju šire javnosti.

3.1 Pravno prevladavanje prošlosti u Hrvatskoj – procesuiranje ratnih zločina

Suđenja za ratne zločine počinjene u oružanom sukobu u Hrvatskoj počinju još tokom devedesetih godina. U tom periodu, optuživani su i procesuirani skoro isključivo pripadnici srpskih oružanih snaga, kojima se u najvećem broju sudio u odsustvu, dok se suđenja uglavom bila vođena neprofesionalno i etnički pristrasno, a desetine optuženih su osuđeni na visoke kazne na temeljima nepreciznih optužnica.⁵⁷ Kada je 2008. godine, donet novi Zakon o kaznenom postupku omogućeno je obnavljanje ranije pravosnažno završenih postupaka na zahtev tužilaštava, te su na taj način obnovljeni postupci i izvan snage stavljene osuđujuće presude protiv oko 90 okriviljenih.

U Hrvatskoj su u skladu sa Zakonom o primjeni Statuta Međunarodnog kaznenog suda i progona za kaznena djela protiv međunarod-

⁵⁵ Documenta, Fond za humanitarno pravo i Istraživačko-dokumentacioni centar, Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama: Izveštaj za 2006. godinu, Beograd, 2007, str.7.

⁵⁶ Isto.

⁵⁷ Oko 80% osuđenih osoba procesuirano je u odsutnosti. Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek Građanski odbor za ljudska prava, Osiguranje prava na ‘djelotvoran pravni lijek’ žrtvama ratnih zločina – izveštaj o praćenju suđenja za ratne zločine za 2012. godinu, mart 2013. godine.

nog ratnog i humanitarnog prava pred županijskim državnim odvjetništvima u Osijeku, Rijeci, Splitu i Zagrebu, osnovana specijalizovana odeljenja za rad na predmetima ratnih zločina.⁵⁸ Iako su se u početku započete istrage i sudski procesi odvijali na županijskim sudovima prema mestu izvršenja zločina⁵⁹, izmenama Zakona o primjeni Statuta Međunarodnog kaznenog suda za postupanje u predmetima kaznenih djela ratnih zločina propisana je isključiva nadležnost županijskih sudova u Osijeku, Rijeci, Splitu i Zagrebu⁶⁰. Ove izmene donete su kao rezultat pritisaka država članica EU na Hrvatsku pre primanja u članstvo zarad podizanja efikasnosti procesuiranja odgovornih za ratne zločine. Kao rezultat istih pritisaka, početkom 2011. godine donesena je Strategija za istraživanje i procesuiranje ratnih zločina počinjenih u razdoblju 1991. do 1995. godine.⁶¹ Prema podacima Državnog odvjetništva Republike Hrvatske, od 1991. godine do kraja 2019. godine, optuženo je više od 2.000 osoba, a osuđena 635 osoba.⁶²

Kao neke od najvećih problema koje je identifikovala Documenta u svom poslednjem objavljenem izveštaju o suđenjima za ratne zločine, navedeno je da je procenat u potpunosti rešenih zločina ostao nizak tokom svih godina suđenja – od 490 zločina koji su bili evidentirani u bazi podataka ratnih zločina Državnog odvjetništva Republike

⁵⁸ Zakon o primjeni Statuta Međunarodnog kaznenog suda i progona za kaznena djela protiv međunarodnog ratnog i humanitarnog prava, NN 175/03, 29/04, 125/11.

⁵⁹ Documenta, Fond za humanitarno pravo i Istraživačko-dokumentacioni centar, Tranzicrona pravda u post-jugoslovenskim zemljama: Izveštaj za 2006. godinu, Beograd, 2007, Fond za humanitarno pravo, BIRN, Documenta,Tranzicrona pravda u postjugoslovenskim zemljama - Izveštaj za 2009. godinu.

⁶⁰ Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek Građanski odbor za ljudska prava, Osiguranje prava na ‘djelotvoran pravni lijek’ ţrtvama ratnih zločina – izvještaj o praćenju suđenja za ratne zločine za 2012. godinu, mart 2013. godine.

⁶¹ Inicijativa mladih za ljudska prava Hrvatska, Human Rights Brief: Issues in Criminal Prosecutions of War Crimes, Hrvatska 2016. godine. Dostupno na: http://yahr.hr/wp-content/uploads/2017/01/2.-YIHR-TJ-brief-04-2016_second.pdf. Pristupljeno: 14.01.2021. godine.

⁶² Dostupno na: <http://www.dorh.hr/Default.aspx?sec=645>,

Hrvatske, za 168 (34%) zločina počinitelji su i dalje nepoznati.⁶³ Procenat razrešenih zločina je vrlo mali, jer su brojne optužnice koje su podignute u toku sukoba i nakon podignute u odsustvu, što je izazivalo ponovnu traumatizaciju žrtava pre svega zbog zamora, te nerazumevanje suđenja gde nema optuženog i gde je malo verovatno da li će on ikada odslužiti kaznu.⁶⁴ Pored toga, u značajnom broju, suđenja se ponavlaju, što dodatno izaziva zamor žrtava.⁶⁵ Jedan od problema predstavlja i izricanje kazni ispod zakonskog minimuma, a kao olakšavajuća okolonost se obično uzima učešće u Domovinskom ratu.⁶⁶

Kao najveći problemi suđenja za ratne zločine svakako se izdvajaju neprimenjivanje standarda komandne odgovornosti i krivično gojenje osoba na komandnim pozicijama unutar snaga bezbednosti. Posebno je uočljiv nedostatak procesuiranja osoba na komandnim položajima u okviru hrvatskih oružanih snaga za vreme oružanog sukoba.⁶⁷ U dva slučaja, podnete su krivične prijave protiv osoba na komandnim pozicijama – u slučaju zločina počinjenih u Vukovaru 1991. godine i u slučaju zločina počinjenih tokom vojno-poličijske operacije Bljesak u maju 1995. godine. Uz krivične prijave koje su podnete 2011. i 2012. godine, DORH-u su dostavljene i izjave žrtava i svedoka – očevidaca, ali nijedan slučaj nije rezultirao optužnicom.⁶⁸

Uz izbegavanje procesuiranja osoba na komandnom položaju, u Hrvatskoj je primetan i nedostatak procesuiranja zločina o kojima su činjenice utvrđene pred MKSJ.⁶⁹ To je posebno vidljivo u slučaju zloči-

⁶³ Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek Građanski odbor za ljudska prava, Suđenja za ratne zločine za 2016. godinu, jun 2017. godine.

⁶⁴ Isto, 14.

⁶⁵ Isto.

⁶⁶ Isto, 16.

⁶⁷ Inicijativa mladih za ljudska prava Hrvatska, Human Rights Brief: Issues in Criminal Prosecutions of War Crimes, Hrvatska 2016. godine. Dostupno na: http://yihr.hr/wp-content/uploads/2017/01/2.-YIHR-TJ-brief-04-2016_second.pdf.

⁶⁸ Krivične prijave podnela je Inicijativa mladih za ljudska prava Hrvatska u saradnji sa Srpskim Demokratskim Forumom (u slučaju krivične prijave za ratne zločine počinjene tokom operacije Bljesak). Isto.

⁶⁹ Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek Građanski odbor za ljudska prava, Suđenja za ratne zločine za 2016.

na počinjenih protiv srpskog stanovništva u Vukovaru 1991. godine, kao i tokom, u toku operacije Džep 93 u septembru 1993. godine i nakon operacije Oluja u avgustu 1995. godine.⁷⁰ Za zločine tokom i neposredno nakon operacije Oluja podignute su tri optužnice protiv sedam pripadnika hrvatskih snaga.⁷¹ Iako je MKSJ završio proces Gotovini i drugima u novembru 2012. godine i prvostepena presuda predstavlja važan izvor činjenica o počinjenim zločinima, nakon nje je pokrenuta tek jedna istraga za zločin počinjen u Kijanima.⁷² Problem postoji i u slučaju procesuiranja zločina koje su počinile hrvatske snage u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini u periodu između 1992. i 1994. godine, zbog odbijanja Vlade Hrvatske i političke elite da prizna učešće Hrvatske i njениh snaga u ovom sukobu, čime se vrši direktna opstrukcija saradnje sa nadležnim institucijama Bosne i Hercegovine koje proceusuiraju ove zločine.⁷³

Dodatno problem stvara i nezainteresovanost medija i javnosti za suđenja za ratne zločine, što uz protok vremena, primetno nezadovoljstvo žrtava, nekažnjivost koju uživaju osobe na komandnim pozicijama stvara pogodnu klimu za nastavak nekažnjivosti i neispunjavanje prava na pravdu, kao najvažnije strategije za suočavanje sa prošlošću u Hrvatskoj.

godinu, jun 2017. godine. Inicijativa mladih za ljudska prava Hrvatska, Human Rights Brief: Issues in Criminal Prosecutions of War Crimes, Hrvatska 2016. godine. Dostupno na: http://yihr.hr/wp-content/uploads/2017/01/2.-YIHR-TJ-brief-04-2016_second.pdf.

⁷⁰ Inicijativa mladih za ljudska prava Hrvatska, Human Rights Brief: Issues in Criminal Prosecutions of War Crimes, Hrvatska 2016. godine. Dostupno na: http://yihr.hr/wp-content/uploads/2017/01/2.-YIHR-TJ-brief-04-2016_second.pdf.

⁷¹ Eugen Jaković, "Suđenja za Oluju", Danas, 6. 8. 2019, dostupno na: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/sudjenja-za-oliju/>.

⁷² Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek Građanski odbor za ljudska prava, Suđenja za ratne zločine za 2016. godinu, jun 2017. godine.

⁷³ Inicijativa mladih za ljudska prava Hrvatska, Human Rights Brief: Issues in Criminal Prosecutions of War Crimes, Hrvatska 2016. godine. Dostupno na: http://yihr.hr/wp-content/uploads/2017/01/2.-YIHR-TJ-brief-04-2016_second.pdf.

3.2 Pravno prevladavanje prošlosti u Srbiji – procesuiranje ratnih zločina

Suđenja za ratne zločine, odnosno procesuiranje i kažnjavanje pojedincata za počinjene ratne zločine su jedina institucionalna mera u oblasti suočavanja sa prošlošću koja je od demokratskih promena u oktobru 2000. godine beležila određen napredak. Ipak, i u ovom domenu su uočeni brojni nedostaci koji su doprineli urušavanju procesa suočavanja sa prošlošću u Srbiji a posredno i u regionu, uprkos deklarativnom zalaganju Srbije za regionalno pomirenje.

Zakonom o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine donetim u letu 2003. godine, uređeni su institucionalizacija, organizacija, nadležnost i ovlašćenja državnih organa i njihovih organizacionih jedinica radi otkrivanja i krivičnog gonjenja ratnih zločina.⁷⁴ Pre toga, suđenja za ratne zločine vođena su pred sudovima opšte nadležnosti, međutim njihov broj i učinak je zanemarljiv, pre svega zbog neprofesionalnog rukovođenja u najvećem broju slučajeva.⁷⁵ Po svom kvalitetu i profesionalnom vođenju slučaja, izdvaja se suđenje za zločin u Podujevu za koji je optužen Saša Cvjetan, koje je vođeno pred Okružnim sudom u Beogradu od 2003. godine.

Od 2003. godine, kada je uspostavljeno Tužilaštvo za ratne zločine u Beogradu do danas, podignute su optužnice u 76 predmeta ratnih zločina u kojima je optuženo ukupno 198 osoba.⁷⁶ Prema podacima Fonda za humanitarno pravo koji od samog početka prati suđenja za

⁷⁴ Državni organi i organizacione jedinice koji imaju nadležnost u procesuiranju ratnih zločina su: Tužilaštvo za ratne zločine (TRZ), Odeljenje za ratne zločine Višeg suda u Beogradu (ranije Specijalno veće za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu - u daljem tekstu Odeljenje Višeg suda), Odeljenje za ratne zločine Apelacionog suda u Beogradu (Odeljenje Apelacionog suda), Služba za otkrivanje ratnih zločina (SORZ), Jedinica za zaštitu (Jedinica) i Služba za pomoći i podršku pri Odeljenju za ratne zločine Višeg suda u Beogradu. Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine, Službeni glasnik Republike Srbije br. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007. i 104/2009.

⁷⁵ Fond za humanitarno pravo, Analiza procesuiranja ratnih zločina u Srbiji u periodu od 2004. do 2013. godine, Beograd 2015. godine.

⁷⁶ Fond za humanitarno pravo, Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji u 2019. godini. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=37339>.

ratne zločine u Srbiji, od 73 predmeta (tri predmeta su spojena uz ranije postupke) pravosnažno je okončano 49.⁷⁷ Jedan postupak je obustavljen zbog smrti optuženog, u tri predmeta su odbačene optužnice zbog procesne nesposobnosti optuženih, dok je 20 predmeta bilo u toku do kraja 2019. godine.⁷⁸ U postupcima za ratne zločine do kraja 2019. godine donete su ukupno 52 prvostepene presude od kojih je bilo 20 ukinuto.⁷⁹ U pravosnažno okončanim predmetima osuđeno je ukupno 70, a oslobođeno 52 optuženih.⁸⁰

Najveći broj slučajeva završenih u drugostepenom postupku u vezi je sa ratnim zločinima počinjenim na teritoriji Bosne i Hercegovine, zatim Hrvatske i na kraju, Kosova.⁸¹ Među njima su svakako najznačajniji slučajevi ubistava, mučenja i silovanja Bošnjaka u Zvorniku 1992. godine, ubistvo članova porodice Beriša u Suvoj Reci 1999. godine, ubistvo albanskih žena i dece u Podujevu 1999. godine, kao i streljanje šest srebreničkih dečaka i muškaraca 1995. godine u Trnovu.⁸²

Krajem 2016. godine, u Srbiji je započelo suđenje za zločin u Srebrenici protiv osam optuženih, koji se terete za ubistvo najmanje 1300 Bošnjaka 14. jula 1995. godine u hangaru u Kravici za koje su optuženi pripadnici Centra za obuku Jahorina Specijalne brigade policije MUP-a Republike Srpske.⁸³ Kao i u slučaju nekih drugih predmeta, i ovaj predmet je rezultat regionalne saradnje sa Tužilaštvom Bosne i Hercegovine, koje je još 2012. godine podiglo optužnicu za genocid protiv Milićevića i Golijanina, ali se njima nije moglo suditi u BiH jer od 1995. godine žive u Srbiji.⁸⁴ I u ovom slučaju optuženi su nisko rangirani učinioци.⁸⁵ Nakon rada zajedničkog istražnog tima Tužilaštva BiH i srps-

⁷⁷ Isto.

⁷⁸ Isto.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto.

⁸² Isto.

⁸³ Fond za humanitarno pravo, Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji u 2019. godini. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=37339>. Pristupljeno: 14. 1. 2021. godine.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Isto.

skog Tužilaštva, početkom 2019. godine, započelo je suđenje za zločin u Štrpcima, otmicu 20 putnika, uglavnom Bošnjaka, jednog Hrvata i jedne NN osobe za koje je optuženo pet osoba, pripadnika jedinice ‘Osvetnici’ Vojske Republike Srpske.⁸⁶

Od početka svog rada, institucije zadužene za rad na predmetima ratnih zločina, a pre svega Tužilaštvo za ratne zločine, kritikovane su od strane organizacija za ljudska prava koje su pratile suđenja zbog nedostatka efikasnosti, nedostatka volje za procesuiranje srednje i visoko rangiranih učinilaca ratnih zločina i fokusiranja gotovo isključivo na direktnе izvršioce, itd. Još od prvih slučajeva, bilo je upadljivo izbegavanje Tužilaštva za ratne zločine da optuži više ili srednje rangirane počinioce. Samo je šest optuženih zauzimalo neku od viših pozicija u snagama bezbednosti ili političkoj hijerarhiji.⁸⁷ Na početku, Tužilaštvo je naglašavalo da kroz procesuiranje niže rangiranih učinilaca gradi svoju legitimnost u javnosti te da je visokorangirane zvaničnike već procesuirao MKSJ.⁸⁸ Sa druge strane, ovaj razlog nije spremio Tužilaštvo da istovremeno vodi istrage, podiže optužnice i raspišuje poternice protiv visoko i srednje rangiranih pripadnika Oslobodilačke Vojske Kosova, Armije BiH, ili političara na visokim finkcijama za vreme rata iz ovih država, a u nekoliko navrata istaknute osobe iz političkog ili vojnog vrha BiH i Kosova su hapšene na teritoriji treće države ili u samoj Srbiji. Postupanje TRZ-a u ovim predmetima izazvalo je ogorčenost javnosti u BiH i vrlo oštре kritike organizacija za ljudska prava, ali i pad kredibiliteta TRZ-a u regionu i na međunarodnom nivou.⁸⁹ Kritike ovakve tužilačke politike upućivale su ne samo nevladine orgaizacije koje prate proces duži niz godina, već i neke sudije. Predsednici sudske veće u predmetima Lovas i Beli Manastir su prilikom obrazloženja presuda sugerisali da je Tužilaštvo izbeglo da otvorí

⁸⁶ Isto.

⁸⁷ Fond za humanitarno pravo, Analiza procesuiranja ratnih zločina u Srbiji u periodu od 2004. do 2013. godine, Beograd 2015. godine, str.20.

⁸⁸ Isto.

⁸⁹ Slučajevi: Ejup Ganić, Jovan Divjak, Ilija Jurišić, Naser Orić iz BiH i Ramuš Haradinaj, Kosovo. U nekim od ovih slučajeva, sudovi država gde su bili hapšeni su odbili isporučivanje Srbiji jer nisu dobili garancije da će optuženima biti garantovano pravo na fer suđenje u Srbiji.

pitanje odgovornosti komandanata postavivši pitanje zbog čega se na optužnicama nisu našli prepostavljeni oficiri optuženih u tim predmetima.⁹⁰

Drugi problem koji postaje sve vidljiviji poslednjih nekoliko godina je tendencija opadanja broja podignutih optužnica za ratne zločine u Srbiji. Tokom 2019. godine TRZ je podiglo tri optužnice protiv tri lica.⁹¹ Jedan od problema čak i u slučaju podignutih optužnica je činjenica da je većina njih rezultat regionalne saradnje, odnosno razmene dokaza u okviru regionalne saradnje sa tužilaštвima u Hrvatskoj i BiH.⁹² Ono što je posebno primetno je manji broj optužnica za zločine počinjene na Kosovu, iako je to bio jedini sukob koji je vođen na teritoriji Srbije, te su srpske snage u oružanom sukobu na Kosovu daleko aktivnije učestvovali nego u ratovima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, međutim, nedostatak saradnje sa tužiocima na Kosovu predstavlja jedan od uzroka ovog problema. Prema presudama MKSJ u slučajevima Šainović i dr, i Đorđević, kojim je obuhvaćen dobar deo srpskog vojnog i policijskog vrha tokom oružanog sukoba na Kosovu, srpske snage su bile odgovorne za smrt oko 7000 albanskih civila u periodu 1998–1999. godine. Za neke od zločina u vezi sa oružanim sukobom na Kosovu, i pored najava još od uspostavljanja Tužilaštva za ratne zločine 2004. godine, poput masovnog ubistva više od 300 albanskih civila u Meji i Korenici u aprilu 1999. godine, kao i operacije skrivanja više od 800 tela kosovskih Albanaca u masovne grobnice u Srbiji nikada nisu podignute optužnice.⁹³

Svi ovi razlozi, slično kao i u Hrvatskoj, među žrtvama pogotovo onima koji i dalje dolaze na suđenja iz Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Kosova (u nekim slučajevima, žrtve odbijaju da dolaze zbog ponavljanja suđenja), kao i promovisanje osuđenih ratnih zločinaca od strane

⁹⁰ Fond za humanitarno pravo, Analiza procesuiranja ratnih zločina u Srbiji u periodu od 2004. do 2013. godine, Beograd 2015. godine, str. 21.

⁹¹ Fond za humanitarno pravo, Godišnji izveštaj za ratne zločine u Srbiji za 2019. godinu. Dostupno na: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2020/03/Izvestaj_o_sudjenjima_za_ratne_zlocine_u_2019._godini.pdf.

⁹² Isto.

⁹³ Fond za humanitarno pravo, Analiza procesuiranja ratnih zločina u Srbiji u periodu od 2004. do 2013. godine, Beograd 2015. godine, str. 18.

institucija, pre svega Ministarstva odbrane izaziva osećaj nezadovoljstva zbog klime nekažnjivosti koju uživaju odgovorni za zločine u Srbiji, a samim tim i nedostatak poverenja u namere Srbije da je spremna da se suoči sa svojom prošlošću.

3.3 Pravno prevladavanje prošlosti u Bosni i Hercegovini – procesuiranje ratnih zločina

Suđenja za ratne zločine u BiH procesuiraju se pred Sudom BiH, sudsivima u Republici Srpskoj i Federaciji BiH, i Distriktu Brčko. Zakon o Sudu Bosne i Hercegovine usvojen je sredinom 2002. godine i njime je usložnjena dotadašnja organizaciona struktura ovog suda, osnivanjem novih posebnih odeljenja – Odjelom II za organizirani kriminal, privredni kriminal i korupciju i Odjelom I za ratne zločine. Sledeće, 2003. godine, usvojen je Zakon o Tužilaštvu Bosne i Hercegovine. U januaru 2005. godine, uspostavljen je Odjel za ratne zločine unutar Tužilaštva Bosne i Hercegovine koji se bavi procesuiranjem počinilaca ratnih zločina.⁹⁴

I Sud BiH i Tužilaštvo BiH su u početku bili ‘hibridne institucije’, sastavljene od sudija i tužilaca državljanima BiH, ali i međunarodnih sudija i tužilaca. Međunarodna zajednica je pružila presudnu podršku radu Suda i Tužilaštva BiH, pre svega u prenosu znanja, iskustva i izgradnji domaćih kapaciteta, kao i u prenosu predmeta MKSJ u skladu sa Pravilom 11 bis.

Od osnivanja ove dve institucije, krivična pravda gotovo u potpunosti dominira procesom suočavanja sa prošlošću u Bosni i Hercegovini – od ovih institucija se očekuje da procesuiraju više hiljada počinilaca ratnih zločina, da iskorene nekažnjivost odgovornih, ali i da utvrde činjenice o zločinima na kojima će u budućnosti počivati narativi o prošlosti.⁹⁵

⁹⁴ Više na: <http://www.tuzilastvobih.gov.ba/?opcija=sadrzaj&kat=1&id=2&jezik=b>. Pristupljeno: 24. 1. 2021. godine.

⁹⁵ G. Simpson, L. Bickford, E. Hodžić, G. Simpson, L. Bickford, E. Hodžić, Pogled u prošlost kao put prema budućnosti: Promoviranje dijaloga u Bosni i Hercegovini kroz traženje istine - stanje i perspektiva, str. 58.

Od svog osnivanja, Odjel za ratne zločine Tužilaštva BiH bio je zadužen za procesuiranje tri vrste predmeta – predmeta u kojima je MKSJ potvrdio optužnicu, ali nije počeo suđenje i koji su u BiH prosleđeni u skladu s Pravilom 11 bis svog Pravilnika o postupku i dokazima, predmeti u kojima je tribunal sproveo istragu, ali nije podigao optužnicu, i predmeti koji su započeti u Tužilaštvu BiH. Svi predmeti iz prve dve grupe su završeni do kraja 2015. godine.⁹⁶ Pored procesuiranja, Tužilaštvo BiH je zaduženo i za rad na ekshumacijama masovnih grobnica, zajedno sa Institutom za nestale osobe i Sudom BiH.

U septembru 2007. godine, Ministarstvo pravde BiH osnovalo je Radnu grupu za izradu državne strategije za rad na predmetima i rješavanje pitanja vezanih za ratne zločine, koja je usvojilo Vijeće ministara BiH 2008. godine. Strategija je definisala sistemski pristup problematici rešavanja velikog broja predmeta ratnih zločina u sudovima i tužilaštvinama u Bosni i Hercegovini, uključujući pitanja vezana za vremenske rokove, kapacitete, kriterijume i mehanizme upravljanja predmetima, pitanja regionalne saradnje, ujednačavanje sudske prakse, zaštite i podrške žrtvama i svedocima, finansijska pitanja i kontrolu implementacije Strategije.⁹⁷ Strategija je posebno naglasila vremenske rokove za procesuriranje – sedam godina za najsloženije i najprioritetnije predmete, te procesuiranje ostalih u roku od 15 godina. S obzirom na procene broja osumnjičenih (krajem 2008. godine bilo je 9879 osoba osumnjičenih za izvršenje ratnih zločina, dok je istraga bila u toku protiv 5895 njih) i kapacitete pravosuđa, pre svega na entetskome nivou i u Distriktu Brčko, bilo je jasno da je 15 godina suviše kratak rok za završetak ovog procesa.⁹⁸

Iako je procesuiranje ratnih zločinima pred sudovima u BiH u poređenje sa ostalim post-jugoslovenskim zemljama postiglo najviše rezultata, te je u ovoj oblasti suočavanja sa prošlošću zabeležen najzna-

⁹⁶ Više na: <http://www.tuzilastvobih.gov.ba/?opcija=sadrzaj&kat=2&id=4&jezik=b>.

⁹⁷ Joanna Korner, Procesuiranje ratnih zločina na državnom nivou u Bosni I Hercegovini, jun 2016. godine. Dostupno na: <http://www.osce.org/bs/bi-h/247226?download=true>.

⁹⁸ Fond za humanitarno pravo, BIRN, Documenta, Tranzicciona pravda u postjugoslovenskim zemljama - Izveštaj za 2009. godinu. Dostupno na: <http://www.hlc-rcd.org/?p=13826>. Pristupljeno: 24. 1. 2021. godine.

čajniji napredak u BiH, evidentni su problemi sa kojima se proces suočava.

Jedan od najozbiljnijih identifikovanih problema u oblasti krivične pravde u BiH je fokusiranje Tužilaštva BiH isključivo na postizanje povoljnih rezultata u statističkom smislu, te pribegavanje procesuiranju jednostavnijih predmeta, nauštrb procesuiranja visoko rangiranih počinilaca.⁹⁹ Kao prepreke Tužilaštva koje utiču na procesuiranje ratnih zločina takođe su uočeni i nedostatak strateškog planiranja, problem slabog kapaciteta, odnosno nedovoljan broj tužilaca i stručnih saradnika (jedan istražitelj na svaka tri tužioca), prevodilaca i administrativnog osoblja, loše obučeni istražitelji, kao i loše napisane optužnice, posebno u odnosu na pravne kvalifikacije zločina.¹⁰⁰ Kao posebno zabrinjavajući problem ističu se niži rang počinilaca protiv kojih se vodi postupak pred Sudom BiH, fragmentiranost predmeta/optuženih (podizanja više različitih optužnica koje se odnose na isti događaj, odnosno podizanja više optužnica protiv iste osobe), nedoslednost u pravnoj kvalifikaciji dela i pravnim pitanjima u vezi s komandnom odgovornošću, broj optužnica koje su vraćene na doradu, kao i problemi vezani za zaštitu žrtava i svedoka u predmetima seksualnog nasilja (kašnjenje sa donošenjem zakona i zakon koji ne obuhvata predmete u postupku pred kantonalnim ili okružnim sudovima).¹⁰¹ Konačno, politički pritisci na proces utvrđivanja odgovornosti za ratne zločine u BiH ne prestaju – u Republici Srpskoj vlasti, mediji i udruženja žrtava godinama iznose tvrdnje o tome da se u BiH sudi skoro isključivo pripadnicima srpskog naroda, a da se zločini protiv Srba znemaruju.¹⁰²

I pored ogromnih sredstava država i međunarodne zajednice uloženih u podizanje kapaciteta za suđenja za ratne zločine u Bosni i Her-

⁹⁹ Joanna Korner, Procesuiranje ratnih zločina na državnom nivou u Bosni I Hercegovini, jun 2016. godine. Dostupno na: <http://www.osce.org/bs/bi-h/247226?download=true>.

¹⁰⁰ Isto, str. 14–21.

¹⁰¹ Isto, str. 21–37.

¹⁰² Videti više na internet stranici Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske: <http://www.rcirz.org/index.php/lat/tabovi-lat/22-module-variations-2>.

cegovini, Hrvatskoj i Srbiji, taj proces poslednjih godina značajno gubi na zamahu, što je rezultat nekoliko faktora. Prvo, još uvek ogroman broj počinjenih ratnih zločina čeka sudska razrešenje i njihovi počinjenici nisu procesuirani, a postoji značajna šansa da neće biti nikad. Protok vremena, nerazumevanje vlasti i javnog mnenja u društvu za potrebu suđenja pripadnicima većinskog naroda u dатој državi, procesuiranje u najvećem broju direktnih počinilaca i značajno odsustvo procesuiranja komandanata utiču na percepciju koja polagano prevlada u odnosu na proces utvrđivanja odgovornosti za počinjene zločine tokom oružanih sukoba – ratni zločini su tek incidenti koje su počinili pojedinci bez ikakve kontrole, a nikako rezultat sistemske politike iza koje su stajale institucije jedne države.

4. Pravo na neponavljanje

Pravo na neponavljanje pruža garanciju kako žrtvama, tako svim građankama i građanima da se zločini i zloupotrebe neće ponoviti, pre svega zbog pravovremenog i zakonitog delovanja institucija. Ovo право se u post-konfliktnom ili post-autoritarnom društvu ispunjava pre svega kroz reformu određenih institucija i uspostavljanje i poštovanje vladavine prava.¹⁰³ Nakon završetka konflikta ili prelaska iz autoritarnog režima u demokratiju, neophodno je pronaći sistemski odgovor na kršenja ljudskih prava u prošlosti i reformisati institucije čiji su predstavnici podsticali, učestvovali i/ili propustili da spreče ili kazne one koji su zločine počinili. Institucije se mogu reformisati kroz donošenje novog zakonodavnog okvira koji treba da omogući uspostavljanje i poštovanje vladavine prava, izgradnju odgovornog odnosa prema zločinima iz prošlosti, ali i kroz uklanjanje odgovornih iz službe i sa odgovornih pozicija u ovim institucijama.¹⁰⁴

Ovaj mehanizam suočavanja sa prošlošću ravnomerno poseduje kako kaznenu tako i preventivnu karakteristiku, jer se može koristiti

¹⁰³ The Administration of Justice and Human Rights of Detainees: Question of the impunity of perpetrators of human rights violations, E/CN.4/SUB.2/1997/20.

¹⁰⁴ Isto.

ne samo da kazni odgovorne za zločine iz prošlosti, već i da spreči ponavljanje zločina u budućnosti, primenom sličnih kriterijuma selekcije za zapošljavanje novih ljudi u institucijama. To se posebno postiže kroz reformu snaga bezbednosti, poput vojske i policije, budući da ove institucije aktivno učestvuju u konfliktima, ali i pravosuđa, pogotovo u slučajevima kada štiti odgovorne kroz izbegavanje procesuiranja i kažnjavanja, zatim medija, zbog aktivnog podstrekivanja na zločine, i u nekim slučajevima prosvete, uglavnom zbog učestvovanja u sistemskoj diskriminaciji manjina. Reforma institucija koja obuhvata uklanjanje odgovornih iz službe mora biti sprovedena uz strogo poštovanje međunarodnih standarda ljudskih prava i zabrane diskriminacije.¹⁰⁵

Od država nastalih na teritoriji bivše Jugoslavije, u Bosni i Hercegovini, Kosovu i Makedoniji sprovedene su reforme institucija, čiji je deklarisani cilj bilo onemogućavanje osoba za koje se sumnjalo da su umešane u kršenje ljudskih prava da obavljaju funkcije u državnim institucijama.

Misija Ujedinjenih nacija je u periodu od 1999. do 2002. godine ispitivala postupanje policajaca za vreme oružanog sukoba u Bosni i Hercegovini u procesu de-sertifikacije. Oko 24000 policajaca bilo je obuhvaćeno ovim procesom.¹⁰⁶ Izdavanje ponovnih sertifikata obuhvatalo je ispunjavanje nekoliko kriterijuma – da nije nejasan imovinski status, falsifikovane diplome, postojanje krivičnog dosjea ili postupak u toku, uključujući i optužbe za kršenje međunarodnog prava.¹⁰⁷ Budući da proces nije sproveden sistematski unutar čitave države, samo četiri posto policajaca je kao rezultat ovog procesa uklonjeno iz službe,¹⁰⁸ dok je značajan broj onih protiv kojih će u kasnijem periodu biti podignute optužnice za ratne zločine nastaviti da rade u poli-

¹⁰⁵ Guidance note of the Secretary-General, United Nations Approach to Transitional Justice, mart 2010. godine. Dostupno na: <https://digitallibrary.un.org/record/682111?ln=en>.

¹⁰⁶ International Center for Transitional Justice, Transitional Justice and DDR: The Case of Bosnia and Herzegovina, str. 25.

¹⁰⁷ UNDP, Transitional justice: Assessment Survey of Conditions in the Former Yugoslavia, 2006, str. 102.

¹⁰⁸ Isto.

ciji.¹⁰⁹ U toku 2004. godine, u sklopu reforme snaga bezbednosti, neko-liko visoko pozicioniranih oficira vojske je smenjeno sa svojih pozicija zbog sumnje da su učestvovali u ratnim zločinima tokom oružanog sukoba.¹¹⁰

Pored toga, važeći zakonski okvir u BiH zabranjuje licima protiv kojih postoji potvrđena optužnica u predmetima ratnih zločina kao i licima koja se nalaze na izdržavanju kazne imenovanje na funkcije u državnim telima, kao i aktivna i pasivna biračka prava.¹¹¹ Prema Zakonu o Vijeću ministara BiH, Državna agencija za istrage i zaštitu SIPA ima ovlašćenje da proverava ratno delovanje kandidata za predsedavajućeg Vijeća ministara BiH, odnosno za ministre i zamenike ministara u Vijeću ministara.¹¹²

Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava (Zakon o lustraciji), koji je Skupština Srbije usvojila u junu 2003. godine, nikada nije primenjen.¹¹³ Zakon se odnosio na sva kršenja ljudskih prava izvršena u Srbiji nakon 1976. godine, odnosno stupanja na snagu Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima.¹¹⁴ Postupak lustracije je trebalo da se sprovodi prema osobama koja su obavljale ili su bile kandidati za obavljanje javnih funkcija poslanika Narodne i pokrajinske skupštine, predsednika Republike, predsednika i člana republičke vlasti i pokrajinskog izvršnog veća, gradonačelnika i predsednika i zamenika predsednika opštine, predsednika i sudiju Ustavnog suda Srbije, predsednika i sudiju sudova opšte nadležnosti i posebnih sudova, člana Visokog saveta pravosuđa, javne tužioce i njihove zamenike, stare-

¹⁰⁹ Dokumenta, Fond za humanitarno pravo i Istraživačko-dokumentacioni centar, Tranziciona pravda u post-jugoslovenskim zemljama: Izveštaj za 2006. godinu, Beograd, 2007, str. 18.

¹¹⁰ International Center for Transitional Justice, Transitional Justice and DDR: The Case of Bosnia and Herzegovina, str. 25.

¹¹¹ Izborni zakon Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, br. 23/01, posljednje izmjene i dopune br. 31/16.

¹¹² Zakon o Vijeću ministara BiH, Službeni glasnik BIH broj: 30/03, 42/03, 81/06, 76/07, 81/07, 24/08 i Autentično tumačenje zakona o izmjenama i dopunama Zakona o Vijeću ministara BiH – Službeni glasnik BiH broj: 94/07.

¹¹³ Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 58/03.

¹¹⁴ Isto.

šinu organa za prekršaje i sude i prekršaje, predsednika i člana saveta univerziteta, rektora univerziteta i dekana fakulteta, guvernera i viceguvernera Narodne banke, funkcionera i ovlašćenog službenog lica u Bezbednosno-informativnoj agenciji, odnosno drugoj odgovarajućoj službi, načelnika generalštaba odnosno načelnika kontraobaveštajne službe, itd.¹¹⁵ Zakon o lustraciji je trebalo da se primjenjuje deset godina od stupanja na snagu, međutim, nikada nije primjenjen.

U Hrvatskoj je Hrvatska stranka prava 1998. godine i 1999. godine u Saboru inicirala usvajanje zakona o lustraciji koji je trebalo da se fokusira na period komunističke vlasti od 1945. do 1990. godine, ali su ove inicijative odbijane većinom glasova.¹¹⁶

5. Pravo na nadoknadu štete i ispravljanje nepravde

U decembru 2005. godine, Generalna skupština Ujedinjenih nacija je u svojoj rezoluciji Osnovna načela i smernice u vezi sa pravom na pravni lek i reparacije za žrtve teških kršenja međunarodnog prava ljudskih prava i ozbiljnih kršenja međunarodnog humanitarnog prava definišala osnovne principe i vodič za međunarodne standare o reparacijama za žrtve međunarodnog humanitarnog prava i teških kršenja ljudskih prava.¹¹⁷ Osnovni principi definišu pet osnovnih oblika reparacija: restituciju, kompenzaciju (naknadu), rehabilitaciju, različite oblike pružanja zadovoljštine (obustavljanje kršenja prava, utvrđivanje činjenica i njihovo javno iznošenje, potragu za nestalima, zvanično vraćanje dostojanstva i reputacije osobi, javno-državno izvinjenje, komemoracije i odavanje pošte žrtvama, uvođenje činjenica o kršenjima prava u nastavu u sistemu obrazovanja), i garancije za neponavljanje.

¹¹⁵ Isto.

¹¹⁶ Dokumenta, Fond za humanitarno pravo i Istraživačko-dokumentacioni centar, Tranzicionalna pravda u post-jugoslovenskim zemljama: Izveštaj za 2006. godinu, Beograd, 2007, str. 20.

¹¹⁷ Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, adopted and proclaimed by General Assembly resolution 60/147 of 16 December 2005.

Reparacije obezbeđuje država ukoliko se njenim institucijama može pripisati odgovornost za nanošenje patnje žrtvama, ili druga država, ukoliko su njeni državlјani odgovorni za patnju, a u slučajevima kada je reparacije već obezbedila prva. Konačno, čak i u slučajevima kada je odgovorna strana nevoljna ili nije u stanju da nadoknadi nanetu patnju, država ima obavezu da obezbedi reparacije žrtvama.¹¹⁸

U Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji u većini slučajeva reparacije obezbeđuju oni koji nisu direktno odgovorni za kršenje prava, odnosno države čije su žrtve državlјani. Iako ovo predstavlja jednu vrstu solidarnosti čitavog društva sa svojim žrtvama, odnosno sa žrtvama dominantne etničke grupe u toj državi, solidarnost prema žrtvama – pripadnicima manjine/a u svojoj zemlji, ili žrtvama koje pripadaju suprotstavljenoj strani tokom sukoba gotovo da ne postoji. Oni koji su stradali od ruke pripadnika vojnih ili policijskih državnih snaga, u najvećem broju slučajeva nisu obuhvaćeni zakonskim okvirom, ili su njihova prava znatno umanjena u odnosu na žrtve dominantne etničke grupe, i uglavnom su prisiljeni da tuže državu koja je za zločin odgovorna radi dobijanja bilo kakve nadoknade za pretrpljenu materijalnu i nematerijalnu štetu.

Zbog kompleksnosti i obima problema reparacija u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji, za potrebe ovog uvoda prikazaćemo napore vezane za reparacije civilnim žrtvama rata na osnovu zakona koji postoje, iako značajan napredak nije zabeležen ni u oblasti memorijalizacije, simboličkih reparacija i reparacija koje žrtve mogu da obezbede kroz sudske procese. Svaka država nastala na teritoriji bivše Jugoslavije neguje nacionalistički orijentisanu spomeničku i memorijalnu praksu, kroz slavljenje i glorifikaciju ratnih heroja, a često i ratnih zločinaca.¹¹⁹ Državni predstavnici su razmenili izvinjenja u nekoliko prilika, ili su na sebe taj zadatak preuzele institucije ali nedostaje zvanično i potpuno priznanje zločina – jedan od najboljih primera je Deklaracija o osudi zločina počinjenog u Srebrenici koju je usvojila Na-

¹¹⁸ Isto.

¹¹⁹ Srđan Hercigonja, Spomenici i Memorijali u bivšoj Jugoslaviji kao prepreka procesima „Suočavanja sa Prošlošću“, dostupno na: http://www.dwp-balkan.org/bh/blog_one.php?cat_id=4&text_id=8.

rodna skupština Republike Srbije 2010. godine, koja predstavlja do sada najvažniji iskorak Srbije u priznanju zločina u Srebrenici, ali u kojoj je radi kompromisa političkih struja u Srbiji izbegnuto otvoreno priznanje pravne kvalifikacije zločina genocida u Srebrenici.¹²⁰

Prava civilnih žrtava rata u Hrvatskoj su i dalje regulisana Zakonom o zaštiti vojnih i civilnih invalida rata.¹²¹ Prema odredbama ovog Zakona, civilni invalid rata je osoba koja je zadobila oštećenje organizma od najmanje 20 odsto zbog rane ili povrede nastale „zlostavljanjem, odnosno lišenjem slobode od strane terorista ili pripadnika Jugoslavenske narodne armije od 17. kolovoza 1990“, u vezi sa ratnim događajima uključujući i bombardovanje, eksploziju ratnog materijala, i slično, od eksplozije zaostalog ratnog materijala nakon završetka ratnih operacija, u vezi s diverzantskim, odnosno terorističkim akcijama kojima se ugrožava sigurnost ili ustavni poredak Republike Hrvatske.¹²² Pored toga, zakon uključuje i osobe kojima je organizam oštećen najmanje za 60 odsto zbog bolesti koja je neposredna posledica zlostavljanja, odnosno lišenja slobode od strane terorista ili pripadnika Jugoslavenske narodne armije od 17. avgusta 1990.¹²³, kao i civilne invalide iz Drugog svetskog rata.¹²⁴ Članovi porodica civilnih žrtava rata su suprug/supruga, vanbračni partner/ka, deca rođena u braku ili izvan braka, usvojena i pastorčad – članovi uže porodice, te roditelji, očuh, mačeha i usvojitelji čiji je član porodice poginuo, umro ili nestao.¹²⁵ Civilni invalidi rata imaju pravo na invalidninu, pravo na profesionalnu rehabilitaciju, kupališno i klimatsko lečenje, pomoć u kupovini lekova, dok članovi porodice poginulog ili nestalog civila

¹²⁰ Tekst Deklaracije je dostupan na internet stranici Narodne skupštine Republike Srbije. Dostupno na: <http://www.parlament.gov.rs/akti/ostala-akta/done-ta-akta/u-sazivu-od-11-juna-2008.1528.html>.

¹²¹ Zakon o zaštiti vojnih i civilnih invalida rata, Narodne novine Republike Hrvatske, NN 33/92, 57/92, 77/92, 27/93, 58/93, 02/94, 76/94, 108/95, 108/96, 82/01, 103/03, 148/13, 98/19.

¹²² Isto, član 8.

¹²³ Isto.

¹²⁴ Isto.

¹²⁵ Isto, član 12.

imaju pravo na porodičnu invalidninu i dodatak za negu i pomoć.¹²⁶ Pored toga, 2015. godine, u Hrvatskoj je donet Zakon o pravima žrtava seksualnog nasilja za vrijeme oružane agresije na Republiku Hrvatsku u Domovinskom ratu.¹²⁷ Prema ovom zakonu, žrtva seksualnog nasilja je osoba „prema kojoj je počinjeno ili koja je, u okolnostima zatočeništva, nad samom sobom ili trećom osobom navedena na počinjenje jednog ili više oblika seksualnog nasilja (...) od strane vojne ili policajске osobe, te pripadnika paravojnih postrojbi i skupina ili civilne osobe koja je na počinjenje seksualnog nasilja potaknuta ili prisiljena od strane tih osoba.“¹²⁸

Ipak, i pored toga što je položaj civilnih žrtava rata u Hrvatskoj nešto bolji nego npr. u Srbiji, i tamo se civilne žrtve suočavaju sa nizom poteškoća u ostvarivanju svojih prava – broj civilnih žrtava rata u Hrvatskoj i dalje nije tačno utvrđen, a većina njih nema informaciju o pravima i mogućnostima ostvarivanja svojih prava. Veći broj žrtava i članova porodica i dalje čeka na procesuiranje zločina u kojima su stradali njihovi najbliži, pogotovo u slučajevima seksualnog nasilja, dok je veliki broj žrtava koje su podnеле zahtev za naknadu nematerijalne štete zbog smrti bliske osobe odbijen, i prinuđen da plaća visoke parnične troškove.¹²⁹ Pored toga, u slučaju Zakona o pravima žrtava seksualnog nasilja za vrijeme oružane agresije na Republiku Hrvatsku u Domovinskom ratu, status žrtve seksualnog nasilja dobija se pod uslovom da „stranka nije bila pripadnik, pomagač ili suradnik neprijateljskih vojnih i paravojnih postrojbi ili pravomoćno osuđena zbog sudjelovanja u neprijateljskim vojnim i paravojnim postrojbama odnosno zbog ugrožavanja ustavnog poretku i sigurnosti Republike Hrvatske“, čime je omogućena diskriminacija pripadnika i pripadnica srpske manjine u Hrvatskoj.¹³⁰ Krajem 2020. godine, nakon online jav-

¹²⁶ Isto, član 14.

¹²⁷ Zakon o pravima žrtava seksualnog nasilja za vrijeme oružane agresije na Republiku Hrvatsku u Domovinskom ratu, Narodne novine Republike Hrvatske, 64/15.

¹²⁸ Isto, član 3.

¹²⁹ Vidi više na: <https://documenta.hr/reparacije/>.

¹³⁰ Zakon o pravima žrtava seksualnog nasilja za vrijeme oružane agresije na Republiku Hrvatsku u Domovinskom ratu, Narodne novine Republike Hrvatske,

ne rasprave, u Hrvatskoj je dovršena izrada zakon kojim će se utvrditi prava civilnih žrtava sukoba, roditelja dece koja su ubijena, dece roditelja koji su ubijeni i porodica nestalih osoba.¹³¹ Zakon bi trebalo da važi kako za hrvatske državljanе, tako i za strance ako su „u trenutku stradavanja imali prebivalište ili boravište na teritoriju RH“, odnosno ako ta prava već ne ostvaruju od države čiji su državljeni ili gde prebivaju.¹³²

Reparacije u Bosni i Hercegovini (BiH) regulisane su zakonima koji su doneti na državnom nivou i na nivou entiteta.

Jedini zakon na državnom nivou koji reguliše prava žrtava rata u Bosni i Hercegovini je Zakon o nestalim osobama.¹³³ Prema ovom Zakonu, nestala osoba je ona osoba koja je nestala tokom rata u BiH u periodu od 30. aprila 1991. do 14. februara 1996. godine, o kojoj porodica nema nikakvih vesti, čiji je nestanak prijavljen i o njegovoj ili njenoj sudbini nema pouzdanih informacija.¹³⁴ Uslovi koji moraju biti kumulativno ispunjeni da bi se osoba smatrala nestalom po ovom Zakonu su da porodica nema nikakvih vesti o nestalom članu, da je nestanak prijavljen i da o sudbini nestale osobe ne postoje pouzdane informacije. Zakonom se garantuju pravo na novčanu pomoć, pravo na privremeno upravljanje imovinom nestale osobe, troškovi sahrane-ukopa, oni imaju prioritet u zapošljavanju i školovanju dece, besplatna zdravstvena zaštita, obeležavanje mesta ukopa i iskopavanja i pravo na finansijsku pomoć udruženjima porodica nestalih osoba.¹³⁵ Zakon je predvideo osnivanje dve izuzetno važne institucije za pitanje nestalih osoba – Instituta za nestale osobe, koji je osnovan 2008. godine i Fond za potporu porodica nestalih osoba Bosne i Hercegovine u cilju osiguranja sredstava i realizacije prava članova porodice nestalih osoba, koji do danas nije osnovan.

64/15, član 14.

¹³¹ Anja Vladislavljević, Hrvatska: Konačno naknada civilnim žrtvama rata, 20. 11. 2020, Balkaninsight, <https://balkaninsight.com/2020/11/20/hrvatska-konacno-naknada-civilnim-zrtvama-rata/?lang=sr>.

¹³² Isto.

¹³³ Zakon o nestalim osobama, Službeni glasnik BiH, broj 50/04.

¹³⁴ Isto, član 2, stav 1.

¹³⁵ Isto, čl. 11–20.

U Federaciji BiH, Zakonom o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodica sa djecom regulisana su prava civilnih žrtava rata.¹³⁶ Civilne žrtve rata su osobe kod kojih je nastupilo telesno oštećenje organizma od najmanje 60 odsto zbog rane, povrede ili ozlede, koje su nastale u vezi sa ratnim događajima, usled zlostavljanja, lišenja slobode, nezakonitog kažnjavanja, protivpravnog lišenja slobode, boravka u zatvoru, koncentracionom logoru, prinudnog rada u toku ratnog stanja ili neposredne ratne opasnosti, kao i usled nekog drugog vida nasilja uz uslov da je bolest dovela do značajnog narušenja zdravlja.¹³⁷ Federalni Zakon ne postavlja nikakav uslov u pogledu toga ko je odgovoran za smrt ili nestanak osobe, odnosno nastale povrede i druga oštećenja organizma, ali se ograničava na žrtve koje su preživele telesno oštećenje. Civilni invalidi rata imaju pravu na ličnu invalidinu¹³⁸, dok članovi porodica civilnih žrtava imaju pravo na porodičnu invalidinu¹³⁹. Pored toga, zakon predviđa dodatak za negu, pomoć od strane drugog lica, ortopedski dodatak, pomoć u troškovima lečenja, nabavci ortopedskih pomagala, osposobljavanje za rad (profesionalna rehabilitacija, prekvalifikacija i dokvalifikacija), stambeno zbrinjavanje, psihološku i pravnu pomoć.¹⁴⁰ Zakonom o izmenama i dopunama ovog zakona iz 2006. godine, žrtve seksualnog nasilja su eksplicitno izdvojene kao posebna kategorija žrtava.¹⁴¹

Prava civilnih žrtava u Republici Srpskoj su regulisana Zakonom o zaštiti civilnih žrtava rata¹⁴² i Zakonom o zaštiti žrtava ratne torture¹⁴³. Prema Zakonu Republike Srpske, civilnim žrtvama rata se smatraju osobe kod kojih je nastupilo oštećenje organizma najmanje 60% zlostava.

¹³⁶ Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom, Službene novine Federacije BiH, br. 36/99, 54/04, 39/ 06, 14/ 09, 45/16.

¹³⁷ Isto, član 54.

¹³⁸ Isto, član 59.

¹³⁹ Isto, član 62.

¹⁴⁰ Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom, Službene novine Federacije BiH, br. 36/99, 54/04, 39/ 06, 14/ 09.

¹⁴¹ Zakon o izmenama i dopunama zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom, Službene novine Federacije BiH, br. 39/ 06, član 5.

¹⁴² Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata, Službeni glasnik Republike Srpske, broj 134/11.

¹⁴³ Zakon o zaštiti žrtava ratne torture, Službeni glasnik Republike Srpske, broj 90/18.

vljanjem, silovanjem, odnosno lišavanjem slobode u zatvoru, koncentracionom logoru, prilikom internacije i prinudnog rada ili je u zbegu od strane neprijatelja zadobilo ranu, povredu, ozledu i kod koga je nastupilo oštećenje organizma, kao i lice koje je pod navedenim okolnostima ubijeno, poginulo, umrlo ili nestalo, te osoba koja je zadobilo oštećenje organizma najmanje 60%, usled ranjavanja ili povreda nastalih u vezi s ratnim operacijama, kao što su: bombardovanje, ulične borbe, zalutali metak minobacačka i topovska granata i slično, kao i osobe koje su zadobile oštećenje organizma najmanje 60% usled ranjavanja ili povreda nastalih od zaostalih vojnih materijala ili kao posljedica neprijateljskih diverzantskih akcija.¹⁴⁴ Članovima porodice civilne žrtve rata smatraju se suprug/a, deca (rođena u braku ili van braka, usvojena ili pastorčad) i roditelji.¹⁴⁵ Zakon Republike Srpske ne postavlja nikakav uslov u pogledu toga ko je odgovoran za smrt ili nestanak osobe, odnosno nastale povrede i druga oštećenja organizma, osim u slučaju zbogova od neprijateljskih snaga.¹⁴⁶ Prava na zaštitu po ovom zakonu su civilna invalidnina, odnosno porodična invalidnina, dodatak za negu i pomoć drugog lica, dodatak za člana porodice nesposobnog za rad, dodatana novčana pomoć, dodatak za samohranost, zdravstvena zaštita i profesionalna rehabilitacija.¹⁴⁷ Prema Zakonu o zaštiti žrtava ratne torture, žrtva ratne torture u je osoba koje je kao civil u vreme i u vezi sa oružanim sukobima na teritoriji bivše SFRJ, bilo izloženo nekom od oblika torture u periodu od 17. avgusta 1990. godine do 19. juna 1996. godine.¹⁴⁸ Status žrtve torture i prava u skladu sa ovim zakonom može ostvariti lice koje je državljanin Bosne i Hercegovine koji ima prebivalište na teritoriji Republike Srpske ili Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, državljanin Bosne i Hercegovine koji se vratio posle 19. juna 1996. godine iz Republike Srpske u predratno mesto prebivališta u Federaciji Bosne i Hercegovine, ukoliko nije ostvarilo status i prava po propisima

¹⁴⁴ Isto, član 2.

¹⁴⁵ Isto, član 3.

¹⁴⁶ Isto.

¹⁴⁷ Isto, član 8.

¹⁴⁸ Zakon o zaštiti žrtava ratne torture, Službeni glasnik Republike Srpske, broj 90/18, čl.3 (1).

Federacije BiH, državljanin Bosne i Hercegovine koji boravi u inostranstvu, ali je neposredno pre odlaska u inostranstvo imao prebivalište, odnosno boravak na teritoriji Republike Srpske ili Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, kao lice koje je strani državljanin, a koje je imalo boravak na teritoriji Republike Srpske poslednje tri godine pre podnošenja zahteva.¹⁴⁹

I u Bosni i Hercegovini se žrtve suočavaju sa nizom problema u ostvarenju svojih prava na reparacije. Tu se pre svega ističe komplikovanost političkog i državnog uređenja i nepostojanje struktuiranog državnog sistema reparacija, nepostojanje političke volje da adresira potrebe žrtava na sistemski i struktuiran način što prisiljava žrtve da se oslanjaju na postojeći složen sistem socijalne pomoći, kao i na pojedinačne sudske postupke da bi ostvarili neki oblik obeštećenja i ostvarile svoja prava.¹⁵⁰ Kao i u ostatku regiona, civilne žrtve se suočavaju sa nejednakim tretmanom u odnosu na vojne.¹⁵¹

Reparacije u Srbiji za civilne žrtve rata su dugo bile regulisane Zakonom o pravima civilnih invalida rata.¹⁵² Prema ovom zakonu, žrtve su osobe kod kojih nastupi „telesno oštećenje od najmanje 50% usled rane, povrede ili ozlede koje su ostavile vidne tragove, zadobijene zlostavljanjem ili lišenjem slobode od strane neprijatelja za vreme rata, izvođenja ratnih operacija, od zaostalog ratnog materijala ili neprijateljskih diverzantskih odnosno terorističkih akcija”.¹⁵³ Članom porodice civilnog invalida rata smatra se član porodice umrlog civilnog invalida rata, ukoliko je sa njim, pre njegove smrti, živeo u zajedničkom domaćinstvu, član porodice lica koje je poginulo ili umrlo, suprug/a, deca (rođena u braku ili van braka, usvojena i pastorčad) i roditelji.¹⁵⁴ Prema ovom Zakonu, žrtve imaju prava na nov-

¹⁴⁹ Isto, član 5.

¹⁵⁰ Lejla Gačanica, predavanje na Seminaru Ratovi devedesetih u organizaciji Programa za razvoj Ujedinjenih nacija u Srbiji, 24. 12. 2020.

¹⁵¹ Isto.

¹⁵² Zakon o pravima civilnih invalida rata, Službeni glasnik Republike Srbije, br. 52/96.

¹⁵³ Isto, član 2.

¹⁵⁴ Isto, član 3.

čana davanja, zdravstvenu zaštitu i povlastice u prevozu.¹⁵⁵ Početkom 2020. godine, u Srbiji je na snagu stupio novi Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica.¹⁵⁶ Prema ovom Zakonu, položaj civilnih invalida rata je poboljšan u odnosu na prethodni Zakon, jer je uvedena kategorija nestalih lica.¹⁵⁷ Međutim, nizom diskriminatornih mera isključene su čitave kategorije žrtava – žrtve seksualnog nasilja, žrtve sa psihičkim/psihosomatskim posledicama pretrpljenog nasilja, žrtve - građani Srbije za čije su stradanje odgovorni pripadnici srpskih snaga, građani Srbije čije se stradanje desilo na teritoriji van Republike Srbije, itd.

U svim zemljama nastalim na teritoriji bivše Jugoslavije, prisutni su zajednički problemi u vezi sa reparacijama za žrtve. Položaj civilnih žrtava rata je po pravilu lošiji nego položaj bivših pripadnika oružanih snaga, odnosno boraca – pre svega višim kriterijumima za ograničenje telesnog oštećenja,¹⁵⁸ ili nižim iznosima invalidnine za civilne invalide¹⁵⁹. Iako zakoni ne prave razliku po etničkom kriteri-

¹⁵⁵ Isto, član 4.

¹⁵⁶ Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica, „Sl. glasnik RS“, br. 18/2020, <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-pravima-boraca-vojnih-invalida-civilnih-invalida-rata.html>.

¹⁵⁷ Član 22 ovog Zakona definiše: Civilni invalid rata je civilno lice, državljanin Republike Srbije, kod koga je usled rane, povrede ili ozlede, nastupilo oštećenje organizma od najmanje 50%:

- 1) kao posledica zlostavljanja ili lišenja slobode od strane neprijatelja za vreme rata ili u toku izvođenja ratnih operacija na teritoriji Republike Srbije;
 - 2) od zaostalog ratnog materijala na teritoriji Republike Srbije;
 - 3) kao žrtva napada u diplomatskom ili konzularnom predstavništvu Republike Srbije ili na putu u to predstavništvo, u vezi sa obavljanjem službene dužnosti iz nadležnosti Republike Srbije u svojstvu zaposlenog.
- Članom 23, civilna žrtva rata je državljanin Republike Srbije koji je kao civilno lice izgubio život pod okolnostima iz člana 22. ovog zakona, i civilno lice koje je nestalo pod okolnostima iz člana 22. ovog zakona takođe se smatra civilnom žrtvom rata. Isto.

¹⁵⁸ Fond za humanitarno pravo, BIRN, Documenta, Tranziciona pravda u postjugo-slovenskim zemljama - Izveštaj za 2009. godinu. Dostupno na: <http://www.hlc-rcd.org/?p=13826>. Pristupljeno: 23. 1. 2021. godine.

¹⁵⁹ U Federaciji lična invalidnina civilnih invalida iznosi 70% vojne invalidnine za odgovarajući stepen invaliditeta. Odgovor dobitjen iz Fonda za humanitarno pravo, 25. 7. 2017. godine.

jumu, primena ovih zakona je često diskriminatorna zbog odredaba o ograničenom roku u kom je bilo moguće stići status žrtve rata (za povratnike – Republika Srpska – BiH)¹⁶⁰, kao i zbog odredaba koje definišu priznanje statusa utvrđivanjem da je povreda nastupila de-lovanjem neprijateljskih snaga (Srbija i Hrvatska, delimično Republika Srpska), čime se iz zakonodavnog okvira isključuju pripadnici manjinskog naroda, koji su uglavnom i stradali od pripadnika oružanih snaga te države. Žrtve seksualnog nasilja su u BiH priznate kao žrtve tek desetak godina nakon završetka rata, u Hrvatskoj su na to priznanje čekale dugih 20 godina (2015), dok u Srbiji one pred zakonom ne postoje, ukoliko nisu preživele teška telesna oštećenja. Osebe koje pade od posttraumatskog stresnog poremećaja sindroma nigde nisu priznate kao žrtve, odnosno to nigde nije osnov za isplatu invalidnine, stoga ove žrtve i ne primaju nikakvu pomoć. Konačno, materijalna naknada za članove porodica poginulih (ili nestalih) civilnih žrtava je u sve tri zemlje uslovljena njihovom materijalnom neobezbeđenošću, ili čak nesposobnošću za privređivanje, čime se ustvari ova prava za porodice efektivno izjednačavaju sa socijalnom pomoći.

6. Zaključak

I pored napretka u nekim oblastima suočavanja sa prošlošću, pre svega u oblasti krivične pravde i utvrđivanja odgovornosti za zločine počinjene tokom ratova 1990. u regionu, pomirenje u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji se čini nedostižnjim nego ikad. Međusobno su protstavljenia tumačenja bliske ratne prošlosti nastavljaju da dominiraju zvaničnim, državnim narativima, dok su poricanje, relativizacija, opravdanje i slavljenje zločina i odgovornih za njih ne samo prisutni u javnom i političkom diskursu, već njime preovlađuju. Međunarodna zajednica, pre svega EU, već duže vremena pokazuje zamor i nezainteresovanost za ove teme u regionu, ponekad fokusirana na druge prioritete, poput problematičnih odnosa unutar Unije, izbegličke i mi-

¹⁶⁰ Isto, str.57.

grantske krize, delimično zbog površnog shvatanja suočavanja sa prošlošću i svođenja ovog procesa isključivo na saradnju sa MKSJ, a često i iscjpljena dugogodišnjim ulaganjem u proces koji nije dao rezultata. Naslednik MKSJ-a, Međunarodni rezidualni mehanizam za međunarodne krivične sudove je prestao da predstavlja instituciju od bilo kakvog značaja u promjenjenim spoljnopolitičkim uslovima, te neke od zemalja u regionu, poput Srbije mogu sebi da priušte otvorenu nesaradnju, svesne da neće biti nikakve reakcije iz EU, bar ne poput onih sa kojima su se suočavale Hrvatska i Srbija sredinom 2000. godina.

I pored velikog broja činjenica o masovnim zločinima u bivšoj Jugoslaviji, sudski utvrđeni pred Međunarodnim krivičnim sudom za bivšu Jugoslaviju (MKSJ), njihov uticaj na uspostavljanje zvaničnih narativa o prošlosti je ostao izuzetno limitiran – kako godinama ponavlja Glavni tužilac Mehanizma, Serž Bramerc: „Danas se genocid poriče. Etničko čišćenje se poriče. Individualna krivica visokih političkih i vojnih rukovodilaca se poriče.“¹⁶¹ Svojevrsni *ratovi sećanjima* koji se vode u regionu, politika poricanja i revizionizma su prepoznate i jasne – prema Bramercovim rečima regionom vlada politika priznanja sopstvenih žrtava i glorifikovanja ratnih zločinaca kao heroja i to može imati dalekosnežne posledice po regionu: „Kada neodgovorni zvaničnici koriste podele, diskriminaciju i mržnju da bi obezbedili vlast, sukobi i zverstva mogu poprimiti sopstvenu logiku. To je bio slučaj pre dve decenije kada su genocid i etničko čišćenje započeti, a to važi i danas.“¹⁶²

Duboko fokusirana na promociju sopstvene viktimizacije i nedostatak empatije prema žrtvama ‘druge strane’, ovakva društva nisu sposobna da iskreno i posvećeno rade na procesu suočavanja sa prošlošću, baziranom na činjenicama o zločinima iz prošlosti, priznanju odgovornosti poštovanju žrtava i njihove patnje, te da postojanjem odgovornih institucija garantuju da se zločini neće ponoviti u slučaju konflikta u budućnosti. Države nastale na teritoriji bivše Jugoslavije i njihove nacionalističke političke elite čine sve da obesmisle suočava-

¹⁶¹ Obraćanje g. Sergeja Brammertza tužioca Međunarodnog krivičnog suda za bivšu Jugoslaviju i Mehanizma za Međunarodne krivične sudove Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija Njujork, 7. jun 2017.

¹⁶² Isto.

nje sa odgovornošću sopstvenih institucija i onih koji su u ime njih ratove poveli, vodili i završili, istovremeno čineći zločine protiv manjina u svojim zajednicama. Zajedno sa intelektualnom elitom i medijima, one nastavljaju poricanje zločina i odgovornosti za njih, i zbog toga, 30 godina od početka ratova u bivšoj Jugoslaviji i više od 20 nakon završetka poslednjeg od njih, proces pomirenja između bivših sunarodnika ostaje mrtvo slovo na papiru.

Literatura

- Bickford, L. (2007). *Unofficial Truth Projects, Human Rights Quarterly*, Volume 29, Number 4.
- Borejn, A. (2001). *Zemlja zderane maske*, Beograd: Samizdat.
- Deklaracija Narodne skupštine Republike Srbije. Dostupno na: <http://www.parlament.gov.rs/akti/ostala-akta/doneta-akta/u-sazivu-od-11-juna-2008.1528.html>. pristupljeno 21. 1. 2021. godine.
- Documenta, Fond za humanitarno pravo i Istraživačko-dokumentacioni centar, (2007). *Tranzicijona pravda u post-jugoslovenskim zemljama: Izveštaj za 2006. godinu*.
- Documenta, Fond za humanitarno pravo, Istraživačko-dokumentacioni centar (2008). *Tranzicijona pravda u post-jugoslovenskim zemljama - Izveštaj za 2007. godinu*.
- Documenta, Fond za humanitarno pravo i Istraživačko-dokumentacioni centar, (2007). *Tranzicijona pravda u post-jugoslovenskim zemljama: Izveštaj za 2006. godinu*, Beograd.
- Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek Građanski odbor za ljudska prava, (2013). *Osiguranje prava na ‘djelotvoran pravni lijek’ žrtvama ratnih zločina – izvještaj o praćenju suđenja za ratne zločine za 2012. godinu*. Zagreb.
- Državno odvjetništvo Republike Hrvatske <http://www.dorh.hr/Default.aspx?sec=645>.
- Documenta – Centar za suočavanje s prošlošću Centar za mir, nenasilje i ljudska prava – Osijek Građanski odbor za ljudska prava (2017). *Suđenja za ratne zločine za 2016. Godinu*. Zagreb.
- Fond za humanitarno pravo, BIRN, Documenta (2010). *Tranzicijona pravda u postjugoslovenskim zemljama - Izveštaj za 2009. godinu*.
- Fond za humanitarno pravo (2015). *Analiza procesuiranja ratnih zločina u Srbiji u periodu od 2004. do 2013. godine* (Beograd).
- Fond za humanitarno pravo (2020). *Izveštaj o suđenjima za ratne zločine u Srbiji u 2019. godini*. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=37339>. Pristupljeno 14. 1. 2021. godine.

Govor Dragana Čavića 22.06.2004, <https://www.youtube.com/watch?v=jsB-Wvia3fI>. pristupljeno 23.01.2021. godine.

Hercigonja, S. *Spomenici i Memorijali u bivšoj Jugoslaviji kao prepreka procesima „Suočavanja sa prošlošću“*, http://www.dwp-balkan.org/bh/blog_one.php?cat_id=4&text_id=8. pristupljeno 22. 1. 2021. godine.

Inicijativa mladih za ljudska prava Hrvatska, *Human Rights Brief: Issues in Criminal Prosecutions of War Crimes, Hrvatska 2016. godine*. Dostupno na: http://yihr.hr/wp-content/uploads/2017/01/2.-YI-HR-TJ-brief-04-2016_second.pdf. Pristupljeno 14. 1. 2021. godine.

International Center for Transitional Justice (2006). *Transitional Justice and DDR: The Case of Bosnia and Herzegovina*.

Jovanović, I. (2015). Od istorije do sudnice i nazad: Šta istoriografija može dobiti od presuda za zločine u ratovima u bivšoj Jugoslaviji, u Toma M., *Forum za tranzicionu pravdu 5*, Beograd: Fond za humanitarno pravo.

Komisija za istinu i pomirenje SRJ (2002). *Osnovni programski dokument. L'Instance Vérité & Dignité*, <http://www.ivd.tn/fr/>.

La Comisión para el Esclarecimiento de la Verdad, la Convivencia y la No Repetición <https://colombiapeace.org/advancing-truth-commission/>

Lejla Gačanica, predavanje na Seminaru Ratovi devedesetih u organizaciji Programa za razvoj Ujedinjenih nacija u Srbiji, 24. 12. 2020.

Međunarodni komitet Crvenog krsta. <https://www.icrc.org/en/document/human-rights-day-missing-persons-yugoslavia>. Pristupljeno 23. 1. 2021. godine.

Milanović, M. *The Impact of the ICTY on the Former Yugoslavia: An Anticipatory Post-Mortem*, <https://www.ejiltalk.org/understanding-the-ictys-impact-in-the-former-yugoslavia/>. Pristupljeno 23. 1. 2021. godine.

Odluka o osnivanju Komisije za istinu i pomirenje, Službeni list SRJ, br.15/2001 od 30. 3. 2001. godine.

Odluka o obrazovanju Komisije za istraživanje događaja u i oko Srebrenice od 10-og do 19-og jula 1995. godine, Broj: 02/1-020-1378/03, 15. decembra 2003. godine.

OSCE (2016) *Procesuiranje ratnih zločina na državnom nivou u Bosni I Hercegovini* <http://www.osce.org/bs/bih/247226?download=true>.
Pristupljeno 24. 1. 2021. godine.

REKOM - mreža pomirenja. *Procene Koalicije za REKOM*. <https://www.recom.link/bhsc/prekid-cutnje-o-tajnim-grobnicama-sudbini-nestalih-u-ratovima-na-podrucju-bivse-sfrj/>. Pristupljeno 23. 1. 2021. godine.

REKOM - mreža pomirenja. *Predlog Statuta REKOM* <https://www.recom.link/wp-content/uploads/2014/11/SR-Izmene-Statuta-FINAL-12.11.2014-ff.pdf>.

Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srbije: <http://www.rcirz.org/index.php/lat/tabovi-lat/22-module-variations-2>. Pristupljeno 14. 7. 2017. godine.

Rezolucija Saveta bezbednosti UN 827 https://www.icty.org/x/file/Legal%20Library/Statute/statut_827_1993_bcs.pdf. Pristupljeno 23. 1. 2021. godine.

Simpson, G., Bickford, L., Hodžić, E., *Pogled u prošlost kao put prema budućnosti: Promoviranje dijaloga u Bosni i Hercegovini kroz traženje istine - stanje i perspektiva*, UNDP.

Swisspeace. A conceptual framework for Dealing with the Past. http://www.swisspeace.ch/fileadmin/user_upload/Media/Publications/Essentials/Essential_2_2016_EN.pdf. Pristupljeno 13. 1. 2021. godine.

Tokača, M. (2012) *Bosanska knjiga mrtvih-Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1992-1995.*, Sarajevo: Istraživačko-dokumentacioni centar Sarajevo-Fond za humanitarno pravo.

Truth and Reconciliation Commission Canada. <http://www.trc.ca>.
pristupljeno 13. 1. 2021. godine.

Tužilaštvo BiH. <http://www.tuzilastvobih.gov.ba/?opcija=sadrzaj&kat=1&id=2&jezik=b> pristupljeno 24. 1. 2021. godine.

UN, *The Administration of Justice and Human Rights of Detainees: Question of the impunity of perpetrators of human rights violations*, E/CN.4/SUB.2/1997/20.

UN Basic Principles and Guidelines on the Right to a Remedy and Reparation for Victims of Gross Violations of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, adopted and proclaimed by General Assembly resolution 60/147 of 16 December 2005.

UN, Guidance note of the Secretary-General, United Nations Approach to Transitional Justice, <https://digitallibrary.un.org/record/682111?ln=en>. pristupljeno 24. 1. 2021. godine.

UN, International Convention for the Protection of All Persons from Enforced Disappearance, <http://www.ohchr.org/EN/HRBodies/CED/Pages/ConventionCED.aspx>. pristupljeno 13. 1. 2021. godine.

UN Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. Dostignuća <http://www.icty.org/bcs/o-mksj/tribunal/glavna-dostignuca>. Pриступљено 23. 1. 2021. године.

UN Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. Predmeti <https://www.icty.org/bcs/cases>. pristupljeno 23. 1. 2021. godine.

UN Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. Rezultati Konferencije „Dijalozi o naslijedu MKSJ-a“: Zaključci i preporuke 22. – 24. juli 2017. <http://www.icty.org/x/file/Press/Events/2017/conclusions-and-recommendations-bcs.pdf>. Pristupljeno 13. 1. 2021. godine.

UN Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju. Izlaganje predsednika MKSJ, sudije Claude Jorda od 12. maja 2001. godine u Sarajevu <http://www.icty.org/bcs/press/mksj-i-komisija-za-istinu-i-pomirenje-u-bosni-i-hercegovini>.

UN, Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (2006). *Rule of Law-Tools for Post-Conflict States: Truth commissions*.

UN, *Rezolucija Generalne skupštine A/RES/68/165*, 2013.

UNDP (2006). *Transitional justice: Assessment Survey of Conditions in the Former Yugoslavia*.

Autentično tumačenje zakona o izmjenama i dopunama Zakona o Vijeću ministara BiH – *Službeni glasnik BiH* broj: 94/07.

Izborni zakon Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, br. 23/01, posljednje izmjene i dopune br. 31/16.

Zakon o izmenama i dopunama zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom, *Službene novine Federacije BiH*, br. 39/06.

Zakon o nestalim osobama, *Službeni glasnik BiH*, broj 50/04.

Zakon o odgovornosti za kršenje ljudskih prava, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 58/03.

Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u postupku za ratne zločine, *Službeni glasnik Republike Srbije* br. 67/2003, 135/2004, 61/2005, 101/2007. i 104/2009.

Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom, *Službene novine Federacije BiH*, br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09, 45/16.

Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom, *Službene novine Federacije BiH*, br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09.

Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 18/2020.

Zakon o pravima civilnih invalida rata, *Službeni glasnik Republike Srbije*, br. 52/96.

Zakon o pravima žrtava seksualnog nasilja za vrijeme oružane agresije na Republiku Hrvatsku u Domovinskom ratu, *Narodne novine Republike Hrvatske*, 64/15.

Zakon o primjeni Statuta Međunarodnog kaznenog suda i progona za kaznena djela protiv međunarodnog ratnog i humanitarnog prava, NN 175/03, 29/04, 125/11.

Zakon o Vijeću ministara BiH, *Službeni glasnik BIH* broj: 30/03, 42/03, 81/06, 76/07, 81/07, 24/08

Zakon o zaštiti civilnih žrtava rata, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 134/11.

Zakon o zaštiti vojnih i civilnih invalida rata, *Narodne novine Republike Hrvatske*, NN 33/92, 57/92, 77/92, 27/93, 58/93, 02/94, 76/94, 108/95, 108/96, 82/01, 103/03, 148/13, 98/19.

Zakon o zaštiti žrtava ratne torture, *Službeni glasnik Republike Srpske*, broj 90/18.

Ženski sud <http://www.zenskisud.org/o-zenskom-sudu.html>.

Drugi izvori

Balkaninsight (2020). *Hrvatska: Konačno naknada civilnim žrtvama rata*. <https://balkaninsight.com/2020/11/20/hrvatska-konacno-naknada-civilnim-zrtvama-rata/?lang=sl>. pristupljeno 10. 1. 2021. godine.

Danas (2019). *Suđenja za Oluju*. <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/sudjenja-za-oluju/>. pristupljeno 21. 9. 2020. godine.

DW. (2019). *Komisije RS-a sa „zadatim“ ciljevima*. <https://www.dw.com/bs/komisije-rs-a-sa-zadatim-ciljevima/a-47445408>. Pristupljeno 18. 6. 2020. godine.

N1. (2019). *OHR i ambasada SAD u BiH osudili formiranje komisija za Srebrenicu i Sarajevo*. <https://rs.n1info.com/region/a458819-ohr-i-ambasada-sad-u-bih-osudili-formiranje-komisija-za-srebrenicu-i-sarajevo/>. Pristupljeno 11. 9. 2020. godine.

NIN (2001). *Prva spoticanja*, <http://www.nin.co.rs/2001-04/26/17670.html>. pristupljeno 21. 1. 2021. godine.

Novosti. (2018). *NARODNA SKUPŠTINA REPUBLIKE SRPSKE USVOJILA ZAKLJUČKE: Formirati novu komisiju za istinu o Srebrenici*. https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/republika_srpska/aktuelno.655.html?743808-DODIK-ZA-FORMIRANJE-NOVE-KOMISIJE-ZA-ISTINU-O-SREBRENICI-Taj-zlocin-je-dogovorena-tragedija-snamerom-satanizacije-Srba. pristupljeno 21. 9. 2020. godine.

PERCEPCIJA MLADIH IZ BOSNE I HERCEGOVINE O PROTEKLOM RATU

Srđan Puhalo

1. Uvod

Rat je u Bosni i Hercegovini okončan 1995. godine i danas, 25 godina kasnije, postavlja se pitanje da li je nastupio mir.

U razgovoru sa zamjenikom direktora za kontinentalnu Evropu pri Ministarstvu za Evropu i spoljne poslove Francuske, Nikolasom Delakosteom, visoki predstavnik za Bosnu i Hercegovinu Valentin Incko¹⁶³ kazao je: „Ukoliko BiH želi ispuniti svoja obećanja i postati istinski demokratska i razvijena zemlja, treba ponovo utvrditi svoje prioritete i uložiti više napora u reforme koje će ovu zemlju povesti napred, umesto fokusiranja na pitanja koja je neprekidno drže u prošlosti“, a onda je dodao da je za mir u BiH ključno jedinstvo međunarodne zajednice. Ako je konstatacija visokog predstavnika tačna, onda Bosna i Hercegovina ima ozbiljan problem.

Srpski član Predsjedništva Bosne i Hercegovine (BiH) Milorad Dodik¹⁶⁴ poznat je po tome što ne vidi budućnost Republike Srpske u Bosni i Hercegovini i on to ne krije, naprotiv, koristi svaku priliku da to istakne: „BiH nije moja matična država, moja matična država je Srbija... Ja se ne osjećam srećno što se nalazim u BiH, a član sam Predsjedništva BiH“, a onda dodaje „da se u regionu rat nastavlja političkim sredstvima u mnogim aspektima“. Ipak, on isključuje oružane sukobe kao opciju, a nada se da će se država raspasti zbog svoje nefunkcionalnosti. U februaru ove godine kazao¹⁶⁵ je: „Ne pozivamo na

¹⁶³ <https://www.slobodnaevropa.org/a/incko-jedinstvo-me%C4%91unarodne-zajednice-klju%C4%8Dno-za-mir-u-bosni-i-hercegovini/30445904.html>

¹⁶⁴ <https://www.danas.rs/svet/dodik-nisam-srecan-sto-zivim-u-bih-a-clan-sam-predsednistva-bih/>

¹⁶⁵ <https://www.slobodnaevropa.org/a/30457635.html>

rat, na sukobe, secesije nema u dokumentima Republike Srpske, niti je to predloženo, ali ima razgovora o tome“. Predstavnici bošnjačkih političkih partija na ovakve izjave Dodika burno reaguju; ovo je samo jedna od poruka lidera SDA, Bakira Izetbegovića: „Nijedan pedalj ove države se ne može otcijepiti. Takvo nešto dovodi do narušavanja mira. Upozoravamo predstavnike međunarodne zajednice, a posebno Ured visokog predstavnika (OHR), da je krajnje vrijeme da se preduzmu koraci za krizu koju je prouzrokovao Dodik. Dosadašnje djelovanje međunarodne zajednice ih je samo ohrabrilo“. Ni Željko Komšić nije čutao pa je Dodiku poručio: „BiH se sigurno neće raspasti ni doći u priliku u kojoj je bila kad je velika sila udarila na nju i pokušala da je rasturi. Nije uspjelo tada i neće nikad, jer je to volja većine građana BiH“. Predsjednik HDZ BiH Dragan Čović nema običaj da daje ovako zapaljive izjave, ali se u javnosti veoma često opaža kao dobar saradnik Milorada Dodika.

Imajući u vidu izjave vodećih političara u Bosni i Hercegovini, možemo slobodno reći da je sadašnjost ove zemlje opterećena mnogim problemima, budućnost prilično neizvjesna, a teško je očekivati kreiranje konsenzusa i oko prošlosti.

Kada se govori o prošlosti i onome što se u Bosni i Hercegovini dešavalo 90-ih godina 20. vijeka, vidimo da postoji niz otvorenih pitanja oko kojih se Hrvati, Bošnjaci, Srbi i ostali građani Bosne i Hercegovine ne slažu. Prije svega, postoji razlika u percepciji karaktera rata, percepciji nekih vojnih akcija, interpretaciji mnogih događaja tokom rata, dešavanjima u Srebrenici jula 1995. godine, radu tribunala u Hagu i mnogim drugim.

Među Bošnjacima, dominira narativ da se radi o agresiji na Bosnu i Hercegovinu (a, samim tim, ona je vodila odbrambeni rat) i to od strane Srbije (tada Savezna Republika Jugoslavija) i Republike Hrvatske, dok Srbi smatraju da se vodio građanski rat „tri etničke zajednice u čijoj je osnovi borba za status republike nakon raspada Jugoslavije“ (Antić i Kecmanović, 2016). Hrvati ratove u Bosni i Hercegovini i Hrvatskoj opisuju slično kao Bošnjaci, kao agresiju Srbije, tj. Savezne Republike Jugoslavije. Problemi nastaju kada se počne govoriti o sukobu između Hrvata i Muslimana u Bosni i Hercegovini

(Šadinlija, 2017). Interesantno je pročitati djelove izlaganja 17 intelektualaca iz Bosne i Hercegovine na okruglom stolu krajem 2001. godine pod nazivom „Karakter rata u Bosni i Hercegovini 1992–1995. godine” (Dupljak, 2002), gdje se veoma dobro vide etnički rascjepi u percepciji karaktera bosanskohercegovačkog rata.

Kada se radi o dešavanjima u Srebrenici jula 1995. godine, interpretacije Srba i Bošnjaka su potpuno suprotne, i to ne samo interpretacije građana već i njihovih političkih elita. Za Bošnjake nema dileme da je u Srebrenici počinjen genocide, što su presudama potvrdili Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju, Međunarodni sud pravde u Hagu i Sud Bosne i Hercegovine, dok srpska strana osporava te presude, opisujući sudove kao političke, a istovremeno negirajući genocid i broj ubijenih bosanskih Muslimana, optužujući Bošnjake¹⁶⁶ da manipulišu i uvećavaju broj žrtava. Za Srbe to je „ozbiljan zločin nad Bošnjacima”¹⁶⁷ i ništa više.

O tranzicijskoj pravdi i odnosu Srba, Hrvata i Bošnjaka prema radu Haškog tribunala možete detaljno pročitati u poglavljju koje je napisala Marijana Toma, ali je sasvim jasno da i tu postoje razlike u percepciji njegovog rada i donesenih presuda.

Rat u Bosni i Hercegovini je još uvijek prisutan i opterećuje međuetničke odnose i vrlo često se zloupotrebljava od stane političara u različite svrhe. Zbog toga je interesantno vidjeti kako se sve ono što se dešavalo tokom rata opaža i doživljava danas od strane mladih ljudi koji su rođeni nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma, a kako od njihovih roditelja, koji su u manjoj ili većoj mjeri osjetili direktne posljedice tog rata.

¹⁶⁶ <https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/okon%C4%8Dana-29-posebna-sjednica-usvojeni-zaklju%C4%8Dci-u-vezi-s-informacijom-o-izvje%C5%A1taju-komisije-o-doga%C4%91ajima-u-i-oko-srebrenice-od-10-do-19-jula-1995>.

¹⁶⁷ <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/dodik-opet-negirao-genocid-u-srebrenici-pocinjen-ozbiljan-zlocin-nad-bosnjacima/383159>.

2. Posljedice rata

Prema podacima Zwierzchowskog i Tabeau¹⁶⁸ (2010) procjenjuje se da je u Bosni i Hercegovini pогinulo 104 732 osobe ili 2,4% od ukupnog broja stanovnika BiH koji su 1991. u njoj živjeli. Od tog broja, 68 101 su Muslimani, 22 779 Srbi, 8 858 Hrvati i 4995 ostali. Među poginulim prevladavaju muškarci (92%), dok je 8% žena. Autori ovog istraživanja procjenjuju da je od ukupnog broja poginulih 35% civila, a 65% vojnika. Među civilima je bilo 78% muškaraca i 22% žena. Od ukupnog broja poginulih Muslimana 25 609 su civili, od ukupnog broja Srba 7480 su civili, a od ukupnog broja Hrvata 1675 su civili. Kada se govori o vojnim licima, taj omjer je bio 99% lica muškog pola i 1% lica ženskog pola. Nalazi Istraživačko dokumentacionog centra (Tokača, 2012) pokazuju da je u Bosni i Hercegovini stradalo 97 207 osoba, od tog broja 64 036 Bošnjaka, 24 905 Srba, 7786 Hrvata i 478 ostalih. Među nastradalim nalazimo 89,9% muškaraca i 10,1% žena. Kada uporedimo broj stradalih s obzirom na njihov vojni status, nalazimo da je stradalo 40,8% civila i 59,2% vojnika. Među civilima nalazimo 76,4% muškaraca i 23,4% žena, dok je taj procenat među vojnicima 99,3% muškaraca i 0,7% žena. Prema podacima Tokače, od ukupnog broja ubijenih Bošnjaka 33 070 su civili, od ukupnog broja Srba 4075 su civili, od ukupnog broja Hrvata 2163 su civili. Prema podacima Republičkog centra za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica tokom rata u Bosni i Hercegovini je stradalo 34 930 Srba¹⁶⁹, ali taj broj treba uzeti sa velikom rezervom jer u okviru tog broja se nalaze žrtve srpske nacionalnosti koje su stradale u periodu od 1991–1995. godine u sukobima na području BiH, odnosno bivše SFRJ, bilo kako pripadnici vojnih formacija ili kao civilne žrtve rata. Pored ovih, žrtvama se smatraju i žrtve drugih nacionalnosti koje su stradale od bošnjačkih ili hrvatskih snaga, a bile su pripadnici Vojske Republike Srpske, Jugoslovenske Narodne Armije ili vojnih formacija sa područja Republike Srpske Krajine.

¹⁶⁸ https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/bcs/bih_referat_konf_100201.pdf.

¹⁶⁹ <https://www.frontal.ba/blogovi/blog/61499/zasto-institucije-republike-srpske-manipulisu-sa-brojem-ubijenih-srba-u-bih>,

Iz gore navedenih podataka sasvim je jasno da još uvijek ne postoji jedinstvena metodologija u popisu žrtava rata u Bosni i Hercegovini, a samim tim ni konsenzus oko ukupnog broja nastradalih, a posebno kada se radi o odnosu civila i vojnika. Možemo reći da je to dobar pokazatelj „želje” domaćih političara da se suoči sa svim onim što se dešavalo u periodu od 1991. do 1995. godine. Na taj način, ostavlja se ogroman prostor za namjernu manipulaciju brojem i vrstom žrtava, na svim stranama u sukobu. Imajući u vidu da ni 26 godina od okončanja sukoba Bosna i Hercegovina nema utvrđen tačan popis žrtava iz proteklog rata, to otvara velike mogućnosti za manipulacije i korištenja u dnevno-političke svrhe domaćih političkih i društvenih elita, svih strana.

Od kraja rata do oktobra¹⁷⁰ 2019. godine u Bosni i Hercegovini je identifikovano 25 502 nestalih lica čiji su posmrtni ostaci predati porodicama, dok se još uvijek traži 7206 lica. Prema procjenama iz 2009.¹⁷¹ godine, u Federaciji BiH smo imali 10 950 civilnih žrtava rata i 53 978 ratnih vojnih invalida koji primaju neku nadoknadu, a u Republici Srpskoj nadoknadu je primalo 3843 civilnih žrtva rata i 37 232 ratnih vojnih invalida.

U periodu od 1992. do 1995. godine, svoje domove u BiH napustilo je približno 2,2 miliona ljudi, što je više od polovine prijeratnog domicilnog stanovništva. Izbjegličku zaštitu zatražilo je 1,2 miliona osoba u više od 100 zemalja širom svijeta, a zemlje regiona prihvatile su oko 40% od ukupnog broja izbjeglica iz BiH. Gotovo milion osoba bio je interna raseljen u BiH. U Bosni i Hercegovini smo 2017. godine imali 32 611 raseljenih porodica, odnosno 98 574 raseljene osobe, od kojih je 38 345 ili 40,6% raseljeno na području Federacije BiH, 59 834 ili 58,8% na području Republike Srpske i 395 ili 0,5% na području Brčko Distrikta BiH. Procjena temeljena na iskazanoj namjeri domaćinstava za trajnim rješenjem upućuje na izraženi interes za povratkom oko 60% raseljenih osoba, na izraženi interes za integraciju oko 28%, a oko 12% raseljenih osoba neodlučno je po ovom pitanju. Do 2017. godine evi-

¹⁷⁰ <https://www.slobodnaevropa.org/a/30223871.html>,

¹⁷¹ https://www.justice-report.com/en/file/show//Documents/Publications/Linda_Popic_BOS.pdf.

dentirano je oko 1 060 000 povrataku u Bosnu i Hercegovinu, od čega se oko 610.000 ili 58% odnosi na povratak raseljenih osoba, a preostalih oko 450 000 ili 42% na povratak izbjeglica. Prema podacima UNHCR-a, procjenjuje se da oko 47 000 povratnika¹⁷² ne ostvaruje u punom kapacitetu prava koja su im zagarantovana, a tiču se obrazovanja, zapošljavanja u organima vlasti i javnim ustanovama prema popisu iz 1992. godine, socijalnih davanja i sl.

Kada se govori o ekonomskim posljedicama rata u BiH, nalazimo na različite procjene te štete. Duljko Hasić¹⁷³, istraživač Instituta za istraživanje ratnih zločina Univerziteta u Sarajevu, ukupnu štetu procjenjuje na 240 milijardi KM. Malo precizniju procjenu daje Bašić (2006) koji smatra da je vrijednost direktnih ekonomskih ratnih šteta oko 90 milijardi USD u tržišnoj vrijednosti, a to predstavlja između 25% i 30% ukupno procijenjenih ekonomskih potencijala Bosne i Hercegovine na početku rata (procjenjuje se da je na kraju 1991. ta cifra iznosila oko 300 milijardi USD). Indirektne negativne ekonomске posljedice (gubitak tržišta, tehnološko zaostajanje, privatizacija, menadžment i sl.) u novcu, ekonomskih ratnih šteta u BiH (Bašić, 2006) iznose oko 10 milijardi USD, što sa direktnim štetama daje cifru od 100 milijardi.

Svjetska banka procjenjuje da je oko 60% svih kuća, polovina svih škola i trećina bolnica oštećeno ili uništeno (Svjetska banka 2004, citirano u Ringdal i sar., 2008). U Bosni i Hercegovini tokom rata ni vjerski objekti nisu bili pošteđeni najbolje pokazuje podatak da je uništeno ili oštećeno oko 3200¹⁷⁴ islamskih, katoličkih i pravoslavnih bogomolja.

Kada se govori o posttraumtskom stresnom poremećaju (PTSP), istraživanja rađena poslije rata pokazuju da prevalencija stope PTSP-a varira od 18 do 53% (Rosner i sar., 2002). Pored PTSP-a, somatizacija, paranoične ideje i agresivnost su bili posebno prisutni kod ispitanika.

¹⁷² Izvještaj o realizaciji Revidirane strategije Bosne i Hercegovine za provođenje Aneksa VII. Dejtonskog mirovnog sporazuma za 2016. godinu.

¹⁷³ <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/277/fokus.shtml>.

¹⁷⁴ https://www.slobodnaevropa.org/a/tema_sedmice_vjerski_objekti/1733524.html.

ka. Ipak, ta prevalencija varira s obzirom na pojedine regjone i u zavisnosti od konkretnih ratnih iskustava, tako da je PTSP bio prisutan kod 85% žena koje su preživjele događaje u Srebrenici. Tokom 1998. godine, Savjak i Popović su uradili istraživačku studiju sa ciljem da ustanove efekte stresova i trauma na mentalno zdravlje, na uzorku od 229 osoba. Kod svakog trećeg ispitanika (33,2%) može se reći da zadovoljava kriterijume za dijagnostikovanje PTSP-a. Istraživanje u Republici Srpskoj na učenicima osnovnih škola je pokazalo da su dvije trećine djece bile izložene djelovanju najmanje sedam traumatskih stresora (Milosavljević, 2000), smrt člana uže porodice doživjelo 9% ispitanika, a smrt bliskog člana porodice njih 52%, dok je iskustvo izbjeglištva imalo 59% ispitanika (Savić i Dimitrijević, 2000). U istraživanju o PTSP-u tri godine nakon opsade Sarajeva, Rosner i sar. (2003) su utvrdili da 18,6% ispitanika u grupi slučajno odabranih stanovnika grada Sarajeva pati od PTSP-a; za njih 32,7% iz skupine ispitanika koji su na medicinskom liječenju mogao bi se dijagnosticirati PTSP; i 38,6% onih koji su na psihološkom tretmanu. Istraživanje Klarića i sar. (2007) pokazalo je da su žene u Bosni i Hercegovini koje su bile izložene dugogodišnjim traumama uzrokovanim ratom imale ozbiljne posljedice i opšte psihičke simptome čak i 10 godina nakon rata. 28,3 % žena uključenih u istraživanje zadovoljavale su kriterije za PTSP i još 7,5% je imalo neke od postruimatskih simptoma. Hasanović je u istraživanju iz 2012. godine pronašao da u Srebrenici 73,9% adolescenata pati od PTSP-a, dok je u Zvorniku stopa bila 60,8%, a u Bijeljini 47,6%. Za potrebe Boračke organizacije Republike Srpske¹⁷⁵ urađeno je istraživanje 2007. godine na uzorku ratnih veterana gdje je kod 45,4% ispitanika pronađeno prisustvo PTSP prema klasifikaciji Dijagnostičko statističkog priručnika za duševne poremećaje (DSM). Istraživanje je pokazalo da PTSP statistički značajno korelira sa depresijom, paničnim sindromom, drugim anksioznim sindromom i somatskim poremećajem. Što je izraženiji PTSP, izraženiji su i ostali poremećaji. Postoji statistički značajna razlika između grupe ispitanika koji su ratni vojni invalidi i ostalih veterana prema izraženosti simptoma PTSP-a. Postoji statistički značajna razlika između

¹⁷⁵ <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=7877>.

grupa ispitanika iz različitih regija RS prema izraženosti simptoma PTSP-a. PTSP je najizraženiji u regiji kojoj pripadaju Vlasenica, Bratunac, Zvornik, Šekovići, Milići.

3. Socijalna rekonstrukcija društva

Svaki rat je sam po sebi strašan, ali rat u Bosni i Hercegovini je bio krvaviji i razorniji u odnosu na sve druge ratove iz 90-ih na teritoriji bivše Jugoslavije. O njegovim posljedicama smo deteljno pisali u prethodnom poglavlju. Ovdje ne govorimo samo o gubitku ljudskih života i materijalnim razaranjima, već i o gubitku normi i pravila društva u kojem su do tada živjeli, socijalnih veza i povjerenja među ljudima. Zbog toga konsolidacija društva ide sporo, a imamo li u vidu i ponašanje domaćih političara, kao i stanovnika Bosne i Hercegovine, onda možemo reći i – veoma sporo.

Ali šta je to socijalna rekonstrukcija društva?

Socijalna rekonstrukcija društva je proces u kojem se u nekoj zajednici u kojoj je došlo do narušavanja uobičajenog socijalnog funkcionalisanja ono vraća na normalni nivo međusobnih odnosa stanovnika zajednice i grupe u zajednici i tako obnavlja socijalno tkivo zajednice (Ajduković, 2003).

Naravno, socijalna rekonstrukcija ne znači vraćanje na odnose od prije rata, već uspostavljanje novih odnosa, imajući u vidu novu realnost koja treba da omogući novo funkcionisanje zajednice i adekvatno zadovoljenje potreba i interesa njenih stanovnika.

Da bi proces socijalne rekonstrukcije jednog društva započeo, moraju se obezbijediti određeni preduslovi (Deutsch, 2008):

1. Obostrana bezbjednost,
2. Međusobno poštovanje,
3. Humanizacija druge strane,
4. Ekonomski sigurnost,
5. Obrazovanje i mediji,
6. Pravičnost u rješavanju konflikta,
7. Obuzdavanje ekstremista.

Iluzorno je očekivati da ozbiljan oporavak društva može krenuti ako ne postoji osjećanje bezbjednosti. Ovdje govorimo ne samo o stvarnim opasnostima od rata, već o osjećaju da bi se mogao dogoditi. Nakon nasilnog konflikta, strah da će druga strana prekršiti dogovor o prekidu neprijateljstva i da će ponovo postupiti nasilno sporo nestaje. Kolika je opasnost od izbijanja novog rata u Bosni i Hercegovini najbolje pokazuju naslovi u medijima iz 2020. godine „Hoće li biti rata u BiH?“¹⁷⁶, „Vojni sukob u BiH priželjkuju brojne svjetske sile“¹⁷⁷, „Nemački list: U Bosni strah od novog rata“¹⁷⁸

Da biste počeli bilo kakav dijalog sa dojučerašnjim neprijateljima, morate se prema njemu odnositi sa poštovanjem, ljubaznošću, učitivošću. Uvrede, poniženje i neuvidljivost jedne strane obično vode recipročnom odgovoru druge strane i smanjenoj fizičkoj i psihološkoj sigurnosti.

U ratu svaka od zaraćenih strana nastoji da predstavi neprijatelja kroz negativne stereotipe i da dehumanizuje drugu stranu, što će opravdati predstavu o drugoj strani kao zlom neprijatelju (Bar-Tal, 2000). Da bi otpočeli bilo kakve pregovore i bilo kakvu saradnju neophodno je da dojučerašnji neprijatelji međusobno sebe vide kao ljudе i kao ravnopravne partnere.

Zadovoljenje bazičnih ljudskih potreba (stanovanje, dovoljno hrane, mogućnost liječenja, sigurnost) je osnovni preduslov da bi se moglo govoriti o suživotu, pomirenju i socijalnoj rekonstrukciji društva.

U četiri godine rata u Bosni i Hercegovini kreirana su tri obrazovna sistema podijeljena po etničkim linijama. Ni dvadeset pet godina kasnije slika nije drastično promjenjena. U Bosni i Hercegovini se kroz obrazovanje nastavlja borba za izgradnju i očuvanje sopstvenog identiteta, sve tri etničke grupe (Perry, 2009). Time na važnosti dobijaju nacionalna grupa predmeta (jezik, istorija, geografija, vjerou nauka) u odnosu na matematiku, fiziku ili hemiju (Šimić, 2020). Iako obrazovni

¹⁷⁶ <https://kamenjar.com/hoce-li-bitirata-u-bih/>.

¹⁷⁷ <https://www.rtvbn.com/3977902/vojni-sukob-u-bih-prizeljkuju-brojne-svjetske-sile>.

¹⁷⁸ <https://www.dw.com/sr/nema%C4%8Dki-list-u-bosni-strah-od-novog-rata-a-52555322>.

sistem zahtijeva posebnu analizu, napomenimo i da u ovom sistemu nema prostora za kritičko sagledavanje prošlosti, jer je i on u sprezi sa političkim narativima. Trajno pomirenje podrazumijeva transformaciju obrazovnog sistema i medija unutar svake od grupa u svrhu postizanja tri cilja: a) nepristrasan pogled na sukob i istoriju koji se suštinski podudaraju u obje grupe; b) obezbjeđivanje informacija i podrške za nenasilne konstruktivne metode razrešenja sukoba; c) stvaranje pozitivne slike o mirotvorcima i miroljubivim osobama.

Da bi se spriječili novi konflikati potrebno je unaprijed uspostaviti pravila i zakone, odrediti eksperte (kao što su medijatori, arbitri, stručnjaci za rešavanje konflikta), institucije (kao što su sudovi) i druga sredstva i medijatore koji će novonastale konflikte rješavati konstruktivno i pravedno.

Tokom rata, ali i posle njega, imamo ekstremiste koji imaju cilj da prodube i nastave sukob. Za njih sukob nikad nije prestao, već je to samo predah za budući nastavak konflikta. Zato je veoma važno da do juče sukobljene strane sarađuju s ciljem obuzdavanja ekstremizma u sopstvenim redovima i da spriječe ekstremističke aktivnosti. Ekstremisiti uvijek traže priliku da isprovociraju druge da se uključe u destruktivne reakcije, jer na taj način pravdaju i „hrane“ vlastiti ekstremizam. Takođe, oni će nastojati da diskredituju umerene struje unutar sopstvene grupe, opisujući ih kao izdajnike i slabiće. U Bosni i Hercegovini postoji problem što vrlo često političke elite koje su na vlasti vješto manipulišu ekstremizmom, pogotovo u predizbornom periodu, i na taj način homogenizuju vlastitu etničku grupu, izazivaju strah od drugih etničkih grupa, skreći pažnju sa „malih“ svakodnevnih problema i postavlja se pitanje da li sa takvim političarima možemo raditi na rekonstrukciji bosanskohercegovačkog društva.

Koliko je proces socijalne rekonstrukcije složen, najbolje se može vidjeti u modelu kojeg su napravili stručnjaci iz Društva za psihološku pomoć iz Zagreba i implementirali u Istočnoj Slavoniji (Ajduković, 2003).

Stabilnost i napredak zajednice

Pomirenje u zajednici

Saradnja i izgradnja povjerenja u zajednici

Tolerancija i suživot

Oporavak od nasilja, gubitka i traume

- Tretman traumatiziranih
- Pomoć u komplikovanom tugovanju
- Dokumentovanje stradanja ljudi i otvaranje dijaloga o tome što se stvarno dogodilo u zajednici
- Priznavanje patnje i žrtve
- Socijalna podrška u porodici i zajednici
- Osiguranje stručne pomoći u mentalnom zdravlju
- Sviest o ulozi gubitka i traume u životu zajednice

Izgradnja socijalnih normi i tolerancije

- Državna i lokalna vlast koje rade na socijalnoj rekonstrukciji
- Prilike za kontaktiranje s pripadnicima drugih grupa u povoljnem okruženju
- Konstruktivno upravljanje sukobima
- Socijalne institucije koje ne diskriminisu
- Procesuiranje ratnih zločina
- Odgovorni mediji
- Političke partije koje se zalažu za opšte dobro
- Sviest o ljudskim pravima

Izgradnja socijalnih normi i tolerancije

- Povećanje samopoštovanja pojedinca i grupe
- Sviest o vlastitom i grupnom identitetu
- Osnaživanje formalnih i neformalnih vođa za uspostavljanje kontakata dviju strana
- Osnaživanje pomagača i sistema uz podršku traumatiziranim
- Provodenje socijalnih akcija za opšte dobro
- Sviest o postojanju zajedničkih i nadređenih ciljeva

Kao što vidimo, u isto vrijeme teku tri paralelna procesa kojima je cilj oporavak od gubitka i izloženosti nasilju pojedinaca, njihovih porodica i cjelokupne zajednice, izgradnja novih društvenih normi i tolerancije i osnaživanje različitih nosilaca promjena u zajednici. Kao prvi cilj se nameće postizanje tolerancije i suživota, potom saradnja i povjerenje, onda pomirenje, a kao rezultat svega toga imamo stabilnost i napredak zajednice.

Veoma je teško reći koje su od ovih aktivnosti i u kojoj mjeri bile provođene u Bosni i Hercegovini nakon rata i u kojoj fazi se danas nalazi naše društvo, ali je važno naglasiti da problema još uvijek ima, kao i prostora za dalji rad i sa mladim ljudima, ali i sa učesnicima rata, političarima i drugim važnim faktorima u cilju potpunog rekonstruiranja društva.

4. Socijalizacija mladih u postkonfliktnom društvu

Čovjek je društveno biće i zbog toga je društveni kontekst u kojem živi veoma važan za razumijevanje njegovog opažanja svijeta u kojem živi i njegovog ponašanja. Pod društvenim kontekstom podrazumijevamo faktore kao što su porodica u kojoj odrasta, društveni, ekonomski i politički odnosi karakteristični za datu sredinu. Socijalizaciju možemo definisati na razne načine, ali ono što je zajedničko za te definicije je da društvo i kultura određuju ciljeve i postavljaju standarde socijalizacije, dok su porodica, škola, vršnjaci, mediji i drugi faktori neposredni izvršioci socijalizacije. Oni su ti prenosnici pomoću kojih se ostvaruju propisane norme i ciljevi (Trebješanin, 2000). Kao rezultat tog procesa trebalo bi da imamo zrelo, odgovorno, društveno i osobeno ljudsko biće koje je razvilo univerzalne ljudske sposobnosti i funkcije ali i važeće standarde, karakteristične obrasce ponašanja i sistem vrijednosti sredine u kojoj živi.

Kao što smo ranije naglasili, najveći broj mladih ljudi koji su učestvovali u našem istraživanju rođeni su poslije rata i o njemu su moglu čuti samo posredno, tj. u razgovoru unutar porodice, od prijatelja i

poznanika, u školi, putem medija, čitajući o tome, prateći suđenja u Hagu ili u Bosni i Hercegovini i sl.

Naravno, kao najvažniji faktor socijalizacije se izdvaja porodica, ali nismo upoznati ni sa jednim istraživanjem koje se bavilo percepcijom rata roditelja i djece u Bosni i Hercegovini ili regionu. Ovo nam u velikoj mjeri otežava rad, jer teško je reći kako sadašnji roditelji, koji su na neposredan ili posredan način bili u ratu, o tome govore svojoj djeci i u kojoj mjeri se uopšte govori o ratnim dešavanjima unutar porodice.

4.1 Politička socijalizacija i porodični odnosi

Porodica je jedna od najvažnijih sredina u kojoj se odvija politička socijalizacija djece, ali ne smijemo zanemariti uticaj sredine u kojoj dijete odrasta (škola, vršnjaci i mediji). Psihoanaliza ističe da je porodica isključivo mjesto za socijalizaciju djetetovih bioloških nagona i jedini društveni faktor razvoja pojedinca i presudan izvor socijalnog učenja. Dijete je od svog rođenja usmjereni na porodicu, jer ona je ta koja zadovoljava sve njegove potrebe (fiziološke, emotivne) i porodica ima primat u odnosu na sve druge u vrijeme kada dijete stiče prve i najvažnije informacije o ljudima i svijetu. Porodica raspolaže različitim mehanizmima uticaja na dijete (nagrada, kazna, manipulacija njegovim strahovima i sl.), koje nijedan drugi socijalizatorski faktor ne posjeduje u nastavku njegovog odrastanja.

Sasvim je jasno da porodica često direktno prenosi vlastite političke stavove, uvjerenja i vrijednosti na dijete, ali vrlo često roditelji nisu svjesni da kroz interpretaciju svijeta i odnosa među ljudima, kao i na osnovu vrijednosti koje se cijene unutar porodice utiču na kreiranje političkih stavova svoga djeteta. Možemo reći da se na taj način stvara predispozicija za razumijevanje politike u budućnosti. Imitacijom djece najčešće usvajaju politički sadržaj, a identifikacijom stil političkog mišljenja i ponašanja. Što su u porodici više prisutne političke teme, to su djeca više zainteresovana za politiku i političku participaciju.

Ipak, moramo imati na umu da je povezanost između političkih orijentacija roditelja i djece umjerena i važi samo za neke političke fenomene (Vasović, 2007).

4.2 Transgeneracijski prenos traume ili sekundarna traumatizacija

Iako ne znamo na koji način roditelji, tj. učesnici rata danas prenose svoje viđenje rata u Bosni i Hercegovini, pokušaćemo da preko jednog fenomena koji su već ranije opisali psiholozi pretpostavimo na koji način se to dešava – riječ je o transgeneracijskom prenosu traume ili sekundarnoj traumatizaciji.

Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje (DSM-IV, 1996) u traumatski događaj definiše situacije opasne po život, smrt, ozbiljne povrede ili osjećaj životne ugroženosti koje su uvijek povezane s intenzivnim osjećajem straha i bespomoćnosti. Dugotrajni efekti traume prisutni su na psihičkom, socijalnom i biološkom planu ličnosti. Na koji način će osoba reagovati na traumatsko iskustvo, da li će razviti neki od patoloških odgovora na traumu ili ne, zavisi o vrsti traume, njenom trajanju, ličnom iskustvu (ranija traumatizacija, načini suočavanja i dr.) i kvaliteti socijalne podrške koju osoba ima na raspolaganju. Ako trauma korijenito promijeni život čovjeka možemo govoriti o postojanju PTSP-a. Šta se pod tim podrazumijeva (Vučo, 1997):

1. Stalno proživljavanje traumatskog događaja (uznemirujući snovi, flešbekovi, intenzivna psihološka patnja pri izlaganju događajima koji nalikuju nekom aspektu traumatskog događaja),
2. Izbjegavanje da se misli, osjećanja i aktivnosti u vezi sa traumom,
3. Nemogućnost da se prisjetimo nekih važnih aspekata traume,
4. Smanjenje interesovanja za važne aktivnosti,
5. Osjećanje udaljavanja od drugih osoba,
6. Nesposobnost za osjećanje ljubavi,

7. Osjećaj skraćenja budućnosti,
8. Povećanje napetosti (teškoće sa spavanjem, razdražljivost, problemi sa koncentracijom, hipervigilitet),
9. Pretjerani odgovor na iznenadenja,
10. Fiziološka reakcija poslije izlaganja događajima koji liče na neki od aspekata traumatskog događaja,
11. Dugotrajnost trajanja simptoma.

Sekundarna traumatizacija nastaje kao rezultat bliske emocionalne povezanosti i brige o nekome ko pokazuje simptome PTSP-a, ili kao rezultat saznanja ili slušanja o traumatskom događaju koji je doživjela neka nama značajna osoba. Sekundarna trauma je proces u kojem se traumatično iskustvo jedne generacije indirektno prenosi na drugu ili čak treću generaciju. U slučajevima prenosa traume djeca i unuci „preživljavaju” određena iskustva prve generacije i mogu imati neprijatne simptome, sanjati o događaju, zamišljati u fantaziji šta se roditelju desilo, imati neželjene misli i slike. Ovaj proces prenosa uglavnom je nesvjestan, tj. roditelji najčešće ne namjeravaju prenijeti traumu na svoje potomke. Prema porodičnim terapeutima, ako roditelji imaju nerazriještene traume, trauma se prenosi kroz roditeljski stil odgajanja djece. Djeca imaju modele učenja i preuzimaju emocije od roditelja koji su traumatizirani. Istraživanja su pokazala da prisutnost PTSP-a u roditelja djeluje na odgojne procese djece, čineći ih ranjivijima na traumatske događaje kasnije u životu (Casel i Motta, 1995). Djeca veterana s PTSP-om u Bosni i Hercegovini imala su više depresivnih i somatizacijskih simptoma, kao što su bolovi u trbušu, problemi s hranjenjem i disanjem, te su bila više zabrinuta i uzinemirena od djece veterana bez PTSP-a (Zalihić, Zalihić, Pivić, 2008).

Kada samo govorili o posljedicama rata u Bosni i Hercegovini upravo smo imali na umu transgeneracijski prenos traume. Imajući u vidu broju ubijenih, ranjenih, silovanih, protjeranih, ali i urušavanja jednog svijeta u kojem su živjeli, prekida međuljudskih odnosa, moralnog i duhovnog sunovrata, teško je onda govoriti samo o traumatizaciji pojedinca, mislimo da je mnogo realnije govoriti o traumatizaciji cijelih zajednica.

Imajući u vidu kolektivitete, predstavićemo vam jedan teorijski koncept psihoanalitičara Volkana koji kroz uvođenje pojmove „grupni identitet“ i „izabrana trauma“ objašnjava grupno povezivanje, uspostavljanje identiteta, ali i koletivno prenošenje traume. Grupni identitet se može definirati kao „osjećaj jednakosti ili istovjetnosti među pripadnicima određene grupe“ (Volkan, 2006), ali tu je važno imati na umu da veličina grupe nije određena njenom brojnošću, već povezanošću etničkom, religijskom, ideološkom pripadnošću, ali i dužinom postojanja grupe. Odnos ličnog i kolektivnog identiteta Volkan opisuje „kao šatorsko platno koje je razvučeno iznad grupe pojedinača. U okviru grupe postoje mnoge podgrupe ljudi koji dijele zajedničke interese, ali se svi oni nalaze pod istim šatorskim platnom. Nosač šatora predstavlja političkog vođu određene grupe čija je uloga da drži šator podignutim kako bi sačuvao i zaštitio identitet grupe. Svaki pojedinac unutar grupe ima svoj lični identitet, ali takođe svi dijele zajednički identitet kojeg često i nisu svjesni. Ako se naš šator počne tresti ili se njegovi pojedini dijelovi počnu raspadati, postanemo opsesivni u vezi sa našim zajedničkim identitetom i učinićemo sve da ga popravimo, održimo i zaštитimo do te mjere da ćemo dovesti pod rizik svoj vlastiti život i bićemo spremni tolerisati ekstremni sadizam i mazohizam zbog zaštite grupnog identiteta“. Baš kao kada pojedinac žali zbog nekog ličnog gubitka, tako i grupa žali za izgubljenima ljudima, zemljom i dobrima u ratu. Ako se normalna psihodinamika žaljenja „inficira“, onda se pojavljuje „izabrana trauma“. „Oživljavanje“ takve traume ima kao cilj povezivanje članova grupe, a može poslužiti političkim vođama za promovisanje novih masovnih društvenih pokreta. „Izabrana trauma“ je podijeljena mentalna reprezentacija događaja iz prošlosti grupe u kojem je grupa doživjela katastrofalni gubitak, poniranje ili osjećaj bespomoćnosti od strane neprijatelja. Na taj način mentalna reprezentacija događaja postaje značajno obilježje grupnog identiteta, a percepcije, osjećaji i očekivanja koja su bila vezana za prošli događaj sada se aktualizuju i vežu za trenutnog „neprijatelja“ uveličavajući njegovu prijetnju. Podijeljeni osjećaj viktimizacije u grupi stvara osjećaj prava na osvetu. Kada je grupni identitet ugrožen, na primjer zbog potencijalnog napada od strane neprijatelja, etničke,

nacionalne, religijske i ideološke grupe ulaze u stanje regresije. Jedan od znakova te regresije je okupljanje oko omnipotetnog vođe, potom mi nalazimo one koji postaju naši neprijatelji i koje nastojimo dehumanizovati. Potom dolazi i do podjela unutar naše grupe, gdje se počinju tražiti unutrašnji neprijatelji, a to su svi oni koji oponiraju vođi. Kada je grupni identitet povrijeđen od strane „neprijatelja“ male razlike postaju nepremostive i dobivaju značenje kakvo prije nisu imale. Njihova uloga je u dizajniranju grupnog identiteta kao unikatnog i drugačijeg u odnosu na tudi olakšavajući anksioznost koju pripadnici grupe dijele zbog osjećaja bespomoćnosti, ljutnje, poniženja i patnje kao posljedica komplikovanog procesa žaljenja.

4.3 Obrazovanje kao faktor socijalizacije

Škola je, za najveći broj djece, prva institucija s kojom se susreću izvan svoje porodice. Kao takva, ona predstavlja moćan faktor socijalizacije (Vasović, 2007) jer je:

1. Jedan od prvih predstavnika vanporodičnog autoriteta,
2. Škola nije samo obrazovna već i vaspitna institucija,
3. Školski programi, skoro uvijek, predstavljaju zvanični, opštепrihvaćeni sistem vrijednosti,
4. Školovanjem su obuhvaćena skoro sva djeca u jednom društву,
5. Nastavnici i profesori su profesionalni socijalizatori i
6. Škola ili uspjeh u školi umnogome određuju budući život svakog čovjeka.

Imamo li u vidu da je Bosna i Hercegovina ustrojena na etničkim principima, teško je očekivati da se školski sistem umnogome razlikuje od stanja u društvu. Možemo reći da se kroz obrazovanje nastavlja borba za izgradnju i očuvanje sopstvenog identiteta, sve tri etničke grupe (Perry, 2009). Time na važnosti dobijaju nacionalna grupa predmeta (jezik, istorija, geografija, vjeronauka) u odnosu na matematiku,

fiziku ili hemiju. Može se identifikovati nekoliko problema u domaćem školstvu, koji u većoj ili manjoj mjeri, utiču na razvoj etničkog identiteta kod djece i mladih ljudi u Bosni i Hercegovini.

Perry (2009) stavlja posaban naglasak na tri problematična segmenta socijalizacije unutar bosanskohercegovačkih škola:

1. Fizičko odvajanje djece i postojanje dvije škole pod istim krovom,
2. Tiha asimilacija manjinskih etničkih grupa i
3. Problemi s kvalitetom udžbenika.

U Bosni i Hercegovini postoji preko 50 škola koje su u stvari dvije škole pod istim krovom (Turjačanin i drugi, 2009), a nalaze se na teritorijama opština Jajce, Stolac, Mostar, Žepče, Fojnica, Busovača, Kiseljak, Vitez Prozor, Novi Travnik i dr. Bošnjačka i hrvatska djeca pohađaju nastavu u istoj školskoj zgradbi, ali prema različitim nastavnim programima i sa različitim nastavnicima, a kada postoji mogućnost djeca ulaze na različite ulaze ili idu u različite smjene. Na ovaj način se škole koriste za potenciraje međuetničkih razlika i njihovog održavanja.

Iako je Bosna i Hercegovina mala zemlja, u njoj ne postoji jedinstveni plan i program, već njih dvanaest, deset kantonalnih, po jedan distrikta Brčko i Republike Srpske. Država Bosna i Hercegovina nema ministarstvo obrazovanja, niti nadležnost u toj oblasti, pa ni mogućnost da usklađuje ni mijenja obrazone programe. Pitanje ugrožavanja nacionalnog identiteta često se povlači kada se pokušava razgovarati o integrисаном školstvu. Iako su u postojeće nastavne planove i programe uključeni određeni zajednički sadržaji u cilju njihove harmonizacije, u ovom trenutku još uvijek ne postoji jedinstven stav o strukturi i sadržaju zajedničkog jezgra. Imamo jedan absurd, da u ovom

trenutku Republika Srpska svoje planove i programe usklađuje sa planovima i programima Republike Srbije¹⁷⁹, a ne Bosne i Hercegovine.

4.4 Rat u BiH u udžbenicima istorije

Kada govorimo o udžbenicima, moramo imati na umu da oni nisu obične knjige. Oni imaju pretenziju da postanu kulturni modeli u kojima je sadržano sve ono što je važno za jedno društvo. Udžbenici su knjige čija je namjena da modeluju kulturno iskustvo djeteta. To modelovanje se ogleda u tome što se u okviru udžbenika neke teme nagašeno favorizuju, a druge svjesno zanemaruju. Na taj način oni direktno utiču na fizički i mentalni izgled pripadnika date kulture. Udžbenici nastoje da „steknu“ punu kontrolu nad kompletnom osobom.

Naravno, moramo imati na umu da se kulturna misija udžbenika odvija na više nivoa. S jedne strane imamo svjesne, direktnе i namjerno proklamovane ciljeve, a s druge strane imamo i nesvjesne i subliminalne uticaje udžbenika na mladog čovjeka. Preko udžbenika mi asimilizujemo kulturu, shvaćenu u najširem obliku, u kojoj živimo. Usvajanjem ili, bolje reći, interiorizovanjem, kultura se pretvara u unutrašnje šeme, modele, kognitivne strukture, sklonosti i sl., otuda Dijana Plut (2003) ističe tri najvažnije funkcije udžbenika, i to:

1. Uređenje spontanog iskustva djeteta,
2. Uspostavljanje sistema pravila kojima je u osnovi jedna vrijednosna matrica i
3. Međufunkcionalno povezivanje.

Gdje prestaje politizacija istorije i počinje objektivna istorija, pita se Husnija Kamberović (2019) u svom radu pod nazivom „Historičari kao nacionalni radnici i politizacija historiografske scene u Bosni i Hercegovini“. Naravno ovo nije pitanje koje muči istoričare u Bosni i

¹⁷⁹ <https://www.bl-portal.com/drustvo/sarcevic-u-toku-sinhronizacija-nastavnih-planova-i-programa-srbije-i-republike-srpske/>.

Hercegovini, već je prisutno u mnogim zemljama regiona, ali i šire. Ipak, kod jednog dijela istoričara na našim prostorima još uvijek je prisutno uvjerenje da je „istoriografija nacionalna disciplina kojoj je zadatak briga za naciju“. Toj brizi za naciju mora biti sve podređeno: čak su i laži dopuštene, a izostanak stida je „prirodno stanje“! Potom Kamberović dodaje „historičari još uvijek igraju ulogu etničkih prduzetnika i ideologa nacije. A kada su etnički poduzetnici, oni nisu znanstveno relevantni i objektivni, budući da su etnocentrični, a objektivnost je podređena višem cilju – osiguranje etničkih granica prema svojim susjedima“.

Vlast prepoznaće svoje istoričare i zdušno nagrađuje njihov rad, kroz dodjelu pozicija, novca za projekte i ustupanje medijskog prostora, čime ih nastoji učiniti relevantnim i uticajnim.

Istoričarka Dubravka Stojanović (2011) ističe da udženici u tranzicionim vremenima i pogotovo u zemljama u kojima nema alternativnih učila služe tome da prošlost prilagode sadašnjosti, da naprave jednu instant verziju istorije koja će opravdati sadašnjost, koja će je staviti u potreban istorijski kontekst.

Kada se govori o udžbenicima istorije i ratu u Bosni i Hercegovini, važno je naglasiti da je 2000. godine Parlamentarna skupština Vijeća Evrope sugerisala Bosni i Hercegovini da se privremeno obustavi pođučavanje djece o periodu od 1992. do 1995. godine, dok se ne utvrdi zajednički pristup izučavanju ovog perioda u školi. Preporuka se formalno poštovala do 2018. godine, da bi se od 2018. godine u udžbenicima istorije pojavili samo podaci koji se tiču proglašenja nezavisnosti Bosne i Hercegovine, početku rata u aprilu 1992. godine i njegovom završetku potpisivanjem Dejtonskog mirovnog sporazuma u novembru 1995. godine. Ipak, različite analize tadašnjih udžbenika nalaze da su 90. posredno uključene u udžbenike te da je puno otvorenih pitanja i skrivenih poruka mržnje spram drugih naroda u načinu njenog predstavljanja. Onda su u okviru predmeta Istorija počele da se uvode teme koje se tiču rata iz 90-ih prvo u nastavni program u Kantonu Sarajevo u školskoj 2017/2018. godini, dok su materijali pripremljeni za to publikovani u januaru 2018. godine, na pr. „Opsada Sarajeva- vojno-politički aspekti“, „Etničko čišćenje, ratni zločini i zločini protiv čovječ-

nosti počinjeni u BiH 1992–1995. g.” i „Genocid u Srebrenici”. Potom su u školskoj 2018/2019 te teme uvedene i u ostalim kantonima koji izvode nastavu po nastavnom programu na bosanskom jeziku. Ni Republika Srpska nije okljevala, pa je nastavni program izmjenjen za 2018/2019. kada su uvedene teme o ratu 1992–1995, „Građanski rat u Bosni i Hercegovini (1992–1995)“, „Stvaranje Republike Srpske” i „Republika Srpska u dejtonskoj Bosni i Hercegovini“ (Fortić Plasto, 2019).

Analiza udžbenika nacionalne grupe predmeta, znači i istorije, koji je uradila organizacija proMENTE (2007) je pokazala „da se isticanjem uloge vlastitog naroda u udžbenicima učenici usmjeravaju na usvajanje znanja o istoriji vlastitog naroda, dok su ostali narodi neproporcionalno zastupljeni. Različiti su načini kako se ističe jedan narod. U nekim slučajevima se istoriji jednog naroda posveti jako puno prostora, dok se ostali narodi samo spomenu. U drugim slučajevima navedu se imena značajna za neki događaj iz reda samo jednog naroda. Potenciraju se zasluge samo jednog naroda tako da učenik lako može steći dojam kako u drugi narodima nema nikoga zaslužnog. Sve to utiče na stvaranje pristranog stava kod učenika o doprinosu pojedinih naroda u istoriji BiH. Sljedeći princip koji se često ne poštuje u udžbenicima istorije je nepoticanje osjećaja pripadnosti državi i nepoticanje osjećaja zajedničkog bosanskohercegovačkog nasljeđa. U biti se pokušava promovirati stav da svaki narod ima svoju istoriju koja se razvijala «u vakumu», i bez međusobnog djelovanja. prezentacije političkih opcija umnogome podržavaju važeće auto i hetero-stereotipe, te prezentiraju različitosti u višenacionalnim zajednicama i državama kao problem koji dovodi do raspada tih zajednica. Pri tome su težnje naroda za kojeg je primarno pripreman udžbenik prikazane kao jedina ispravna opcija. Interpretacija jednog istog istorijskog događaja u tri nastavna plana i programa se toliko razlikuje, a tome učenicima nisu ponuđene i druga viđenja tog događaja, da nije nikakvo čudo da učenici usvajaju gradivo kao jedinu i pravu istinu.“

Deset godina kasnije proMENTE (2017) radi sličnu analizu kao i 2007. godine, gdje analizira osnovnoškolske udžbenike nacionalne grupe predmeta u Bosni i Hercegovini, pa i istorije. Analiziralo se dvadeset udžbenika historije/povijesti/istorije od šestog do osmog/ deve-

tog razreda. U udžbenicima dominira jedna, nacionalna, često i nacionalistička perspektiva. Autori i autorice udžbenika često sadržaje predstavljaju iz samo jedne perspektive pri čemu koriste redukciju, insinuaciju, relativizaciju, ignoranciju i imputaciju. Zaključci se donose na malom i prigodnom uzorku, ne sagledava se cjelina niti se ispituju svi aspekti određenog događaja ili pojave. Pažnja učenika se skreće s bitnog na nebitno, izriču se nejasni stavovi, događaji i pojave se tumače pogrešno ili nepotpuno. Druga perspektiva kao i lična, kolektivna odgovornost se u potpunosti zanemaruju. Sve to vodi ka nepotpunom razumijevanju, nekritičkom promišljanju i neafirmisanju univerzalnih vrijednosti. Istiće se ugroženost samo jednog naroda, te se kroz isticanje uloge žrtve reproducira viktimizacija, čime se ohrabruju stereotipi o tom, jednom, narodu kao vjekovnoj žrtvi hegemonije i represije drugih. Imputiraju se stavovi i vrijednosti koji isključuju druge, koji se baziraju na postojećim stereotipima i koji potiču na neprijateljstvo.

Sve ove analize pokazuju etničku pristrasnost udžbenika istorije u Bosni i Hercegovini i navodi nas na pretpostavku da će mlađi ljudi nakon završeta školovanja, u zavisnosti od toga koju su istoriju učili, različito percipirati događaje iz 90-ih na našim prostorima.

Ipak, najrelevantnije istraživanje do kojeg smo uspjeli doći je analiza sadržaja udžbenika istorije o ratu u Bosni i Hercegovini Melise Forić Plasto iz 2019. godine. Kada se govori o karakteru rata u Bosni i Hercegovini razlika je evidentna u udžbenicima istorije bošnjačkih, hrvatskih i srpskih autora. Da je na BiH izvršena agresija piše u udžbenicima na bosanskom i hrvatskom jeziku, dok u istoriji iz Republike Srpske se govori o građanskom ratu. Kada se govori o zločinima u udžbenicima na bosanskom jeziku obrađen je pojam etničkog čišćenja, koncentracionih logora, granatiranja Sarajeva i Tuzle te genocida u Srebrenici. Spominju se i UN zaštićene zone. Selektivno se pristupa navođenju činjenica, tj. namjernog prešućivanja činjenice da etničko čišćenje nije provođeno samo od strane srpskog naroda te izbjegavanja navođenja logora u kojima su Srbi i Hrvati zatvarani od strane Bošnjaka. Udžbenik po nastavnom planu i programu na hrvatskom jeziku ne spominje zločine niti koncentracione logore. Na jednom mjestu

spominje se raseljavanje stanovništva. Velika su pažnja i broj nastavnih jedinica posvećeni temi rata u Hrvatskoj u odnosu na rat u Bosni i Hercegovini. Domovinski rat predstavljen afirmativno i indirektno se veliča, što se svakako može pripisati poziciji pobjednika te samom pobjedom koja je donijela tako dugo sanjanu državnu nezavisnost. O dešavanjima u Srebrenici i Žepi se govori veoma neodređeno, bez navođenja detalja, kvalifikacije zločina kao genocida, pojašnjenja ko su žrtve, pred kojim tijelom su podnesene optužnice i sl. Krivica se značajnim dijelom pripisuje i međunarodnoj zajednici. U udžbeniku Republike Srpske pitanje zločina ne problematizuje se posebno u lekciji koja govori o ratu u Bosni i Hercegovini 1992–1995. Mesta stradanja i izvršenja najtežih ratnih zločina i zločina protiv čovječnosti samo su nabrojana bez elaboracije ko ih je počinio i ko je u zločinu stradao. Nijednim slovom ne spominje se ono što se u Srebrenici i Žepi dogodilo. Zločin genocida se ne spominje. Koncentracioni logori se ne spominju. Za nas je posebno važno da vidimo kako udžbenici istorije prikazuju političke i vojne učesnike ratnih dešavanja 90-ih. U istoriji na bosanskom jeziku Izetbegović je spomenut kao prvi predsjednik Predsjedništva samostalne Bosne i Hercegovine. U udžbeniku na srpskom jeziku Alija Izetbegović se spominje kao vođa Muslimana koji je odgovoran za povlačenje pristanka na Kutiljerov plan, a uz njegovu fotografiju u okviru lekcije opisan je kao pravnik, islamski teolog i političar. Spomenuto je to da je u mladosti bio aktivan u prohitlerovskoj organizaciji „Mladi muslimani“ zbog čega je robijao poslije Drugog svjetskog rata. Spomenuto je i da je napisao Islamsku deklaraciju u kojoj se založio za državu zasnovanu na Kurantu, zbog čega su ga komunističke vlasti ponovo osudile. Osnivač je Stranke demokratske akcije. U udžbeniku iz Republike Srpske pored Izetbegovića, date su i biografije Tuđmana, Karažića, Mladića i Miloševića. U biografijama Izetbegovića i Tuđmana istaknuta je njihova zatvorska prošlost te je potencirana njihova negativna uloga spram prošlog sistema i srpskog naroda. Suprotno tome, dva srpska političara i generala, koji su optuženi zločinci, a dvojica i prvostepeno osuđeni, prikazani su u pozitivnijem svjetlu. Istaknuto je da su vlasti Srbije izručile Karadžića i Mladića Međunarodnim krivičnom sudu u Hagu bez navođenja zbog čega su

tamo. Prvostepene presude koje su izrečene 2016. i 2017. godine pred sudom se uopšte ne spominju. Interesantno je da se žrtve skoro upšte ne spominju u analiziranim istorijama.

4.5 Rat u BiH u medijima

Značaj pojedinih faktora socijalizacije se mijenja u zavisnosti od uzrasta pojedinca. Porodica i škola imaju velikog uticaja kod djece, da bi prijatelji i mediji dobili na važnosti s adolescencijom. Ipak, moramo imati na umu da mediji najčešće samo prenose stavove, vrijednosti i informacije. Oni samo doprinose isticanju i jačanju već postojećih, opšteprihvaćenih društvenih vrijednosti. U stvari, na socijalizaciju osoba utiču „kreatori javnog mnjenja“ koji putem medija interpretiraju date činjenice. Takođe je važno naglasiti da se mediji nalaze u podređenom položaju u odnosu na ostale socijalizatore zbog toga što je ta komunikacija indirektna i posredna (ali pojavom interaktivnog interneta i to postaje upitno), bez emotivnog odnosa.

Bez obzira na njihovu moć i uticaj, prikažaćemo rezultate nekoliko monitoringa printanih medija u Bosni i Hercegovini da bi prikazali koliko i kako mediji pišu o određenim temama i u kakvom okruženju rastu naša djeca.

Istraživanje Bogdanićeve iz 2009. pokazuje da je medijski prostor u Bosni i Hercegovini podijeljen analogno političkim podjelama. Ova podijeljenost se manifestuje u minornoj, i u svakom slučaju neprimjerenoj, zastupljenosti informacija medija iz jednog entiteta o djelovanju političkih funkcionera i institucija iz onog drugog entiteta. Važno je napomenuti da mediji iz Federacije BiH objavljaju više informacija iz Republike Srpske nego što mediji Republike Srpske pišu o Federaciji BiH. Ali kvalitativna analiza je pokazala da u medijima iz Federacije BiH ove informacije uglavnom negativno tretiraju funkcionere i institucije iz Republike Srpske. Kao rezultat toga, imamo podjelu medijskog prostora. S druge strane, za posljedicu imamo i međusobnu izolaciju medija u BiH po entitetskoj, odnosno etničkoj liniji. Zato je veoma teško reći da u Bosni i Hercegovini postoji jedinstveno javno mnjenje, nego možemo

govoriti o tri javna mnjenja (na etničkoj matrici). Riječ je, dakle, o mravljenju, razdrobljavanju društvene svijesti uopšte, a istovremeno i o homogenizaciji onih dijelova svijesti kod kojih je dominantna vezanost za etnicitet i njegovu samodovoljnost. Ovakvim angažmanom mediji gotovo direktno pomažu produbljivanju i jačanju etničkih podjela bosanskohercegovačkog društva u cjelini.

Istraživanje Puhala (2009) godine pokazalo je da zaključke o pojedinih narodima građani Bosne i Hercegovine najčešće donose na osnovu iskustava u proteklom ratu. To je najviše izraženo kod Bošnjaka, a potom kod Hrvata i Srba. Kontakt s drugim narodima je na drugom mjestu kao izvor informacija o drugim narodima, dok je treći kanal po važnosti razgovor s prijateljima i komšijama. Ovo nam pokazuje da je uticaj rata na kreiranje stavova građana o drugima veoma veliki. Izgleda da je međuetnička komunikacija među građanima ove države veoma slaba. Ostaje otvoreno pitanje da li bi povećanje međusobne komunikacije između Srba, Hrvata i Bošnjaka imalo za posljedicu i smanjenje etničke distance i stereotipa, ako imamo u vidu političku napetost i nestabilnost koja trenutno vlada u Bosni i Hercegovini.

Analiza printanih medija Perišićeve (2010) je pokazala da su analizirani mediji „upregnuti“ od strane domaćih političara u odbrani i očuvanju etničkih „istina“. Te istine su neupitne i nemaju alternativu. Autorica istraživanja ističe: „Njihovo izvještavanje je uprošćeno i svodi se na promovisanje pozitivne samoreprezentacije i samoviktimizacije i negativne reprezentacije (etnički) drugog, odnosno, ističe se ono što jedne plasi i uzinemirava a druge kvalificuje kao krvice i pri tome ih etnički identificuje. Pored velikog broja kolektivnih zamjenica poput mi, nas, svi, karakteristična je i upotreba veoma emotivno zasićenih izraza koji su uzinemirujući i prijeteći (srebrenička krv, dželat, krvnik, krvorlok).... Stalno je pristuna produkcija straha od drugih koji su prijeteći i ugrožavajući po ‘nas’ kako ne bi popustila nacionalna homogenizacija koja sunarodnike pretvara u srodnike. Zato je i ‘otpadništvo’ strašno i ne biraju se sredstva da bi bilo kažnjeno“ (str. 67–146).

U jednom neobjavljenom istraživanju Puhala i Tome iz 2017. godine analiziralo se kako mediju u Bosni i Hercegovini pišu o zločinima (stradanje Hrvata u Bugojnu, dešavanja u Dobrovoljačkoj ulici u Saraje-

vu i Srebrenica) počinjenim tokom rata, 22 godine poslije. Kada pogledamo izvještavanje medija o pojedinim događajima iz rata možemo da prepoznamo određene pravilnosti koje su zajedničke za sve medije, bez obzira na to da li dolaze iz Banjaluke, Sarajeva ili Mostara. Mediji mnogo više pišu i izvještavaju o žrtvama svoga naroda, dok izbjegavaju da govore o zločinima koje su pripadnici njihovog naroda počinili drugim narodima. U zavisnosti od toga da li govore o sebi kao žrtvama ili o zločincima bira se sagovornik, selektuju činjenice koje moraju da potkrijepe unaprijed određenu priču, a bira se i jezik koji se koristi kada se o tome piše. Ako želite da relativizujete određeni zločin onda obavezno pišete o svojim žrtvama, zločinima protivnika i najavite podizanje tužbe protiv njihovih oficira. Izjave domaćih političara se razlikuju, i one zavise da li je u tom trenutku njihova etnička grupa žrtva ili zločinac. Kada su u poziciji žrtve, domaći političari preuveličavaju broj žrtava, koriste „teške“ riječi (masakr, kukavički, bestijalno i sl.), dok kada govore o svojim zločinima biraju riječi ne bi li taj zločin izgledao što benigniji.

Do sličnih zaključaka dolaze i Turčalo i Buljubašić (2020; 93), „Zajednička prošlost koja se odnosi i na posljednji i na Drugi svjetski rat u bh. javnosti se interpretira na tri načina, odnosno svaka ustavno konstitutivna zajednica ima sopstveno tumačenje. U samom procesu interpretacije, ne uzimaju se u obzir sve dostupne činjenice već se redukcijom i selekcijom nastoji prikazati da je sopstveni kolektiv bio žrtva, dok su drugi bili oni koji su napadali. Minimaliziranje počinjenih zločina, prisrastnost prema različitim vojskama (ABiH, VRS i HVO), negiranje počinjenih zločina, neprihvatanje sudskih presuda svakodnevna su pojava u javnom životu još od potpisivanja Dejtonskog mirovnog sporazuma. U BiH, postoje tri zvanična dominantna narativa: bošnjački, hrvatski i srpski“, a onda dodaju: „Mainstream mediji su u ovom procesu produžena ruka političkih stranaka, pa samim tim ne doprinose procesima suočavanja i revizije prošlosti, već dodatno učvršćuju dominante nacionalne narrative“.

Imajući u vidu gore navedene rezultate istraživanja, možemo očekivati da će percepcija rata kod mladih ljudi danas biti u velikoj mjeri etnički obojena. Praktično, to znači da će imati razumijevanje za „nestašluge“ svoje etničke grupe nad drugima i osudu zločina drugih nad na-

šom etničkom grupom. Vjerujemo da će pokazati saosjećanje prema osobama osuđenim za ratne zločine iz svog naroda, dok će prema drugima biti mnogo stroži. Očekujemo da će se i interpretacija mnogih događaja iz 90-ih značajno razlikovati u zavisnosti od etničke grupe kojoj pripadaju.

5. Percepција 90-их у региону

Nema mnogo istraživanja koje se bave percepцијом 90-их година код нас и у региону, али ми ћемо издвојити истраživanje Dubravke Stojanović i saradnica iz 2010. године о томе колико становници Србије (не) znaju историју. У том истраживању су се dotakli i burne историје 90-их. Тако, на пример, 69% испитаника тврди да им је Ѷао што се Југославија raspала, а njih 35% за то okriviljuje међunarodну zajednicу. Када се traži krivac за raspад Југославије међу njenim narodима, за становнике Србије главни krivci su Hrvati (52%) i Slovenci (17%), a slijede Srbi (5%) i Muslimani (1%). Slobodan Milošević i Franjo Tuđman су најодgovornији политичари за raspад Југославије. Да не зна шта се dogodilo u Srebrenici je odgovorilo 30% испитаних. Ко је bombardовао Дубровник не зна 40%, а шта се desilo na Ovčari kod Vukovara 48%. Čак 59% не зна шта се dogodilo u Medačkom džepу, а за злочин који се dogodio на територији BiH i završio ubistvom 16 srpskih građana bošnjačke nacionalnosti из Sjeverina oktobra 1992, ne зна щак 71% građана Србије. Само 13% зна да је Sarajevo bilo под opsadom snaga Republike Srpske više од три godine.

Istraživanje које је провела хрватска NVO Documenta (Kadrov, Lalić i Teršalić, 2010) дaje нам donekle sluku percepција рата у Хрватској. Istražvanje је урађено на општој populaciji становника Хрватске и показује да 99% испитаника је чуло за razaranje Vukovara, 97% о убијању зарobljenika из Vukovarske bolnice на Ovčari, 89% за убијање хрватских civila u Škabrnji, 86% о убијању i mučenju зарobljenика u logoru Sremska Mitrovica, 97% o granatiranju Dubrovnika. Istovremeno, 44% зна за убијење srpskih civila u Sisku, 56% за убијење srpskih civila u Vukovaru, 58% uvijenje srpskih civila u Osjeku, 58% o

oduzimanju imovine Srbima u Hrvatskoj, 66% o ubijanju civila nakon Oluje, 85% o mučenju zarobljenika u logoru Lora. Kada su procjenjivali da li je nešto ratni zločin ili nije, vidimo da je razaranje Vukovara za 98% ispitanika jeste ratni zločin, baš kao i ubijanje zarobljenika iz Vukovarske bolnice na Ovčari. Ubijanje sprskih civila u Vukovaru jeste ratni zločin za 89% ispitanika iz Hrvatske, dok 97% njih smatra da je ubijanje hrvatskih civila u Škabrnji jeste ratni zločin. Najmanji procent ispitanika (62%) smatra da je oduzimanje imovine Srbima u Hrvatskoj ratni zločin. Kada se govori o odgovornosti za ratne zločine, 61% ispitanik smatra da svi koji su počinili ratni zločin trebaju da odgovaraju, a 44% smatra da odgovornost treba da snose i neposredni izvršiocci i njihovi nadređeni. Svi ovi stavovi padaju u vodu kada ispitanicima ponudite konkretna imena da ih svrstaju u kategoriju heroj ili ratni zločinac. Za Kapetana Dragana 85% ispitanika tvrdi da je ratni zločinac, a za Milana Martića to tvrdi 86% ispitanika. S druge strane, Mirko Norac je heroj za 46% ispitanika, Ante Gotovina na njih 61%, Tomislav Merčep za 33%, a Branimir Glavaš za 28% ispitanika.

6. Etnička distanca i stereotipi

Mnogo puta do sada smo pomenuli etničke stereotipe kao velike prepreke u procesu pomirenja u Bosni i Hercegovini. Etnički stereotipi su „kognitivne komponente odnosa prema pojedinim narodima i to takav dio kognitivnog odnosa koji karakteriše relativno uprošćeno i rigidno shvatanje o karakteristikama pojedinih naroda” (Rot, 1994). Osim ovoga, stereotipe karakteriše i proširenost. Veliki dio pripadnika jednog naroda ima uprošćene i rigidne slike o drugim narodima, i onima sa kojima imaju dodira, i o jedva poznatim narodima. Da su etnički stereotipi prisutni u velikoj mjeri u Bosni i Hercegovini najbolje možemo vidjeti u nekritičkom pripisivanju pozitivnih osobina pripadnicima sopstvene etničke grupe i pripisivanju negativnih osobina drugim etničkim grupama (Turjačanin i sar., 2002; Turjačanin, 2004; Turjačanin, 2007; Puhalo, 2009; Skoko, 2010).

Pod socijalnom distancicom podrazumijevamo različite stepene razumijevanja i osjećanja intimnosti koji se javljaju u različitim socijalnim situacijama i socijalnim odnosima a Bogardus je formirao izvještan broj „adekvatnih interpretacija i gradacija” tog osjećanja intimnosti. Odabrao je sedam različitih vrsta socijalnih odnosa koji se međusobno razlikuju u pogledu stepena intimnosti koji je u njima prisutan. Počevši od najintimnijeg, to su sljedeći odnosi: blisko srodstvo putem braka, članstvo u istom klubu kao izraz bliskog priateljstva, susjedstvo, stanovanje u istoj ulici, zaposlenje u istoj profesiji, stanovnik države, samo posjetilac zemlje i isključenje iz zemlje. Koliko je bosansko-hercegovačko društvo duboko podijeljeno po etničkom principu najbolje pokazuju istraživanja etničke distance (Lučić, 1997; Turjačanin, 2000; Turjačanin i sar., 2002; Puhalo, 2003; Turjačanin, 2004; Opačić i sar., 2005; Puhalo, 2007; UNDP, 2007 i 2008, Puhalo, 2009; Šalaj, 2009).

7. Koegzistencija i pomirenje

Kada smo govorili o procesu socijalne rekonstrukcije društva, vidjeli smo da su neki od važnih koraka koji se moraju dosegnuti tolerancija i suživot i pomirenje.

Ali šta pod tim podrazumijevamo?

Tolerancija i suživot se odnose na veze između ljudi ili grupa u kojima nijedna od strana ne pokušava da uništi onu drugu (Petrović, 2010) i možemo reći da ona treba da prethodi pomirenju. Da bi se takva situacija održala, treba da se radi na razvoju povjerenja između dojučerašnjih neprijatelja, obuzdavanja ekstremista, rehumanizacije protivnika i na kvalitetnim međusobnim kontaktima i komunikaciji.

Pomirenje je kompleksniji pojam od tolerancije i suživota, a sammim tim i teže ostvariv. Neki pod pomirenjem podrazumijevaju oduštevanja od bijesa i od želje za osvetom prema onima koji su vama učinili nešto loše, onima koje volite ili grupama sa kojima se identificujete. Takođe, to može da znači i spremnost da se drugi prihvati u svoju

moralnu zajednicu tako da se prema njemu ili njoj ophodi pravedno i sa obzirom. To ne znači da morate da zaboravite zlo koje je učinjeno, da oprostite ili da ukinete kaznu za to zlo, već da kazna bude u skladu sa pravdom i usmjerena prema cilju popravljanja počinioca tako da on može postati punopravni član zajednice (Borris, 2003).

Teško je reći kada je pravi trenutak za praštanje, ali moramo imati na umu da je od kraja rata u Bosni i Hercegovini prošlo 25 godina. Iluzorno je očekivati da će neko nekome oprostiti neposredno nakon prestanka ratnih sukoba, a možemo reći da to često može biti i psihološki štetno, sve dok pojedinac ne bude sposoban da kontroliše bijes, strah, krivicu, poniženje, povrijedenst i bol koji je nagomilan u njemu. Ipak, živjeti sa mržnjom održava traumu živom i aktivnom u sadašnjosti umjesto da joj omogući da zauzme svoje odgovarajuće mjesto u prošlosti. To vodi iscrpljivanju psiholoških resursa i energije koja nam je svakodnevno potrebna u sadašnjosti i budućnosti. Iako oproštaj drugima nije neophodan za ozdravljenje, može biti od velike koristi u procesu pomirenja.

Jedan od najvažnijih prepreka za pomirenje i oprاشtanje je post-trumatski stres, a istraživanja u Bosni i Hercegovini pokazuju da njegova prisutnost kod različitih grupa stanovništva nije zanemarljiva, naprotiv. Postoje dva različita, ali povezana pristupa praštanju. Jedan stavlja akcenat na žrtve, a drugi na odnos između žrtava i počinilaca. Prepoznavanje i dobrog i lošeg u svim ljudima, kako u sebi tako i u drugima, olakšava proces praštanja žrtve počiniocu. Uslovi sporazuma za praštanje očigledno variraju i to u zavisnosti kako od prirode i ozbiljnosti povrede, tako i od veze između žrtve i počinioca. Žrtva može zahtijevati potpuno priznanje, iskreno izvinjenje, kajanje, restituciju, kompenzaciju, samoponiženje ili samopromjenu od počinioca. Žrtva, takođe, može da traži neku formu kazne ili zatvaranja počinioca. Praštanje je najverovatnije ako počinilac i žrtva prihvate zajednički postavljene uslove, kakvi god oni bili.

Pomirenje je završetak procesa koji počinje praštanjem (Borris, 2003). Znači, nije dovoljno da prihvatimo zločinca u sopstvenu moralnu zajednicu, već treba i da se uspostavi pozitivan, kooperativan od-

nos među pojedincima i grupama koje su se udaljile kroz zločine koje su jedni drugima učinili.

8. Psihološki procesi tokom procesa pomirenja

Kada govorimo o psihološkim procesima koji su uključeni u proces pomirenja, to znači da govorimo o kognitivnim (misaonim), afektivnim (emocionalnim) i konativnim (ponašajnim) procesima koji jedni na druge međusobno utiču.

8.1 Kognitivni procesi

Kognitivna komponenta empatije pomaže nam da razumijemo perspektivu druge strane, kroz šta su prošli, zašto tako razmišljaju ili se ponašaju, te da spoznamo kako nešto što se događa drugome može djelovati na njega. Takođe, kognitivna empatija nam pomaže da razumijemo kako pripadnici drugih grupa vide našu grupu i zašto je tako vide. Stvaranje kognitivne empatije pomaže nam da umanjimo predrasude prema drugima. Zato je važno voditi računa o tome u procesu pomirenja.

Narcizam malih razlika je fenomen u kojem se međusobne male razlike toliko naglašavaju sa ciljem dokazivanja velikih razlika među grupama i stvaranje neprijateljstva. Tokom rata u Bosni i Hercegovini te razlike su se na početku zasnivale na vjerskim podjelama, ali kasnije se to potenciralo i u nekim drugim oblastima (jezik, istorija) važnima za kreiranje grupnog identiteta. Promjena ovih uvjerenja trebalo bi da vodi poboljšanju međugrupnih odnosa. Istraživanja pokazuju da opažanje drugih kao sličnih sebi uvećava simpatije prema njima (Byrne, 1971).

Veoma često se za vrijeme konflikta pojedinci ne opažaju kao individue već isključivo kao dio grupe. Tada lični identitet postaje manje važan, a osoba se opaža kroz grupu kojoj pripada. Kada se stupa u

kontakt sa članovima drugih grupa kao nezavisnim pojedincima, umjesto da budu posmatrani kao pripadnici grupe, to bi moglo oslabiti crno-bijelu percepciju suprotstavljenih grupa (Dovidio et al., 1998). Ovaj proces personalizacije pripadnika drugih grupa vjerovatno se najbolje može ostvariti u interakcijama „jedan na jedan“ ili u malim grupama gde se mogu ostvariti pozitivni pojedinačni kontakti. U Bosni i Hercegovini ne fali pojedinačnih kontakata, i možemo reći da međuetničkih razmirica među pojedincima ima veoma malo, ali njena ustavna struktura daje prednost kolektivitetima, što politiku svodi na međuetničko nadmetanje. Kao rezultat toga i danas imamo održavanje etničkih (kolektivnih) identiteta kao najvažnijih identiteta.

Predrasude prema određenim grupama mogu biti oslabljene ako ljudi postanu svjesni da postoje značajne kategorije zajedničke sopstvenoj grupi i drugim grupama, kakve su starost, pol, društvena klasa, interesovanja, društvene i radne uloge. Osvješćivanje višestrukih zajedničkih identiteta čini da razlike između sopstvene grupe i drugih grupa blijede. Kao što sam ranije kazao, Bosna i Hercegovina je ustrojena i funkcioniše na etničkim principima, a to vješto zloupotrebljava domaći političari, ne dozvoljavajući drugim identitetima da postanu jednako važni ili važniji od etničkih.

Stvaranje nadređenog identiteta ne znači gubljenje prošlog grupnog identiteta, već stvaranje jedinstvenog identiteta (Gaertner et al., 1994). To je dugotrajan proces i može započeti personalizacijom članova drugih grupa, tako što ćemo ih upoznati prvenstveno kao individue. Pozitivni stavovi, nastali kao posljedica ovakvih kontakata, mogu se generalizovati na drugu grupu kao cjelinu, vodeći ka njenoj pozitivnijoj evaluaciji. Pozitivna evaluacija druge grupe može, zatim, olakšati proces opažanja te grupe kao dijela nadređene grupe. Iako je od pre-stanka rata prošlo 25 godina, u Bosni i Hercegovini je veoma malo organizacija koje egzistiraju na nivou cijele države i još uvijek sve funkcioniše po etničkim principima, što ne samo da nije oslabilo etničke identitete, već ih je i učvrstilo. Takođe, politički predstavnici sve tri etničke grupe zdušno se bore protiv identiteta Bosanca i Hercegovca, ne dozvoljavajući mu na bilo koji način da egzistira.

Dugotrajni konflikti često podrazumijevaju i pristrasno izveštavanje o drugoj grupi koje obiluje dezinformacijama i negativnim stereotipima. Tačno informisanje o drugim grupama je usmjereni na poništavanje jednog od osnovnih uzroka negativne predstave o drugoj grupi, neznanje. Informacije o sličnostima među grupama i varijabilnostima unutar svake grupe, o motivima koji leže u pozadini postupaka pripadnika drugih grupa, mogu izmijeniti iskrivljenu predstavu stvorenu tokom konflikta. Kao što smo ranije pokazali, mediji u Bosni i Hercegovini, toliko godina nakon rata, etnički su podjeljeni i o drugim grupama izvještavaju stereotipno, selektivno i sa mnogo dezinformacija, što ne samo da ne doprinosi pomirenju, već produbljuje podjele i konflikte.

8.2 Afektivni procesi

Nakon skoro četiri godine rata i skoro 25 godina manipulisanja tim ratom, sasvim je očekivano da među građanima Bosne i Hercegovine preovladavaju anksioznost i osjećaj ugroženosti koji se veoma lako „projektuju“ prema pripadnicima drugih grupa, tj. Prema neprijateljima, što kao posljedicu može da ima razvoj predrasuda i socijalnu distancu. Zbog toga je veoma važno raditi na prevladavanju te ugroženosti kroz pružanje pravih informacija o drugima i kroz kontolisane kontakte pripadnika zavađenih grupa.

Kao što smo ranije naglasili, tokom ratnih sukoba svaka od zaraćenih strana nastoji neprijatelja da predstavi kroz negativne stereotipe i da dehumanizuje drugu stranu, što će opravdati predstavu o drugoj strani kao zlom neprijatelju kojeg treba poraziti. Neprijatelji prestaju da se opisuju kao ljudi, i postaju četnici, ustaše, balije, kvoloci, horde, varvari, teroristi i sl. Zbog toga je za pomirenje važno da se duječeršnji neprijatelji ponovo počnu opažati kao ljudi čiju bol i patnju možemo da osjetimo i razumijemo kao sopstvenu a onda i da odgovorimo na njene misli i osjećanja na odgovarajući način. To se zove empatija (Baron- Koen, 2012).

Tokom rata mnogi ljudi urade neke stvari kojih se kasnije stide ili koje bi najradije zaboravili. S jedne strane, to se može objasniti nekim njihovim osobinama ličnosti, predispozicijama i sl., ali postoje istraživanja (Milgram, 1990; Zimbardo, 2009) koji kažu da veoma često „situacija stvara lopova“, tj. da spoljašnje okruženje u velikoj mjeri utiče na naše ponašanje. Kada stane rat, kod jednog broja ljudi se stvara sukob između njihovog ponašanja tokom rata i njihovih bazičnih moralnih načela i vrijednosti. Taj sukob je veoma često praćen burnim emocijama i otuda nužnost da se radi na razrješenju tog konflikta, tj. na ponovnom usklađivanju stavova i ponašanja. U ovom slučaju postoji opasnost da će na ovakav postupak ljudi odgovoriti nalazeći opravdanja za svoje stavove, ali psihološka nelagodnost izazvana svjesnošću o ovoj neusklađenosti ipak može usmjeriti ka usklađivanju ponašanja i stavova prema drugoj grupi, tako da budu više u skladu sa njihovim proklamovanim moralom i vrijednostima.

U dugotrajnim konfliktima, ljudi su naučili da povezuju neprijateljske grupe sa negativnim afektima kroz lično iskustvo, socijalizaciju i izloženost medijima. Kao posljedica toga, ljudi se automatski te grupe plaše, ne vole je i izbegavaju. Zbog toga je važno da se te asocijacije modifikuju između spoljnjih grupa i negativnih afekata povezivanjem tih grupa sa pozitivnim iskustvima i informacijama.

Danas imamo svojevrstan paradoks u Bosni i Hercegovini, kada se govori o krivici pojedinaca za ratne zločine i dešavanja u ratu i kolektivnoj odgovornosti cijelog naroda. Tako se može čuti da grupa kojoj pojedinac pripada snosi određenu odgovornost za patnju članova drugih grupa (Branscombe et al., 2002). Kolektivna krivica može voditi ka pokušajima da se popravi nepravda učinjena drugim grupama, ali moramo imati na umu da veliki broj ljudi ne želi da prihvati bilo kakvu odgovornosti za bilo kakav zločin koji su počinili pripadnici njihove grupe. Ova emocija se često javi tokom dijaloga gde ljudi slušaju o patnjama koje je grupa kojoj pripadaju prouzrokovala drugoj grupi, ali one takođe mogu biti aktivirane jednostavno učenjem o nepravdama koje su počinili pripadnici te grupe koja dolaze iz relevantnih izvora.

8.3 Bihevioralni procesi

Kada govorimo o aktivnostima koje se mogu koristiti u procesu pomirenja, moramo imati na umu da za to ne postoji univerzalni recept. Zbog toga se strategija za pomirenje prilagođava datim uslovima i kontekstu u kojem se odvija. Naravno na ove procese utiču mnogi faktori: dužina i obim sukoba, broj žrtva i obim zločina, želja političke, intelektualne i vjerske elite za pomirenjem, ekonomski situacija u društvu, kvalitet obrazovanja i dr. U Bosni i Hercegovini se pokazalo da su političari glavna prepreka u pomirenju, zloupotrebljavaju Dejtonski mirovni sporazum i kreiraju političku nestabilnost u zemlji, koja vodi etničkoj homogenizaciji, kreiranju strahova od drugih naroda i mogućeg rata. U tome im zdušno pomažu mediji, a školstvo je kreirano tako da ističe etničke razlike.

Brojna istraživanja (Pattigrew & Tropp, 2006) pružaju dokaze da međugrupni kontakti mogu poboljšati međugrupne odnose pod određenim uslovima. Postoje četiri bitna kontekstualna uslova koja se moraju zadovoljiti da bi međugrupni kontakt ima bolje efekte (Allport, 1954). Prije svega, kontakt mora biti institucionalno podržan, da bi se stvorile norme koje promovišu međusobeno prihvatanje. Kontakt između grupa treba da se odvija u prijateljskoj atmosferi, a učesnici kontakta trebaju da budu jednakog društvenog statusa. Tokom kontakta treba ostvariti mogućnost za kooperativnu međuzavisnost između članova grupa. Mada se optimalni uslovi za ostvarenje kontakta prilično rijetko dešavaju posle nasilnog konflikta, važno je imati na umu ove preporuke, kad se nađemo u mogućnosti da kreiramo takvu situaciju. Da bi se razvili pozitivni stavovi prema drugim grupama, treba se podsticati stvaranje prijateljstava između pripadnika različitih grupa, jer formalni, površni i rijetki kontakti nisu toliko efikasni. Pored međugrupnih direktnih kontakata, neki oblici indirektnog kontakta pokazuju dobre rezultate kada se govori o pomirenju. Posmatranje članova naše grupe koji imaju prijatelje među članovima neprijateljske grupe vodiće ka slabljenju predrasuda i neprijateljstava.

Učenje o članovima druge grupe u interakciji licem u lice može biti moćno sredstvo za poboljšanje međugrupnih odnosa. Ovakve in-

terakcije pružaju priliku za samo-otkrivanje koje može da aktivira empatiju. Obostrana samo-otkrivanja treba da stvore atmosferu poverenja (Derlega et al., 1993). Pozitivni efekti će se vjerovatno povećati ako se samo-otkrivanje dogodi u kontolisanim situacijama gde preovladavaju jasna pravila i koje su vođena od strane stučnog lica. Ovakvi tipovi interakcija su karakteristični kod grupa za dijalog.

9. Metod istraživanja

Istraživanje je provedeno od marta do septembra 2019. godine na uzorku od 1893 osobe koje žive u Bosni i Hercegovini. Ispitanici su samostalno i dobrovoljno popunjavalii upitnik. Početna ideja je bila da to bude provedeno metodom papir – olovka, ali smo zbog pandemije virusom COVID- 19 to promijenili. Upitnik je postavljen na Google platformu i ispitanici su sada imali mogućnost da izaberu da li žele da popune upitnik onlajn ili metodom papir olovka. Za animiranje mladih da učestvuju u istraživanju i kao anketare koristili smo mlade ljude koji sarađuju ili su saradivali sa Agencijom za saradnju, edukaciju i razvoj (ACED).

Ukupno je prikupljeno 1893 odgovora, ali za potrebe našeg istraživanja kreirali smo dvije nezavisne grupe ispitanika. Prvu grupu čini 1308 mladih ljudi u BiH starosti od 15 do 30 godina, drugu grupu čini 525 njihovih roditelja, dok 60 ispitanika nije dalo odgovor na ovo pitanje i njihovi odgovori nisu uzeti u obzir. I mlađi i roditelji su svako za sebe odgovarali na ista pitanja.

9.1 Upitnik

Upitnik je sastavljen iz više dijelova:

Prvi dio čine podaci o ispitanicima, tj. njihove sociodemografske karakteristike:

- Pol ispitanika;
- Starost;
- Obrazovanje;

- Roditelj ili dijete;
- Članstvo u političkoj partiji;
- Vjerska ubjedjenja;
- Opština u kojoj žive;
- Etnička pripadnost;
- Izbjeglički status i
- Ratno iskustvo porodice.

Drugi dio se sastoji od nekoliko grupa pitanja koja se bave različitim temama:

Percepcija događaja koji su prethodili ratu u Bosni i Hercegovini – U okviru ove teme ispitanici su odgovarali na pitanja koja su se ticala uzroka raspada Jugoslavije, statusa Bosne i Hercegovine nakon raspada zemlje, „srpskog“ referendumu održanog 9. i 10. novembra 1991. godine i referendumu održanog 1. marta 1992. godine o nezavisnosti zemlje. Takođe, pitali smo ih kakvo mišljenje imaju o pojedinim političarima koji su bili važni 90-ih godina za dešavanja u Bosni i Hercegovini.

Percepcija rata u Bosni i Hercegovini – U drugom odjeljku ispitanici su nam kazali kakav je bio karakter rata u Bosni i Hercegovini i koliko je Srba, Hrvata i Bošnjaka poginulo tokom rata. Takođe smo ih pitali kako percipiraju pojedine oficire koji su se nalazili na visokim funkcijama tokom rata i koji su bili u mogućnosti da donose neke važne odluke tokom rata.

Percepcija ispitanika o odgovornosti u ratu – Ovaj segment pitanja bavio se odgovornošću pojedinaca i grupa u ratu, tj. da li se u odbrambenom ratu može počiniti ratni zločin i koga kazniti u slučaju rušenja manastira u Žitomisliću, džamije u Foči i katoličkog samostana u Banjaluci.

Percepcija pravde i rada Haškog tribunala – U okviru ovog poglavlja tražili smo odgovore na pitanja koliko su ispitanici u Bosni i Hercegovini pratili suđenja za ratne zločine u Hagu i pred domaćim sudovima. Kako opažaju Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije? Koje osobe opažaju kao ratne zločince, a koje ne i koliko su upoznati sa sadržajem presuda za pojedina lica?

Percepcija budućnosti Bosne i Hercegovine – U ovom poglavlju saznaćete šta ispitanici misle da je najbolje za Bosnu i Hercegovinu u

budućnosti, koliki će dugo opstati kao država Bosne i Hercegovine i da li joj treba novi Ustav.

Treći dio upitnika čini dvije skale:

Nacionalizam je mjerjen putem skale od 16 stavki u kojima se izražavaju preferencije za nacionalističke stavove, kroz idealizaciju vlastite grupe, te odbacivanje drugih etničkih grupa (Puhalo, 2008). Primjer tvrdnje je: „Ne bi se trebalo miješati sa pripadnicima drugih naroda putem nacionalno mješovitih brakova.“ Ispitanici su se izjašnjavali putem petostepene skale procjene, od „„uopšte se ne slažem“ do „u potpunosti se slažem“, na osnovu čega je formiran uprosječen skor u rasponu od 1 do 5, pri čemu veći skor označava veće prisustvo nacionalističkih uvjerenja. Unutrašnja konzistentnost skale mjerena alfa koeficijentom iznosi 0.77.

Pomirenje je mjereno skalom spremnosti za pomirenje (Petrović, 2005) koja se sastoji od 40 stavki na koje su ispitanici mogli da daju odgovore na skali od 1 – „uopšte se ne slažem“ do 5 – „potpuno se slažem“. Primjeri tvrdnji su: „Među pripadnicima druga dva naroda u BiH ima puno poštenih i čestitih ljudi“, „Zbog svoje otvorenosti prema drugim narodima uvijek smo ispadali naivni i bili iskorišćavani“, „Lično sam spreman/na da svima oprostim“. Što je skor na skali zadovoljstva životom veći, to znači da je ispitanik zadovoljniji životom generalno ili u pojedinim aspektima života. Unutrašnja konzistentnost skale mjerena alfa koeficijentom iznosi 0.90.

10. Socio-demografski podaci o ispitanicima

Tabela 1. Pol ispitanika

	N	%
Muškarci	733	38,7
Žene	1095	57,8
Ne želi da odgovori	65	3,4
Total	1893	100,0

Od ukupnog broja ispitanika nalazimo 57,8% osoba ženskog pola i 38,7% muškarca, dok je 65 ispitanika (3,4%) odbilo da odgovori na ovo pitanje.

Tabela 2. Starost ispitanika

	N	%
Do 17 godina	221	11,7
17 godina	215	11,4
18 godina	244	12,9
19 godina	113	6,0
20 godina	154	8,1
Od 21 do 30 godina	374	19,7
Više od 31 godine	484	25,5
Ne želi da odgovori	88	4,6
Total	1893	100,0

Imajući u vidu da su nam primarni uzorak u istraživanju mladi ljudi, sasvim je očekivano da nešto više od dvije trećine ispitanika (69,8%) budu starosti do 30 godina, starijih od 31 godinu imamo 25,5%, dok 4,6% ispitanika nije željelo da ostavi podatke o starosti.

Tabela 3. Porodični status

	N	%
Dijete	1308	69,1
Roditelj	525	27,7
Ne želi da odgovori	60	3,2
Total	1893	100,0

S obzirom na porodični status u okviru uzorka nalazimo 69,1% djece i 27,7% roditelja, dok je 3,2% ispitanika odbilo da odgovori na ovo pitanje.

Tabela 4. Obrazovanje ispitanika

	N	%
Pohađam srednju školu	720	38,0
Završio sam srednju školu	465	24,6
Pohađam fakultet	383	20,2
Završio fakultet	215	11,4
Ne želi da odgovori	110	5,8
Total	1893	100,0

U okviru uzorka najveći broj ispitanika pohađa srednju školu (38%), potom slijede svršeni srednjoškolci (24,6%) studenti (20,2%), dok je 11,4% onih sa završenim fakultetom. Na ovo pitanje nije odgovorilo 5,8% ispitanika.

Tabela 5. Da li ste član/ica neke političke partije?

	N	%
Da	215	11,4
Da, ali nisam aktivan	207	10,9
Ne	1396	73,7
Ne želi da odgovori	75	4,0
Total	1893	100,0

Najveći broj ispitanika nije član partije (73,7%). Petina ispitanika su članovi političkih partija (22,3%), ali se oni razlikuju u procjeni svoje aktivnosti, gdje vidimo da imamo podjednake procente onih koji su aktivni u radu političkih partija, i oni koji nisu. Na ovo pitanje odbilo je da odgovori 4% ispitanika.

Tabela 6. Etnička pripadnost

	N	%
Hrvat	99	5,2
Bošnjak	969	51,2
Srbin	714	37,7
Ostali	52	2,7
Ne želi da odgovori	59	3,1
Total	1893	100,0

S obzirom na etničku pripadnost ispitanika, vidimo da je polovina ispitanika Bošnjaka (51,2%), a slijede Srbi (37,7%) i Hrvati 5,2%. Ostalih je 2,7%, a 3,1% je odbilo da odgovori na ovo pitanje.

Tabela 7. Vjerska ubjedjenja ispitanika

	N	%
Uvjereni/a sam vjernik/ca i prihvatom sve što moja vjera uči	959	50,7
Vjernik/ca sam, ali ne prihvatom baš sve što moja vjera uči	524	27,7
Nisam siguran vjerujem li ili ne vjerujem	129	6,8
Nisam religiozan/na, nemam ništa protiv da drugi vjeruju	190	10,0
Nisam religiozan/na i protivnik/ca sam religije	17	,9
Ne želi da odgovori	74	3,9
Total	1893	100,0

Kada se govori o vjerskim ubjedjenjima ispitanika, vidimo da njih polovina (50,7%) sebe opisuje kao uvjerene vjernike koji prihvataju sve što ih vjera uči, dok 27,7% jeste vjernik, ali ne prihvata baš sve što ih vjera uči. Neodlučnih je 6,8%, a onih koji nisu religiozni ali nemaju

ništa protiv vjere drugih je 10%. Protivnika religije je 0,9%, dok na ovo pitanje nije željelo da odgovori 3,9%.

Tabela 8. Izbjeglički status

	N	%
Izbjeglica	322	17,0
Raseljeno lice	165	8,7
Nismo imali takva iskustva	1023	54,0
Ne želi da odgovori	383	20,2
Total	1893	100,0

U okviru uzorka nalazimo 54% ispitanika čija porodica, tokom rata, nije napuštala mjesto stanovanja, 25,7% ima im status izbjeglice ili raseljenog lica. Na ovo pitanje nije odgovorilo 20,2% ispitanika.

Tabela 9. Ratne posledice

	N	%
Ubijen	556	29,4
Ranjen	781	41,3
Zarobljen	605	32,0
Zatvaran	273	14,4
Protjeran	441	23,3
Izgubio bliskog člana porodice	545	28,8
Ne, nismo imali takva iskustva	228	12,0
Ne želim da odgovorim	186	9,8

Kada se govori o ratnim posljedicama po članove porodice ispitanika, vidimo da su načešće ranjavani (41,3%), a potom zarobljavani (32%). Veliki broj ispitanika tvrdi da im je neko od uže porodice ubijen (29,4%), dok 28,8% kaže da je izgubio bliskog člana porodice. Protjerivanje je doživjelo 23,3% ispitanika, dok samo 12% tvrdi da nije imalo ovako traumatična iskustva. Na ovo pitanje nije odgovorio svaki deseti ispitanik (9,8%).

11. Struktura varijabli nacionalizma i spremnosti za pomirenje

11.1 Faktorska analiza skale nacionalizma

Kao što smo ranije kazali, u našem istraživanju smo koristili skalu nacionalizma koja se sastojala od 16 stavki koji su u našem istraživanju na cjelokupnom uzorku pokazala međusobne velike i značajne korelacije, pa smo uradili faktorsku analizu sa ciljem da vidimo da li će se stavke („ajtemi“) međusobno grupisati u pojedine faktore i na taj način nam olakšati interpretaciju samih podataka.

Eksplorativnu redukciju podataka rađena je metodom analize glavnih komponenti, sa promax rotacijom komponenti. Koristeći kriterijum izdvajanja komponenti sa eigenvalue vrijednošću preko 1, dobili smo rješenje sa tri komponente koja objašnjava 59% varijanse rezultata naših 16 ajtema.

Tabela 10. Procenti objašnjene varijanse

Faktori	Početna eigenvalue vrijednost			Rotirana suma kvadratnih zasićenja
	Total	% varijanse	kumulativni %	
1	4,885	30,532	30,532	4,415
2	3,231	20,195	50,726	2,744
3	1,376	8,599	59,325	,916

Prvi faktor zasićen je sadržajem tvrdnji „Čovječanstvo treba sebi da postavi za cilj potpuno ukidanje nacija“, „Najbolje bi bilo kada bi čitav svijet bio jedna država, sa zajedničkom vlašću“, „Sukoba među državama ne bi bilo kada ne bi postojale nacionalne podjele.“, „Treba težiti da osobenost kulture svoje nacije prilagodimo i podredimo kulturi koju čitav svijet prihvata“, „Čovječanstvo predstavlja jednu pravu ljudsku zajednicu i zato je svaka podjela na nacije štetna“ i „Za čovjeka je važnije da bude građanin svijeta nego pripadnik jedne nacije“. Ovaj faktor je zasićen tvrdnjama u kojima se na naciju inacije gleda kao na nešto anahrono, opasno, izvor sukoba i podjela i nazvaćemo ga **mundijalizam** i on objašnjava 30,5% varijanse rezultata. U okviru drugog faktora nalazimo sljedeće tvrdnje „Spreman sam da se žrtvujem za interes i dostojanstvo svoje nacije“, „Osjećanje vezanosti za sopstvenu naciju jedno je od najljepših osjećanja koje pojedinac može imati“, „Uvredu nanesenu mojoj naciji doživljavam kao napad na sopstvenu ličnost“, „Nacionalne interese treba uvijek stavljati ispred vlastitih“ i „Djecu treba vaspitavati u nacionalnom duhu“ i nazvaćemo je **nacionalni ponos**. Ovaj faktor objašnjava 20% varijanse rezultata. Treći faktor nazvaćemo **šovinizam** jer je zasićen sadržajima tvrdnji „Ne bi se trebalo miješati sa pripadnicima drugih nacija putem nacionalno mješovitih brakova“, „Treba biti oprezan i suzdržan prema pripadnicima drugih nacija, čak i onda kada nam se pokazuju kao prijatelji“, „Često se najbolje osjećam u onom društvu u kome su svi pripadnici moje nacije“, „Pošto su nesposobniji od nas, pripadnici drugih nacija nam stalno rade iza leđa“ i „Pripadnike drugih nacija na sve načine treba onemogućiti da zauzmu ključne položaje u društvu“ i on objašnjava 8,5% varijanse rezultata.

Tabela 10.1 Komponentna zasićenja

	Komponente	1	2	3
Čovječanstvo treba sebi da postavi za cilj potpuno ukidanje nacija		,830		
Najbolje bi bilo kada bi čitav svijet bio jedna država, sa zajedničkom vlašću		,760		
Sukoba među državama ne bi bilo kada ne bi postojale nacionalne podjele		,675		
Treba težiti da osobenost kulture svoje nacije prilagodimo i podredimo kulturi koju čitav svijet prihvata		,645		
Čovječanstvo predstavlja jednu pravu ljudsku zajednicu i zato je svaka podjela na nacije štetna		,594		
Za čovjeka je važnije da bude građanin svijeta nego pripadnik jedne nacije		,563		
Spreman sam da se žrtvujem za interes i dostojanstvo svoje nacije		,911		
Osjećanje vezanosti za sopstvenu naciju jedno je od najljepših osjećanja koje pojedinac može imati		,858		
Uvredu nanesenu mojoj naciji doživljavam kao napad na sopstvenu ličnost		,686		
Nacionalne interese treba uvijek stavljati ispred vlastitih Djecu treba vaspitavati u nacionalnom duhu		,641		
Ne bi se trebalo miješati sa pripadnicima drugih nacija putem nacionalno mješovitih brakova		,453		
Treba biti oprezan i suzdržan prema pripadnicima drugih nacija, čak i onda kada nam se pokazuju kao prijatelji		,731		
Često se najbolje osjećam u onom društvu u kome su svi pripadnici moje nacije		,699		
Pošto su nesposobniji od nas, pripadnici drugih nacija nam stalno rade iza leđa		,688		
Pripadnike drugih nacija na sve načine treba onemogućiti da zauzmu ključne položaje u društvu		,632		
Pripadnike drugih nacija na sve načine treba onemogućiti da zauzmu ključne položaje u društvu		,578		

U tabeli 1.2 vidimo međusobnu korelaciju naša tri faktora. Prvi faktor je u negativnoj korelaciji sa druga dva faktora, što je i očekivano, imamo li u vidu njihov odnos prema naciji, dok između drugog i trećeg faktora nalazimo visoku i pozitivnu korelaciju, što nam pokazuje da je na našim prostorima tanka linija između nacionalnog ponosa i šovinizma.

Tabela 10.2 Intercorlacija komponenti

Komponente	1	2	3
1	1,000		
2	-,125	1,000	
3	-,137	,619	1,000

11.2 Faktorska analiza skale spremnosti za pomirenje

Kao što stoji u naslovu, kao polaznu osnovu koristili smo skalu spremnosti na pomirenje, čiji je autor Nebojša Petrović i koja se sastoji od 40 stavki. Da bismo smanjili veliki broj varijabli na neki manji broj, a da zadržimo većinu informacija koje dobijamo njima, uradili smo faktorsku analizu. Ovim postupkom, analizirajući povezanost većeg broja stavki, dobijamo manji broj faktora, što nam omogućava jednostavniju interpretaciju dobijenih podataka. Eksplorativnu redukciju podataka radili smo metodom analize glavnih komponenti, sa promax rotacijom. Koristeći kriterijum izdvajanja komponenti sa eigenvalue vrijednošću preko 1, dobili smo 3 komponente, koje objašnjavaju 54,5% varijanse.

Tabela 11. Procenti objašnjene varijanse

Faktori	Početna eigenvalue vrijednost		Rotirana suma kvadratnih zasićenja
	Total	% varijanse	
1	11,557	37,281	37,281
2	3,561	11,486	48,767
3	1,802	5,814	54,581
			Total
			11,085
			3,066
			1,332

U okviru prvog faktora nalazimo sledeće tvrdnje „Ljudski život bilo koga od nas nije ništa vredniji od ljudskog života nekoga od pri-padnika druga dva naroda“, „Žao mi je zbog nesreća koje su se desile pojedinim ljudima u BiH, bez obzira na naciju“, „Vjerujem da je i kod pripadnika drugih naroda mnogo ljudi patilo zbog sukoba“, „I pripad-nici drugih naroda su ljudska bića, kao i svi ostali“, „Nasilje u prote-klom ratu je dovelo do velikih gubitaka za sve narode“, „Među pripad-nicima druga dva naroda u BiH ima puno poštenih i čestitih ljudi“, „Svjestan/svjesna sam da je tokom sukoba bilo i naših mana i loših postupaka“, „Zalažem se za slobodnu i otvorenu trgovinsku razmjenu s pripadnicima drugih naroda“, „Podržavam svaki oblik saradnje koji vodi učvršćivanju mira“, „Ne može se prihvati mišljenje da su svi pripadnici drugih naroda učestvovali u zločinima“, „Trebalo bi što prije omogućiti uslove za punu saradnju sa pripadnicima druga dva naroda“, „Treba težiti uspostavljanju svih vrsta veza sa pripadnicima druga dva naroda u BiH“, „Zbog svoje otvorenosti prema drugim na-rodima uvijek smo ispadali naivni i bili iskorišćavani“ i „Druga dva naroda u BiH su po prirodi neiskreni, podli i zlonamjerni“. Ovaj faktor ćemo nazvati **rehumanizacija**. Drugi faktor smo nazvali **opraštanje** i u okviru njega nalaze se sljedeće stavke „Mogu da oprostim pripadni-cima druga dva naroda koji priznaju zlo koje su nam nanijeli“, „Shva-tam da bi opraštanje pomoglo zaliječenju rana“, „Bez opraštanja i po-mirenja svi ćemo ostati dio prošlosti“, „Mislim da bi svaki narod u BiH trebalo da uputi izvinjenje drugim narodima“, „Neophodno je da oprostimo jedni drugima radi bolje budućnosti“, „Bez opraštanja nema napretka već samo beskrajnog okretanja u krugu sukoba i nasi-lja“, „Patnje i neizvjesnosti će biti znatno manje ako se postigne zado-voljavajući stepen međunacionalnog povjerenja i saradnje u BiH“, „Mislim da je saradnja s druga dva naroda u BiH neophodna i u zajed-ničkom interesu“, „Treba težiti uspostavljanju svih vrsta veza sa pri-padnicima druga dva naroda u BiH“, „Radeći zajedno, dva naroda mogu pomoći našoj djeci da zaliječe rane i imaju bolji život“ i „Trebalo bi što prije omogućiti uslove za punu saradnju sa pripadnicima dru-ga dva naroda“. Treći faktor se sastoji od varijabli „Drugi narodi su tokom istorije uvijek smisljali planove protiv našeg naroda“, „Pripad-

nici druga dva naroda u BiH nikada neće moći da se iskupe za ono što su nam uradili“, „Zbog svoje otvorenosti prema drugim narodima uvek smo ispadali naivni i bili iskorisćavani“, „Druga dva naroda u BiH su po prirodi neiskreni, podli i zlonamerni“, „Ja krivim isključivo pripadnike druga dva naroda za ono što se dogodilo u BiH“, „Kad čujem da neko nije pripadnik mog naroda, sumnjičav(a) sam i oprezan/na“, „Drugim narodima nikad više ne treba vjerovati, čak i ako se uspostave dobri zvanični odnosi“ i „Nikada više neću moći da vjerujem pripadnicima drugih naroda u BiH“. Ovaj faktor smo nazvali **nepovjerenje**.

Tabela 11.1 Komponentna zasićenja

	Komponente		
	1	2	3
Ljudski život bilo koga od nas nije ništa vredniji od ljudskog života nekoga od pripadnika druga dva naroda	,724		
Žao mi je zbog nesreća koje su se desile pojedinim ljudima u BiH, bez obzira na naciju	,699		
Vjerujem da je i kod pripadnika drugih naroda mnogo ljudi patilo zbog sukoba	,646		
I pripadnici drugih naroda su ljudska bića, kao i svi ostali	,631		
Nasilje u proteklom ratu je dovelo do velikih gubitaka za sve narode	,629		
Među pripadnicima druga dva naroda u BiH ima puno poštenih i čestitih ljudi	,584		
Svjestan/svjesna sam da je tokom sukoba bilo i naših mana i loših postupaka	,559		
Zalažem se za slobodnu i otvorenu trgovinsku razmjenu s pripadnicima drugih naroda	,550		
Podržavam svaki oblik saradnje koji vodi učvršćivanju mira	,515		
Ne može se prihvati mišljenje da su svi pripadnici drugih naroda učestvovali u zločinima	,490		

Trebalo bi što prije omogućiti uslove za punu saradnju sa pripadnicima druga dva naroda	,338	,330
Mogu da oprostim pripadnicima druga dva naroda koji priznaju zlo koje su nam nanijeli	,718	
Shvatam da bi oprštanje pomoglo zaliječenju rana	,703	
Bez oprštanja i pomirenja svi ćemo ostati dio prošlosti	,632	
Mislim da bi svaki narod u BiH trebalo da uputi izvinjenje drugim narodima	,611	
Neophodno je da oprostimo jedni drugima radi bolje budućnosti	,598	
Bez oprštanja nema napretka već samo beskrajnog okretanja u krugu sukoba i nasilja	,592	
Patnje i neizvjesnosti će biti znatno manje ako se postigne zadovoljavajući stepen međunarodnog povjerenja i saradnje u BiH	,525	
Mislim da je saradnja s druga dva naroda u BiH neophodna i u zajedničkom interesu	,518	
Treba težiti uspostavljanju svih vrsta veza sa pripadnicima druga dva naroda u BiH	,305	,461
Radeći zajedno, dva naroda mogu pomoći našoj djeci da zaliječe rane i imaju bolji život		,451
Drugi narodi su tokom istorije uvek smišljali planove protiv našeg naroda		,730
Pripadnici druga dva naroda u BiH nikada neće moći da se iskupe za ono što su nam uradili		,687
Zbog svoje otvorenosti prema drugim narodima uvek smo ispadali naivni i bili iskorišćavani	,376	,627
Druga dva naroda u BiH su po prirodi neiskreni, podli i zlonamjerni	-,309	,617
Ja krivim isključivo pripadnike druga dva naroda za ono što se dogodilo u BiH		,575

Kad čujem da neko nije pripadnik mog naroda, sumnjičav(a) sam i oprezan/na	,573
Drugim narodima nikad više ne treba vjerovati, čak i ako se uspostave dobri zvanični odnosi	,550
Nikada više neću moći da vjerujem pripadnicima drugih naroda u BiH	,544
Popravljanje međusobnih odnosa može donijeti koristi svim narodima	
Zainteresovan(a) sam za uspješan razvoj dobrih odnosa i pune saradnje sa pripadnicima drugih naroda u BiH	

U tabeli 2.2 vidimo međusobnu korelaciju sva tri faktora. Prvi faktor je u visokoj i pozitivnoj korelaciji sa drugim faktorom, što je i očekivano, jer su oba usmjereni ka prevladavanju sukoba, i negativnoj korelaciji sa trećim. Između drugog i trećeg faktora nalazimo nisku i negativnu korelaciju, što je i očekivano jer teško je očekivati praštanja ako je prisutno nepovjerenje prema drugim etničkim grupama.

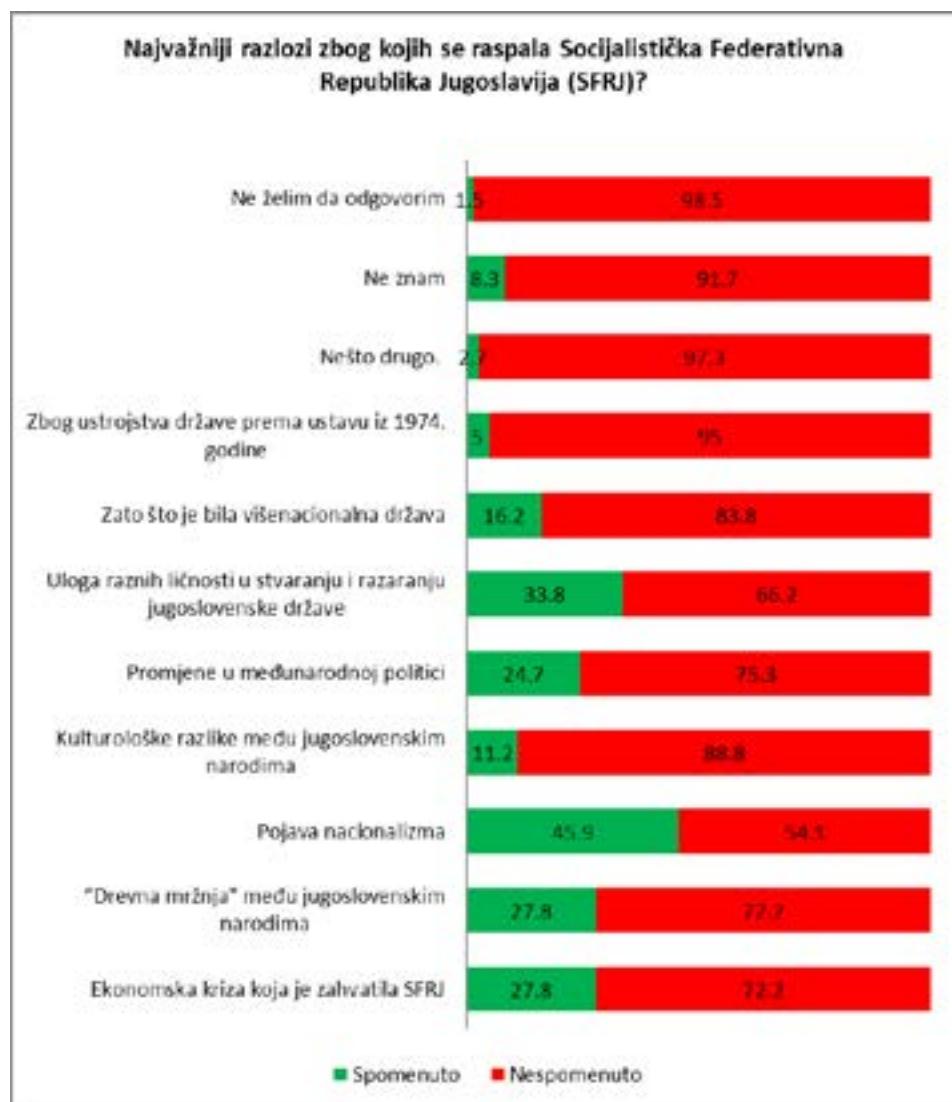
Tabela 11.2 Intercorrelation of components

Komponente	1	2	3
1	1,000		
2	,749	1,000	
3	-,133	-,261	1,000

12. Kako mladi u Bosni i Hercegovini opažaju događaje koji su prethodili ratu?

U okviru ovog poglavlja saznaćemo kako mladi ljudi u Bosni i Hercegovini vide dešavanja koja su prethodila ratu u Bosni i Hercegovini. Vidjećemo koji su to, po njima, glavni razlozi raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije. Da li je Bosna i Hercegovina treba-

lo da ostane u sastavu krunje Jugoslavije ili ne? Šta misle o dva referenduma koji su prethodili ratu i koje je njihovo mišljenje o pojedinim političarima iz tog perioda? Rezultate ćemo prikazati grafički za sve ispitanike, a etničke razlike u tabelama, dok ćemo analizirati samo one razlike koje su statistički značajne, tj. tamo gdje je p manje 0,05.

Grafikon 1

Prije nego što krenemo sa analizom, moramo naglasiti da su ispitanići mogli navesti više uzroka koji su inicirali raspad druge Jugoslavije.

Kada se govori o razlozima raspada Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), mladi ljudi iz Bosne i Hercegovine smatraju da je to prije svega pojava nacionalizma (45,9%), a onda i pojava različitih osoba koje su željele njen raspad (33,8%). Podjednak je procenat (27,8%) mlađih koji su mišljenja da su razlozi za raspad druge Jugoslavije ekonomска kriza u kojoj se država našla i „drevna mržnja“ među njenim narodima. Svaki četvrti ispitanik (24,7%) smatra da je do raspada zemje došlo uslijed promjena u međunarodnoj politici, dok je 16,2% mišljenja da je uzrok tome multietničnost društva. Svaki deseti mladi čovjek (11,2%) smatra da su uzrok raspada kulturološke razlike između naroda, dok njih 5% smatra da je kivac za to Ustav iz 1972. godine. Na ovo pitanje nije odgovorilo 1,5% ispitanika, a 8,3% nije znalo odgovor.

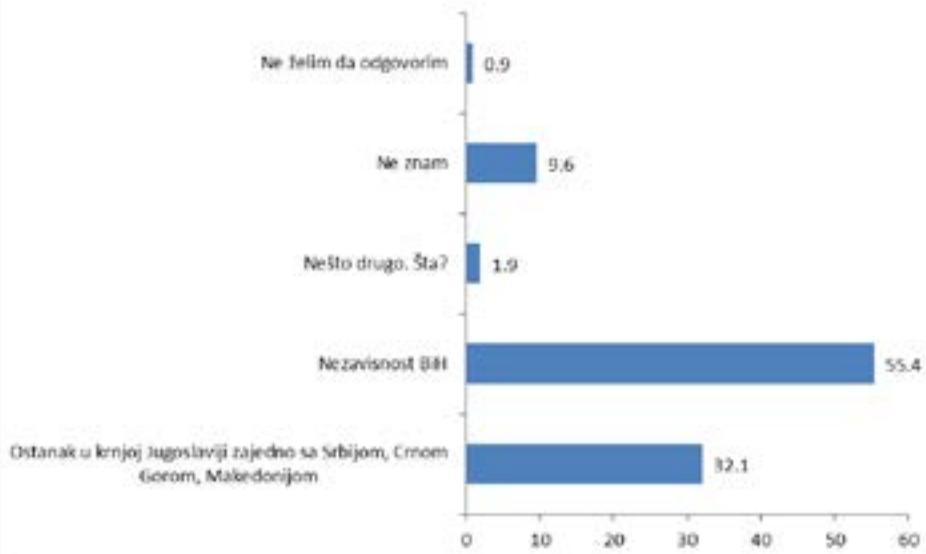
Kada analiziramo odgovore mlađih Hrvata, Bošnjaka i Srba (tabela 12) vidimo da statistički značajne razlike postoje kod odgovora „pojava nacionalizma“, „kulturološke razlike među jugoslovenskim narodima“ i „uloga raznih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslovenske države“.

Polovina Bošnjaka (49,6%) uzroke raspada SFRJ vide u pojavi nacionalizma, dok se sa ovo tvrdnjom slaže 40,6% Srba i 37,8% Hrvata. S druge strane „kulturološke razlike među narodima“ su krivac za raspad druge Jugoslavije za 16% mlađih Srba, 9,6% Bošnjaka i 4,9% Hrvata. Uloga raznih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslovenske države, kao razlog za propast bivše države, spominje 38,4% Bošnjaka, 34,8% Srba i 15,9% Hrvata.

Tabela 12. Najvažniji razlozi zbog kojih se raspala Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ)?

			Hrvati	Bošnjaci	Srbi	V	df	p
Ekonomска kriza koja je zahvatila SFRJ	Nije spomenuto	N	63	553	296			
	Nije spomenuto	%	76,8	70,2	74,2			
	Spomenuto	N	19	235	103	3,172	2	,205
	Spomenuto	%	23,2	29,8	25,8			
„Drevna mržnja“ među jugoslovenskim narodima	Nije spomenuto	N	60	577	283			
	Nije spomenuto	%	73,2	73,2	70,9			
	Spomenuto	N	22	211	116	,720	2	,698
	Spomenuto	%	26,8	26,8	29,1			
Pojava nacionalizma	Nije spomenuto	N	51	397	237			
	Nije spomenuto	%	62,2	50,4	59,4			
	Spomenuto	N	31	391	162	11,053	2	,004
	Spomenuto	%	37,8	49,6	40,6			
Kulturološke razlike među jugoslovenskim narodima	Nije spomenuto	N	78	712	335			
	Nije spomenuto	%	95,1	90,4	84,0			
	Spomenuto	N	4	76	64	14,417	2	,001
	Spomenuto	%	4,9	9,6	16,0			
Promjene u međunarodnoj politici	Nije spomenuto	N	66	604	287			
	Nije spomenuto	%	80,5	76,6	71,9			
	Spomenuto	N	16	184	112	4,400	2	,111
	Spomenuto	%	19,5	23,4	28,1			
Uloga raznih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslovenske države	Nije spomenuto	N	69	517	260			
	Nije spomenuto	%	84,1	65,6	65,2			
	Spomenuto	N	13	271	139	12,077	2	,002
	Spomenuto	%	15,9	34,4	34,8			
Zato što je bila višenacionalna država	Nije spomenuto	N	71	669	324			
	Nije spomenuto	%	86,6	84,9	81,2			
	Spomenuto	N	11	119	75	3,156	2	,206
	Spomenuto	%	13,4	15,1	18,8			
Zbog ustrojstva države prema ustavu iz 1974. godine	Nije spomenuto	N	78	747	379			
	Nije spomenuto	%	95,1	94,8	95,0			
	Spomenuto	N	4	41	20	,031	2	,985
	Spomenuto	%	4,9	5,2	5,0			

Da li je Socijalistička Republika BiH trebalo da ostane u krnjoj Jugoslaviji (sa Srbijom, Crnom Gorom, Makedonijom) ili da postane nezavisna?

Grafikon 2

Kada se govori o budućnosti Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine nakon što su Slovenija i Hrvatska izglasale izlazak iz Jugoslavije, nešto više od polovine mladih (55,4%) smatra da je nezavisnost bio bolji izbor, nego ostanak u krnjoj Jugoslaviji (32,1%). Svaki deseti ispitanik (9,6%) je na ovo pitanje odgovorio sa ne znam, dok je 1,9% dalo neki drugi odgovor.

Percepcija budućnosti Bosne i Hercegovine početkom 90-ih godina se znatno razlikuje s obzirom na etničku pripadnost ispitanika (tabela 13). Najveći broj Srba (72,7%) smatra da je Bosna i Hercegovina trebalo da ostane u krnjoj Jugoslaviji sa Srbijom, Crnom Gorom i Makedonijom, dok 77,8% Bošnjaka i 54,9% Hrvata smatra da je dobro što je proglašila svoju nezavisnost. Interesantno je da najviše nedoumice o budućnosti BiH nalazimo kod mladih Hrvata, gdje je 25,6% odgovorili na ovo pitanje „ne znam“.

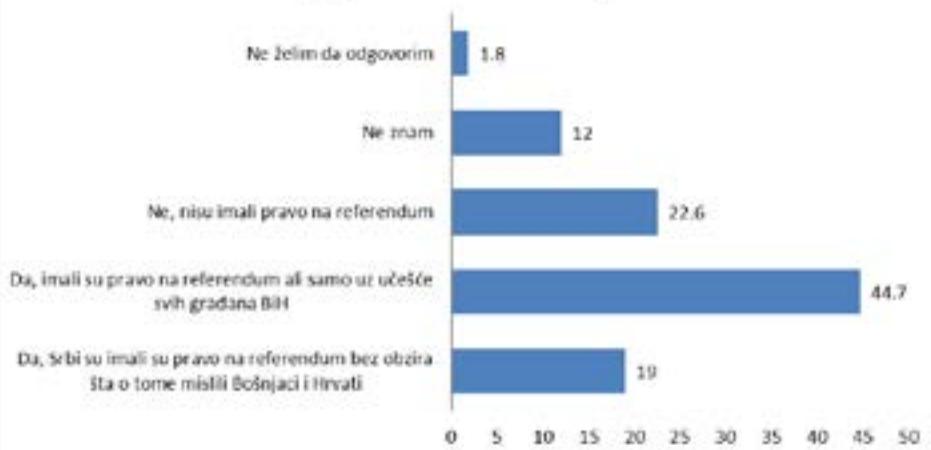
Tabela 13. Da li je Socijalistička Republika BiH trebalo da ostane u krnjoj Jugoslaviji (sa Srbijom, Crnom Gorom, Makedonijom) ili da postane nezavisna?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Ostanak u krnjoj Jugoslaviji zajedno sa Srbijom, Crnom Gorom, Makedonijom	N	10	111	290
	%	12,2	14,1	72,7
Nezavisnost BiH	N	45	613	49
	%	54,9	77,8	12,3
Nešto drugo	N	2	16	3
	%	2,4	2,0	0,8
Ne znam	N	21	44	53
	%	25,6	5,6	13,3
Ne želim da odgovorim	N	4	4	4
	%	4,9	0,5	1,0
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 13.1 Hi kvadrat test

V	df	p
555,823	8	,000

Skupština srpskog naroda BiH je 9. i 10. novembra 1991. godine, bez podrške bošnjačkih i hrvatskih političara i učešća Bošnjaka i Hrvata, provela referendum o ostanku srpskog naroda u SFR Jugoslaviji. Po Vašem mišljenju, da li su Srbi u BiH imali pravo na

Grafikon 3

Kada se govori o referendumu novembra 1991. godine koji je provela Skupština srpskog naroda u Bosni i Hercegovini, najveći je procenat ispitanika koji smatraju da su na to imali pravo, ali samo uz učešće svih građana (44,7%), dok 19% svih ispitanika smatra da nisu morali voditi računa šta o tome misle Bošnjaci i Hrvati. Petina mlađih (22,6%) u našem istraživanju smatra da nisu imali pravo na taj referendum. Svaki deseti ispitanik nije znao šta da odgovori na ovo pitanje, dok manje od 2% nije željelo da odgovori na ovo pitanje.

Kada se radi o referendumu srpskog naroda novembra 1991. godine, nešto manje od polovine mlađih Srba (45,1%) smatra da su Srbi imali pravo na referendum bez obzira na to šta o tome mislili Bošnjaci i Hrvati. Sa ovom tvrdnjom se slaže 13,4% mlađih Hrvata i 6,6% Bošnjaka. Da su Srbi imali pravo na referendum ali samo uz učešće svih građana Bosne i Hercegovine mišljenja je 48,1% Bošnjaka, 42,7% Hrvata i 37,6% Srba. Svaki treći Bošnjak (32,1%) je mišljenja da Srbi nisu imali pravo na ovaj referendum, dok to misli i četvrtina mlađih Hrvata (23,2%) i samo 4,3% Srba. Zanimljivo je da su svaki peti Hrvat (19,5%) i

svaki deseti Bošnjak i Srbin (oko 11%) na ovo pitanje su odgovorili „ne znam“ (tabela 14).

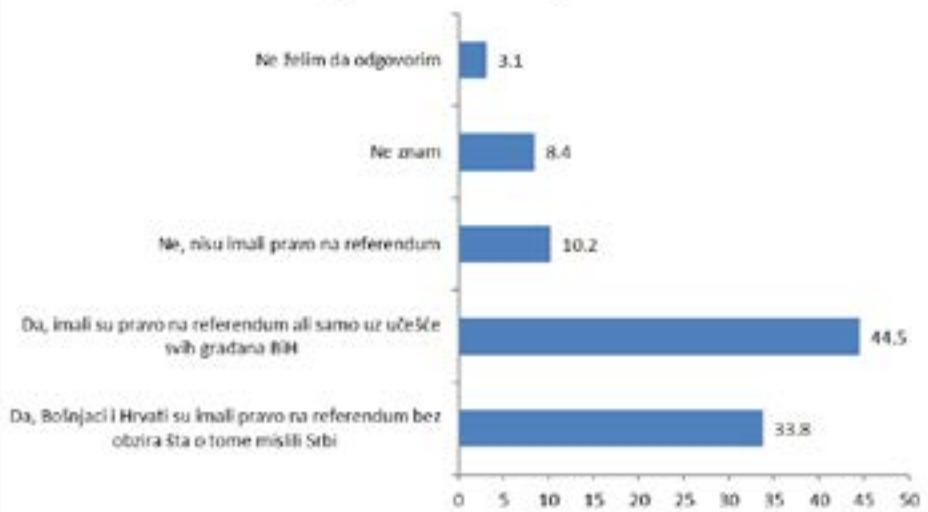
Tabela 14. Skupština srpskog naroda BiH je 9. i 10. novembra 1991. godine, bez podrške bošnjačkih i hrvatskih političara i učešća Bošnjaka i Hrvata, provela referendum o ostanku srpskog naroda u SFR Jugoslaviji. Po Vašem mišljenju, da li su Srbi u BiH imali pravo na referendum?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Da, Srbi su imali su pravo na referendum bez obzira na to šta o tome mislili Bošnjaci i Hrvati	N	11	52	180
	%	13,4	6,6	45,1
Da, imali su pravo na referendum ali samo uz učešće svih građana BiH	N	35	379	150
	%	42,7	48,1	37,6
Ne, nisu imali pravo na referendum	N	19	253	17
	%	23,2	32,1	4,3
Ne znam	N	16	90	45
	%	19,5	11,4	11,3
Ne želim da odgovorim	N	1	14	7
	%	1,2	1,8	1,8
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 14.1 Hi kvadrat test

V	df	p
307,921	8	,000

Na referendumu 29. februara i 1. marta 1992. godine na teritoriji BiH, ali bez podrške srpskih političara i učešća najvećeg broja Srba, donesena je odluka da BiH postane nezavisna država. Po Vašem mišljenju, da li su Bošnjaci i Hrvati u BiH imali pravo na

Grafikon 4

Kada se govori o referendumu koji je održan od 29. februara do 1. marta 1992. godine, u Bosni i Hercegovini bez podrške srpskih političara i učešća najvećeg broja Srba izglasana je nezavisnost zemlje. Najveći broj ispitanika (44,5%) smatra da je referendum imao smisla samo uz učešće svih građana BiH. Trećina ispitanika (33,8%) je mišljenja da su Bošnjaci i Hrvati imali pravo na referendum bez obzira šta o njemu misle Srbi. Svaki deseti ispitanik (10,2%) ne slaže se sa održavanjem bilo kakvog referendumu, dok 8,4% nije znalo odgovor na ovo pitanje.

Kada se govori o referendumu od 29. februara do 1. marta 1992. godine iz etničke perspektive, najveći broj ispitanika (tabela 15) smatra da su imali su pravo na referendum ali samo uz učešće svih građana. To smatra 45,1% mladih Srba, 44,2% Bošnjaka i 40,2% Hrvata. Da su Bošnjaci i Hrvati imali su pravo na referendum bez obzira šta o tome mislili Srbi, smatra 28,8% Bošnjaka, 30,5% Hrvata i 25,3% Srba, dok oko 14% Hrvata i Srba smatraju da na to nisu imali pravo. Protiv ovog referendumu se izjasnilo podjednak procenat mladih Srba i Hrvata (oko 14%) i 7,5% Bošnjaka.

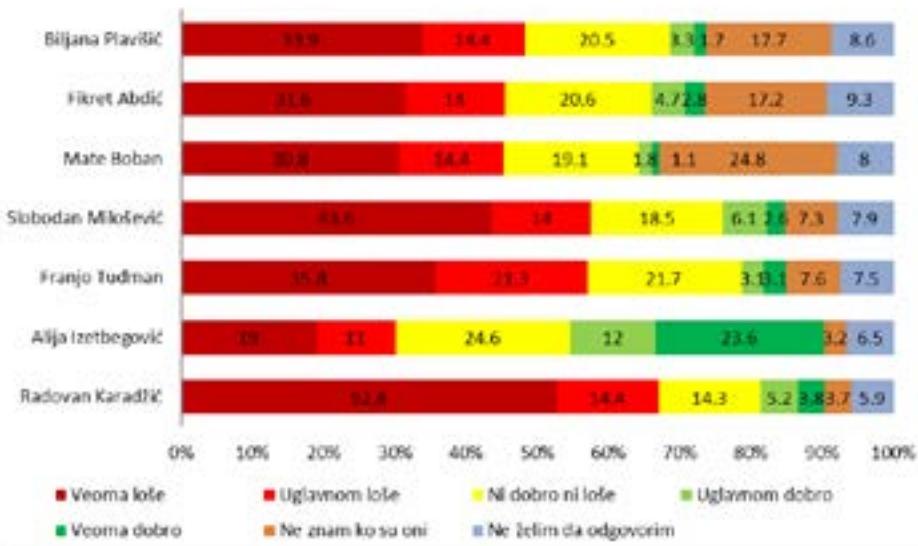
Tabela 15. Na referendumu 29. februara i 1. marta 1992. godine na teritoriji BiH, ali bez podrške srpskih političara i učešća najvećeg broja Srba, donesena je odluka da BiH postane nezavisna država. Po Vašem mišljenju, da li su Bošnjaci i Hrvati u BiH imali pravo na referendum?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Da, Bošnjaci i Hrvati su imali su pravo na referendum bez obzira na to šta o tome mislili Srbi	N	25	306	101
	%	30,5	38,8	25,3
Da, imali su pravo na referendum ali samo uz učešće svih građana BiH	N	33	348	180
	%	40,2	44,2	45,1
Ne, nisu imali pravo na referendum	N	12	59	59
	%	14,6	7,5	14,8
Ne znam	N	9	55	43
	%	11,0	7,0	10,8
Ne želim da odgovorim	N	3	20	16
	%	3,7	2,5	4,0
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 15.1 Hi kvadrat test

V	df	p
37,506	8	,000

Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim političarima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u BiH?

Grafikon 5

U okviru našeg istraživanja zamolili smo mlade da ocijene rad političara koji su početkom 90-ih imali veliki uticaj na politiku u Bosni i Hercegovini. Najlošije mišljenje ispitanici imaju o Radovanu Karadžiću, o njemu 67,2% ispitanika ima loše mišljenje, dok 9% ispitanika o njemu misli dobro. O Slobodanu Miloševiću negativno mišljenje ima 57,6% ispitanika, a 8,7% pozitivno. Slijedi Franjo Tuđman o kojem loše mišljenje ima 57,1% ispitanika, a pozitivno 6,2%. O Biljani Plavšić ne-negativno mišljenje ima 48,3% mladih, dok 5% ima pozitivno mišljenje. O Fikretu Obadiću negativno misli 45,6% isitanika, dok 7,5% o njemu ima pozitivno mišljenje. Za 45,2% ispitanika Mate Boban je negativno percipiran, dok 2,9% ima pozitivno mišljenje. Svaki treći ispitanik (30%) ima loše mišljenje o Aliji Izetbegoviću, dok 35,6% ima pozitivno mišljenje. Kada govorimo o neutralnom mišljenju vidimo da je ono najviše prisutno kod Alije Izetbegovića (24,6%), a najmanje kod Radovana Karadžića (14,3%), dok kod ostalih ličnosti taj procenat iznosi oko 20%. Među ponuđenim političarima Mate Boban (24,8%) je najmanje po-

znat mladima u Bosni i Hercegovini, a slijede Biljana Plavšić (17,7%) i Fikret Abdić (17,2%).

Moramo naglasiti da odgovore svih ispitanika, kada se govori o percepciji pojedinih političara iz 90-ih godina 20. vijeka, moramo uzeti sa rezervom jer u okviru uzorka imamo najviše mlađih Bošnjaka, a slijede Srbi i Hrvati. Mnogo realniju sliku o ovim političarima dobćemo kroz analizu etničke pripadnosti ispitanika, gdje nalazimo statistički značajne razlike između mlađih Srba, Hrvata i Bošnjaka.

U dodatku 1 možemo da vidimo kako pripadnici pojedinih etničkih grupa opažaju pojedine političare.

Sasvim očekivano, mišljenje o Radovanu Karažiću varira s obzirom na etničku pripadnost ispitanika (tabela 53p). Najlošije mišljenje o ovom političaru imaju mlađi Bošnjaci (87,6%) a potom Hrvati (58,6%). Interesantno je da među Hrvatima nalazimo 18,3% ispitanika koji o Radovanu Karadžiću neutralno mišljenje. Mlađi Srbi imaju prilično podijeljeno mišljenje o Radovanu Karadžiću. Svaki treći ispitanik (31,6%) o njemu nema ni dobro ni loše mišljenje, dok 27,3% ima loše mišljenje, a 27,6% dobro mišljenje.

O Aliji Izetbegoviću (tabela 54p) najlošije mišljenje imaju mlađi Srbi (55,6%), dok 29,1% ima neutralno mišljenje. Slijede Hrvati, među kojima nalazimo 46,4% onih koji o ovom bošnjačkom političaru imaju loše mišljenje, dok kod 22% nalazimo neutralno mišljenje. Potpuno očekivano, najbolje mišljenje o Aliji Izetbegoviću nalazimo kod mlađih Bošnjaka, gdje 57,2% ima pozitivno mišljenje o njemu, a 22,5% neutralno.

Kada se govori o Franji Tuđmanu (tabela 55p) možemo reći da o njemu najlošije mišljenje imaju Bošnjaci, 62,2% loše i 20,2% neutralno. Polovina mlađih Srba o ovom hrvatskom političaru ima loše mišljenje (52,1%), dok 23,1% ima neutralno mišljenje. Mlađi Hrvati imaju podijeljeno mišljenje kada se radi o Franji Tuđmanu. Svaki treći Hrvat (32,9%) ima neutralno mišljenje o ovom političaru, dok kod njih 29,2% preovladava loše mišljenje, a kod 24,4% pozitivno.

O Slobodanu Miloševiću (tabela 56p) najlošije mišljenje imaju mlađi Bošnjaci (77,5%) i Hrvati (57,3%). Interesantno je da neutralno mišljenje o Miloševiću ima 19,5% Hrvata. Kada pogledamo rezultate do-

bijene među Srbima, vidimo da oni imaju prilično podijeljeno mišljenje. Najveći je procenat oih koji imaju i dobro i loše mišljenje o ovom političaru (38,1%), dok je 17,3% onih koji imaju loše mišljenje o njemu. Dobro mišljenje o Slobodanu Miloševiću ima svaki četvrti (24%) mladi Srbin.

Hrvatskog političara Matu Bobana (tabela 57p) najmanje vole Bošnjaci (55,2%) i Srbi (27,6%), ali za razliku od Bošnjaka, među Srbima nalazimo veliki procenat (32,8%) onih koji nemaju ni dobro ni loše mišljenje o ovom političaru. Ipak, moramo imati na umu da svaki četvrti Bošnjak i Srbin ne znaju ko je ovaj hrvatski političar. Mladi Hrvati imaju podjeljeno mišljenje o Bobanu. Loše mišljenje o njemu ima 35,4% Hrvata, dok 23,2% nema ni dobro ni loše mišljenje o njemu, a 18,3% poštjuje njegov rad.

O Fikretu Abdiću (tabela 58p) najlošije mišljenje imaju Bošnjaci (55,2%), a potom Hrvati (42,7%) i Srbi (26,7%). Ipak, svaki deseti Bošnjak cijeni ono što je Andić radio 9,6%. Interesantno je vijedeti da Hrvati i Srbi skoro podjednako (oko 30%) imaju neutralno mišljenje o ovom bošnjačkom političaru.

Biljana Plavšić (tabela 59p) je srpska političarka o kojoj mladi Bošnjaci imaju najlošije mišljenje (59,3%), a slijede Hrvati (41,4%). Kada pogledamo odgovore Srba, vidimo da njih 38,8% nema ni dobro ni loše mišljenje o Plavšićki, dok 28,3% ima loše mišljenje o njoj, a 11,1% dobro.

12.1 Diskusija nalaza

Među naučnicima, a pogotovo političarima zemalja koje su nastale raspadom bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije ne postoji konsenzus oko toga zašto se ova država raspala, a veoma često taj konsenzus ne postoji ni unutar pojedinih zemalja. To je najvidljivije u Bosni i Hercegovini gdje sve tri etničke grupe gaje svoje potpuno nepomirljive narative o bliskoj prošlosti. U tim narativima naglasak se stavlja na različite faktore. Jedni ističu kao ključne uzroke potisnutu mržnju među etničkim grupama, drugi naglašavaju da je Jugoslavija bila vještačka tvorevina koja nije mogla da se održi kada su se spolj-

ne okolnosti promijenile. Treća stuja naglašava političku potrošenost socijalizma kao sistema, dok neki okrivljuju agresiju velikosrpskog nacionalizma. Naravno, nije malo ni onih koji smatraju da je raspad Jugoslavije rezultat zavjere spoljnih aktera (Nakarada, 2016). Takođe je važno imati u vidu i konstataciju Jovića (2016) da i pored postojanja različitih interpretacija prethodnog rata, još uvijek nije napušten koncept službenog narativa, „Država i dalje pokušava regulirati pitanje službenog sjećanja, a to čini snažnim promoviranjem jedne, državne interpretacije prošlosti i istodobnim istiskivanjem svih drugih.“ Zato smislimo da je interesantno vidjeti kako mladi ljudi u Bosni i Hercegovini, koji nemaju iskustvo rata, misle o uzrocima raspada socijalističke Jugoslavije i nekim događajima koji su predvodili tom raspadu. Prema mišljenju mlađih ljudi u Bosni i Hercegovini, nacionalizam je najvažniji uzrok raspada socijalističke Jugoslavije. Slijedi uticaj pojedinih ličnosti, „drevna mržnja“ i ekomska kriza. Ako pogledamo odgovore Bošnjaka, Srba i Hrvata, vidimo da među Bošnjacima i Hrvatima preovladava mišljenje da je glavni krivac za raspad druge Jugoslavije nacionalizam, ali ostaje pitanje čiji, srpski, hrvatski, bošnjački ili svih zajedno. Možemo naslutiti da će krivac za to biti nacionalizam onih drugih, ali bi bilo interesantno detaljno to istražiti. Takođe bi bilo važno istražiti zašto Srbi više od Bošnjaka i Hrvata smatraju da su kulturološke razlike uticale na raspad države i koje su to tako nepremostive razlike. Zanimljivo bi bilo i vidjeti koje su to ličnosti koje mlađi Srbi, Hrvati i Bošnjaci okrivljuju za raspad države, tj. da li oni dolaze iz sopstvene ili iz drugih etničkih grupa.

Nešto više od polovine ispitanika smatra da je ispravno što je Socijalistička Republika Bosne i Hercegovine izabrala nezavisnost, dok trećina ispitanika misli da je trebalo da ostane u krnjoj Jugoslaviji. Naravno, i ovdje su prisutne etničke razlike. Među mlađim Srbima preovladava mišljenje da je Bosna i Hercegovina trebalo da ostane u državi sa Srbijom, Crnom Gorom i Makedonijom, dok Bošnjaci podržavaju ideju nazavisnosti. Najviše nedoumice nalazimo kod Hrvata, gdje nešto više od polovine smatra da je nezavisnost bila najbolja opcija za Bosnu i Hercegovinu, dok svaki četvrti ispitanik nije znao odgovor na ovo pitanje.

Skupština srpskog naroda BiH je 9. i 10. novembra 1991. godine, bez podrške bošnjačkih i hrvatskih političara i učešća Bošnjaka i Hrvata, provela referendum o ostanku srpskog naroda u SFR Jugoslaviji. Izjašnjavanje je održano u svih 109 bosanskohercegovačkih opština, a glasalo se na dva listića, plavom i žutom. Na plavom, srpskom, pitanje je glasilo: „Da li ste saglasni da srpski narod ostane u zajedničkoj državi Jugoslaviji?“ Žuti glasački listić bio je namijenjen ostalim narodima i narodnostima u Bosni i Hercegovini, a pitanje je glasilo: “ „Da li se izjašnjavate da BiH kao ravnopravna republika ostane u sastavu zajedničke države Jugoslavije?“ Prema mišljenju Neškovića (2013), Skupština, kao srpska nacionalna institucija, imala je pravo da provede plebiscit srpskog naroda i utvrdi njegovu volju oko pitanja ostajanja Srba u Jugoslaviji. Skupština nije imala pravo da postavlja drugo pitanje, koje se odnosilo na ostanak cijele Bosne i Hercegovine kao republike u Jugoslaviji, koje je bilo namijenjeno i pripadnicima drugih nacija, jer je bilo nelegitimno i protivustavno. Na referendumu je učestvovalo oko 1 350 000 birača, mahom Srba, a 96,4 % se „izjasnilo u prilog samostalne srpske države koja može da bude u sastavu jugoslovenske države, ili Srbije“ (Antić i Kecmanović, 2016). Nešto manje od polovine ispitanika smatra da je ovaj referendum trebalo održati samo uz učešće svih građana. Svaki peti ispitanik smatra da Srbi nisu trebali da vode računa o tome šta o tome misle Bošnjaci i Hrvati, dok jednako toliko misli da Srbi nisu imali pravo na referendum. Naravno, i ovdje se razlikuju etničke perspektive tog događaja. Nešto manje od polovine mlađih Srba smatra da su Srbi imali pravo na referendum bez obzira na to šta o tome mislili Bošnjaci i Hrvati. Da su Srbi imali pravo na referendum ali samo uz učešće svih građana Bosne i Hercegovine smatra polovina Bošnjaka, 42,7% Hrvata i nešto više od trećine Srba. Svaki treći Bošnjak je mišljenja da Srbi nisu imali pravo na ovaj referendum, dok to misli svaki četvrti Hrvat.

Na referendumu održanom 29. februara i 1. marta 1992. godine na teritoriji BiH, bez podrške srpskih političara i učešća najvećeg broja Srba, postavljeno je pitanje „Jeste li za suverenu i nezavisnu Bosnu i Hercegovinu, državu ravnopravnih građana, naroda Bosne i Hercegovine- Muslimana, Srba, Hrvata i pripadnika drugih naroda koji žive u

njoj?“ Na referendum je izašlo 64,31% upisanih birača. Za suverenu i nezavisnu BiH glasalo je 99,44%, protiv je bilo 0,29% i nevažećih 0,25%. Referendum je proglašen uspješnim i Bosna i Hercegovina je priznata kao međunarodni subjekt od strane članica Evropske zajednice na sastanku u Luksemburgu, 6. aprila 1992. godine (Nešković, 2013). Kada pogledamo rezultate svih ispitanika vidimo da nešto manje od polovine ispitanika smatra da je referendum imao smisla samo uz učešće svih građana BiH. Trećina ispitanika je mišljenja da su Bošnjaci i Hrvati imali pravo na referendum bez obzira na to šta o njemu misle Srbi. Svaki deseti ispitanik smatra da se bilo kakav referendum nije trebalo da se održi. Imamo li u vidu etničku percepciju, možemo reći da razlike postoje, ali ne u mjeri koje bi očekivali. Skoro je podjednak procenat Srba i Bošnjaka koji smatraju da je na referendumu trebalo da učestvuju svi građani Bosne i Hercegovine, čak nije toliko velika razlika između tri etničke grupe u procentu odgovora da su Bošnjaci i Hrvati imali pravo na referendum bez obzira na to šta o tome mislili Srbi.

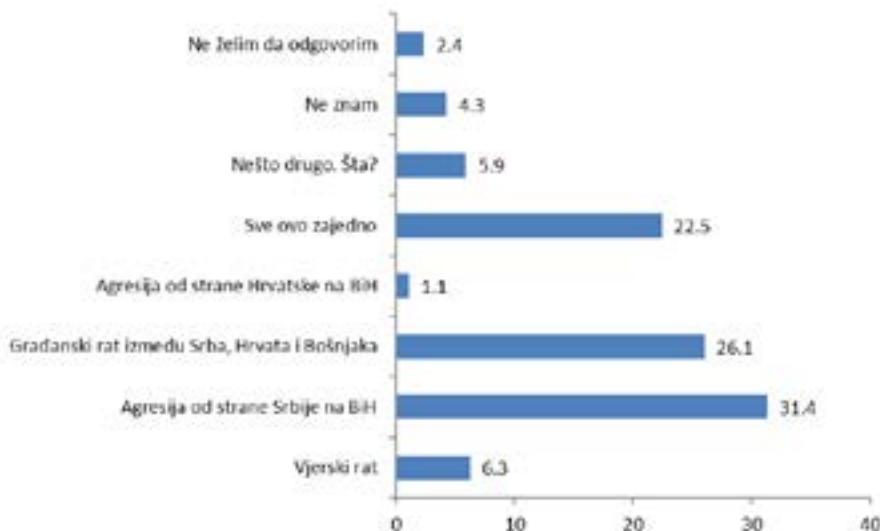
Kada se govori o opažanju političara koji su bili aktuelni 90-ih godina 20. vijeka, možemo reći da mladi ljudi u Bosni i Hercegovini najlošije mišljnje imaju o Radovanu Karadžiću, Slobodanu Miloševiću i Franji Tuđmanu. Slijede Biljana Plavšić, Fikret Abdić, Mate Boban i Alija Izetbegović. Ipak, ova slika se mijenja s obzirom na etničku pripadnost ispitanika. Sasvim očekivano, najlošije mišljenje o Radovanu Karadžiću imaju Bošnjaci i Hrvati, dok je mišljenje mlađih Srba prilično podijeljeno, te nalazimo skoro podjednak procenat ispitanika koji o njemu imaju dobro, neutralno i loše mišljenje; Srbi imaju najlošije mišljenje o Aliji Izetbegoviću, a slijede Hrvati, dok svaki peti Bošnjak ima neutralno mišljenje o njemu. Franju Tuđmana najlošije opažaju Bošnjaci i Srbi, dok Hrvati imaju podijeljeno mišljenje o njemu. Najlošije mišljenje o Slobodanu Miloševiću imaju Bošnjaci i Hrvati, dok kod mlađih Srba nalazimo najviše onih sa neutralnim mišljenjem. Hrvatski političar Mate Boban nije poznat velikom broju mlađih ljudi u Bosni i Hercegovini, ali o njemu najlošije mišljenje imaju Bošnjaci i Srbi, mada ni Hrvati nemaju visoko mišljenje o njemu. O Fikretu Abdiću najlošije mišljenje imaju Bošnjaci i Hrvati, dok kod Srba preovladava neutralno mišljenje. Biljana Plavišić je najmanje omiljena među Bo-

šnjacima i Hrvatima, dok među mladim Srbima preovladava neutralno mišljenje. Generalno gledajući, političari iz 90-ih, izuzev donekle Alije Izetbegovića, nisu mnogo cijenjeni među mladima u Bosni i Hercegovini. Teško je reći zašto je to tako. Koliko se nezadovoljstvo trenutnom situacijom prenosi na ove političare, a koliki je uticaj porodice, škole, medija? Naravno, treba da vodimo računa i o generalnoj nezainteresovanosti mladih za ove ličnosti i za ovaj period istorije.

13. Kako mladi u Bosni i Hercegovini opažaju događaje iz rata?

U ovom poglavlju saznaćemo kako mladi ljudi u Bosni i Hercegovini opisuju protekli rat i koliko znaju o broju žrtava u tom ratu na sve tri strane. Takođe ćemo vidjeti kako percipiraju pojedine oficire koji su se nalazili na visokim funkcijama tokom rata i koji su tada bili u mogućnosti da donose neke važne odluke.

Opišite karakter rata koji se desio od 1992. do 1995. godine u BiH?

Grafikon 6

Kada se govori o karateru rata koji se vodio od 1992. do 1995. godine, vidimo da postoji podijeljeno mišljenje mađu mladim ljudima u Bosni i Hercegovini. Svaki treći ispitanik (31,4%) ovaj rat definiše kao agresiju Srbije na Bosnu i Hercegovinu, dok 26,1% smatra da je to bio građanski rat. Da se radi o vjerskom ratu smatra 6,3% ispitanika, dok svaki peti ispitanik (22,5%) rat opisuje kao sve gore navedeno zajedno. Na ovo pitanje nije znalo odgovor 4,3% ispitanika, dok ga je 5,9% mlađih definisalo nekako drugačije.

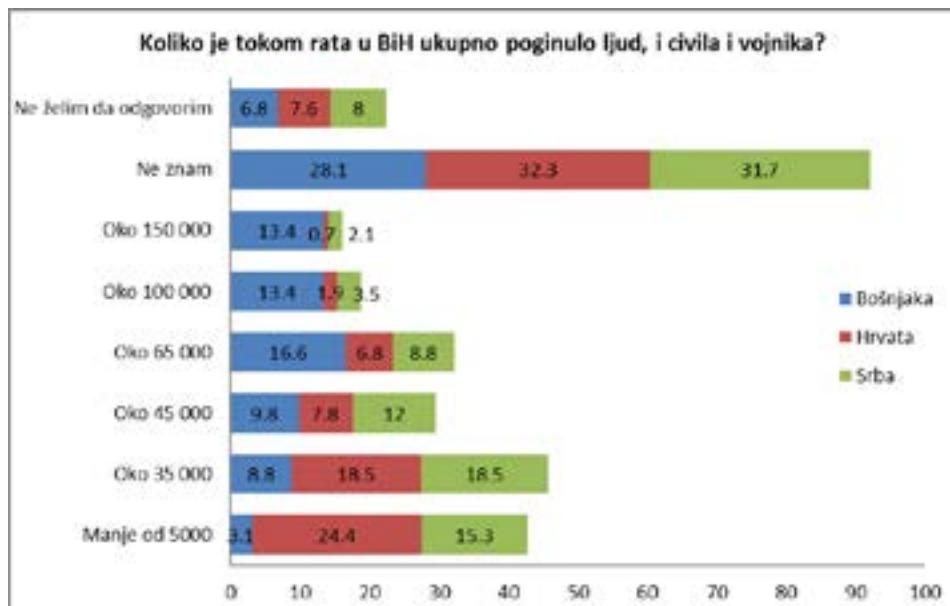
Kada analiziramo odgovore mlađih Hrvata, Bošnjaka i Srba o samom karakteru rata u Bosni i Hercegovini, nalazimo međusobno ne-slaganje (tabela 16). Polovina mlađih Bošnjaka (48,1%) rat u BiH opisuje kao agresiju od strane Srbije na BiH, dok 27,7% smatra da je to bila mješavina agresije, vjerskog i građanskog rata. Za razliku od Bošnjaka, dvije trećine mlađih Srba (66,7%) ovaj rat opisuje kao građanski, 7,3% kao vjerski, dok 1,5% ga opaža kao agresiju Srbije na BiH. Svaki deseti mladi Srbin (11%) ovaj rat vidi kao agresiju, vjerski i građanski rat. Među mlađim Hrvatima ne postoji konsenzus oko percepcije rata u Bosni i Hercegovini i podjenak je procenat (oko 20%) onih koji ga opažaju kao agresiju Srbije na zemlju i kao građanski rat, dok ga 28% vidi kao zbir svih ovih razloga.

Tabela 16. Opišite karakter rata koji se desio od 1992. do 1995. godine u BiH?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi
	N	5	46	29
	%	6,1	5,8	7,3
Vjerski rat				
Agresija od strane Srbije na BiH				
Građanski rat između Srba, Hrvata i Bošnjaka				
Agresija od strane Hrvatske na BiH				
Sve ovo zajedno				
Nešto drugo				
Ne znam				
Ne želim da odgovorim				
Total				

Tabela 16.1 Hi kvadrat test

V	df	p
613,105	14	,000

Grafikon 7

Prema mišljenju svih ispitanika, tokom rata je najviše poginulo Bošnjaka, potom Srba i Hrvata.

Kada se govori o ubijenim Bošnjacima, vidimo da 16,6% ispitanika smatra da ih je poginulo oko 65 000, što jeste približno tačan odgovor. Ipak, vidimo da 26,8% ispitanika smatra da je tokom rata u Bosni i Hercegovini poginulo preko 100 000 Bošnjaka. Svaki deseti ispitanik (9,8%) smatra da je poginulo oko 45 000 Bošnjaka, a 8,8% oko 35 000. Na ovo pitanje nije znalo odgovor 28,1% ispitanika.

Kada se govori o Hrvatima, najveći procenat ispitanika (24,4%) smatra da ih je tokom rata u Bosni i Hercegovini poginulo manje od 5000, što je približno tačan broj, dok 15,5% misli da je broj žrtava iznosio oko 35 000. Da je u ratu poginulo oko 45 000 Hrvata smatra 7,8% mladih, a više od 65 000 njih 9,4%. Svaki treći ispitanik (32,3%) nije znao odgovor o broju hrvatskih žrtava u Bosni i Hercegovini.

Tokom rata u BiH poginulo je oko 35 000 Srba, što je približno tačan odgovor, i to smatra 18,5% mladih, dok 15,3% smatra da je taj broj manji od 5000. Da je tokom rata stradalo oko 45 000 Srba mišljenja je

12% ispitanika, dok 11,4% smatra da je stradalo preko 65 000 osoba. Na ovo pitanje nije znalo odgovor 31,7% ispitanika.

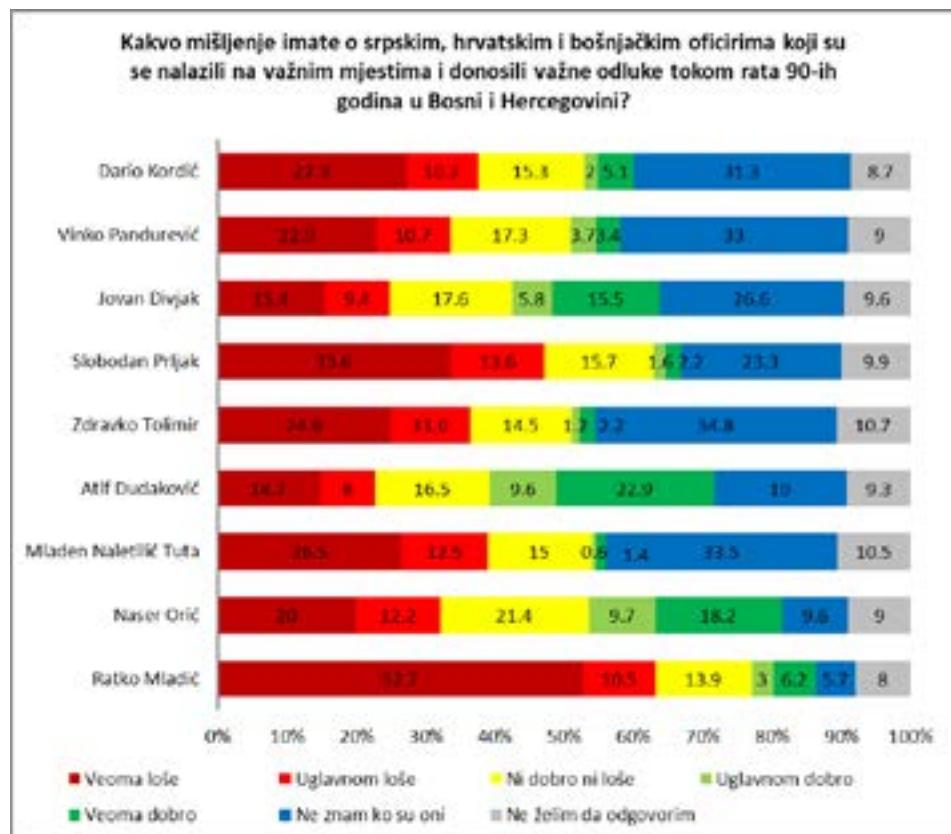
Prema procjeni Mirsada Tokače (Tokača, 2012) u Bosni i Hercegovini je tokom rata poginulo oko 65 000 Bošnjaka i to smatra i 19,3% mlađih Bošnjaka, 13,4% Hrvata i 18,3% Srba. Među Bošnjacima (tabela 60p) je primjetno da se povećava broj vlastitih žrtava, tako da imamo 19,3% onih koji smatraju da je u zadnjem ratu stradalo oko 100 000 Bošnjaka, a 20,4% smatra da je taj broj iznosi 150 000. S druge strane među 9,8% Hrvata nalazimo procjene da je stradalo stradalo oko 45 000 i 8,5% do 35 000. Među Srbima nalazimo 13,3% onih koji smatraju da je u zadnjem ratu stradalo oko 45 000 Bošnjaka, a 12,3% oko 35 000.

Mirsad Tokače (Tokača, 2012) procjenjuje da je u Bosni i Hercegovini je tokom rata poginulo oko 8000 Hrvata, ali promjećujemo da mlađi Hrvati višestruko uveličavaju broj žrtava (tabela 61p). Svaki peti Hrvat (22%) smatra da je tokom rata u Bosni i Hercegovini ubijeno oko 35 000 Hrvata, dok 13,4% smatra da taj broj iznosi oko 45 000. Da je ubijeno više od 65 000 Hrvata smatra 6,1% mlađih Hrvata, dok 7,1% smatra da taj broj ide i preko 100 000. Najveći broj Bošnjaka smatra da je u proteklom ratu stradalo manje od 5000 Hrvata (24,4%) i oko 35 000 (21,7%). Svaki deseti Bošnjak (9,5%) smatra da je u Bosni i Hercegovini stradalo oko 45 000 Hrvata. Među Srbima nalazimo 27,8% onih koji smatraju da je u zadnjem ratu stradalo manje od 5000 Hrvata, dok 11,3% misli da je taj broj oko 35 000. Da je u ratu u Bosni i Hercegovini stradalo između 45 000 i 65 000 smatra 13,5% Srba.

Republički centar za istraživanje rata, ratnih zločina i traženje nestalih lica Republike Srpske¹⁸⁰ tvrdi da je tokom rata u Bosni i Hercegovini stradalo 34 930 Srba, ali je vjerovatnije da se taj broj kreće oko 29 000. Svaki deseti mlađi Srbin (11%) smatra da je tokom rata u BiH stradalo oko 35 000 Srba, dok 19,3% misli da ih je stradalo oko 45 000, a 14,5% oko 65 000. Među mlađim Hrvatima nalazimo 23,2% ispitanika koji smatraju da je tokom rata u BiH poginulo oko 35 000 Srba, dok ih 11% smatra da je tokom rata stradalo manje od 5000 Srba. Svaki deseti ispitanik hrvatske nacionalnosti smatra da je u Bosni i Hercegovini

¹⁸⁰ <https://www.frontal.ba/blogovi/blog/61499/zasto-institucije-republike-srpske-manipulisu-sa-brojem-ubijenih-srba-u-bih>.

stradalo oko 100 000 Srba. Među Bošnjacima nalazimo 22,7% onih koji misle da je broj stradalih Srba tokom rata manji od 5000, dok 22% misli da je taj broj oko 35 000. Svaki deseti Bošnjak smatra da je ta taj broj oko 65 000 (tabela 62p).

Grafikon 8

Ako pogledamo odgovore svih ispitanika možemo da vidimo da najlošije mišljenje imaju o Ratku Mladiću (63,2%), Slobodanu Praljku (47,2%), Mladenu Naleteliću Tuti (39%), Dariju Kordiću (37,5%), Zdravku Tolimiru (36,5%), Vinku Pandureviću (33,6%), Naseru Oriću (32,2%), Jovanu Divjaku (24,8%) i Atifu Dudakoviću (22,7%). Interesantno je da veliki broj ispitanika ne zna ko su ovi ljudi.

Kao što smo ranije naglasili, odgovore svih ispitanika, kada se govorci o percepciji pojedinih ratnih oficira, moramo uzeti sa rezervom jer u okviru uzorka imamo najviše mlađih Bošnjaka, a slijede Srbi i Hrvati. Mnogo realniju sliku o ovim oficirima dobićemo kroz analizu etničke pripadnosti ispitanika, gdje nalazimo statistički značajne razlike između mlađih Srba, Hrvata i Bošnjaka (tabela 17).

Tabela 17. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim oficirima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u Bosni i Hercegovini?

		N	M	SD	SE	df	F	p
Ratko Mladić	Hrvati	61	1,74	,911	,117	2	603,282	,000
	Bošnjaci	713	1,22	,568	,021			
	Srbi	322	3,22	1,274	,071			
Naser Orić	Hrvati	57	2,14	1,008	,133	2	147,589	,000
	Bošnjaci	685	3,43	1,414	,054			
	Srbi	291	1,94	1,000	,059			
Mladen Naletilić Tuta	Hrvati	54	2,44	1,192	,162	2	23,818	,000
	Bošnjaci	465	1,71	,936	,043			
	Srbi	194	2,14	,953	,068			
Atif Dudaković	Hrvati	55	2,36	1,238	,167	2	118,064	,000
	Bošnjaci	633	3,72	1,430	,057			
	Srbi	221	2,19	1,097	,074			
Zdravko Tolimir	Hrvati	52	2,27	1,105	,153	2	60,440	,000
	Bošnjaci	449	1,67	,939	,044			
	Srbi	192	2,60	1,121	,081			
Slobodan Praljak	Hrvati	62	2,98	1,454	,185	2	105,170	,000
	Bošnjaci	555	1,55	,876	,037			
	Srbi	230	2,34	,911	,060			
Jovan Divjak	Hrvati	55	2,75	1,236	,167	2	14,191	,000
	Bošnjaci	551	3,14	1,572	,067			
	Srbi	201	2,52	1,141	,080			
Vinko Pandurević	Hrvati	52	2,35	1,136	,157	2	102,240	,000
	Bošnjaci	439	1,76	1,029	,049			
	Srbi	247	2,97	1,108	,070			
Dario Kordić	Hrvati	59	2,78	1,340	,174	2	99,761	,000
	Bošnjaci	471	1,67	,975	,045			
	Srbi	233	2,87	1,331	,087			

Najbolje mišljenje o Ratku Mladiću imaju Srbi i oni se značajno razlikuju od Hrvata i Bošnjaka, ali je interesantno da nalazimo značajnu razliku i između Hrvata i Bošnjaka (tabela 17.1). Naser Orić se najbolje kotira kod Bošnjaka i njihova percepcija se značajno razlikuje od percepcije pripadnika druge dvije etničke grupe (tabela 17.1). O Mladenu Naleteliću Tuti najpovoljnije mišljenje imaju mladi Hrvati, a slijede Srbi i Bošnjaci. Interesantno je da se Hrvati značajno razlikuju od Srba i Bošnjaka, ali tu razliku nalazimo i između Srba i Bošnjaka (tabela 17.1). Atifa Dudakovića najviše cijene mladi Bošnjaci i oni se značajno razlikuju od Hrvata i Srba (tabela 17.1). O Zdravku Tolimiru najbolje mišljenje imaju Srbi, a slijede Hrvati i Bošnjaci. Ako pogledamo razlike između etničkih grupa (tabela 17.1) vidimo da se Srbi značajno razlikuju od Bošnjaka i Hrvata, ali ta razlika postoji i između Hrvata i Bošnjaka. Praljka najviše cijene Hrvati, a slijede Srbi i Bošnjaci. Hrvati se značajno razlikuju od Srba i Bošnjaka, ali se i Srbi i Bošnjaci međusobno značajno razlikuju u percepciji Slobodana Praljka (tabela 17.1). O Jovanu Divjaku najbolje mišljenje imaju Bošnjaci, a potom Hrvati i Srbi, a značajnu razliku nalazimo samo između Bošnjaka i Srba (tabela 17.1). Vinka Pandurevića najviše cijene mladi Srbi, a potom Hrvati i Bošnjaci. Nalazimo statistički značajnu razliku između sve tri etničke grupe (tabela 17.1). Daria Kordića skoro podjednako cijene Srbi i Hrvati i oni se značajno razlikuju od Bošnjaka (tabela 17.1).

Tabela 17.1 LSD

			MD	SE	p
Ratko Mladić	Bošnjaci	Hrvati	-,513	,114	,000
		Srbi	-1,996	,057	,000
	Srbi	Hrvati	1,483	,120	,000
Naser Orić	Bošnjaci	Hrvat	1,290	,178	,000
		Srbi	1,489	,090	,000
	Hrvati	Bošnjaci	,737	,138	,000
Mladen Naletilić Tuta	Bošnjaci	Srbi	,305	,148	,039
		Srbi	-,432	,082	,000
	Bošnjaci	Hrvati	1,354	,189	,000
Atif Dudaović	Bošnjaci	Srbini	1,523	,105	,000
		Hrvati	Bošnjaci	,599	,147
	Srbi	Bošnjaci	-,335	,157	,033
Zdravko Tolimir	Bošnjaci	Srbi	-,934	,087	,000
		Hrvati	Bošnjaci	1,434	,126
	Srbi	Bošnjaci	,640	,134	,000
Slobodan Prljak	Bošnjaci	Srbi	-,794	,074	,000
		Hrvati	Bošnjaci	,624	,120
	Srbi	Bošnjaci	,585	,156	,000
Vinko Pandurević	Bošnjaci	Srbi	-,621	,162	,000
		Hrvati	Bošnjaci	-1,207	,085
	Dario Kordić	Bošnjaci	Hrvati	-1,113	,155
		Srbi	-1,200	,090	,000

13.1 Diskusija nalaza

Ne postoji konsenzus o karakteru rata u Bosni i Hercegovini među mладима, baš kao što ne postoji ni unutar našeg društva. Trećina ispitanika ovaj rat definiše kao agresiju Srbije na Bosnu i Hercegovinu, dok četvrtina smatra da je to bio građanski rat. Svaki peti ispitanik ovaj rat opisuje kao mješavinu građanskog i vjerskog rata, ali i agresije na Bosnu i Hercegovinu od strane Srbije i Hrvatske. Ipak, razlike između etničkih grupa su i te kako prisutne. Među Bošnjacima preovladava stav da je to bila agresija od strane Srbije, dok kod Srba dominira mišljenje da se radilo o građanskom ratu. Mladi Hrvati imaju pot-

puno podijeljeno mišljenje gdje podjednak procenat rat u Bosni i Hercegovini opaža kao agresiju Srbije i građanski rat, skoro jedna trećina smatra da je to zbir svih gore navedenih karakteristika. Imajući u vidu dobijene nalaze, možemo reći da su odgovori prilično očekivani i da su u skladu sa dominantnim narativima svake etničke grupe. Ovi narativi se uz pomoć političkih odluka, obrazovanja i medija nastoje prikazati kao jedini tačni, dok se ostali nastoje neutralisati i stoga je vrlo vjerojatno da su ovi stavovi mlađih Srba, Hrvata i Bošnjaka rezultat socijalizacije u specifičnim etnički određenim sredinama.

Generalno gledajući, mlađi u BiH ne znaju mnogo o broju stradalih tokom rata u Bosni i Hercegovini i tu nema velike razlike između Srba, Hrvata i Bošnjaka. Rezultati pokazuju da ipak postoji saglasnost da su u ratu najviše stradali Bošnjaci, a slijede Srbi i Hrvati. Ipak, postoji tendencija da se uvećavaju sopstvene žrtve, dok su u percepciji žrtava druga dva naroda mnogo realniji.

Kada pogledamo odgovore svih ispitanika, možemo vidjeti da su mnogi od pomenutih oficira njima nepoznati, što je donekle i očekivano, s obzirom na to da se radi o generacijama koje su rođene poslije rata. Najlošije mišljenje imaju o Ratku Mladiću, Slobodanu Praljku, Mladenu Naleteliću Tuti, Dariju Kordiću, Zdravku Tolimiru, Vinku Pandureviću, Naseru Oriću, Jovanu Divjak i Atifu Dudakoviću. I ovdje percepcija varira u zavisnosti od etničke pripadnosti ispitanika, gdje se oficiri koji su bili u „našoj“ vojsci opažaju bolje u odnosu na one koji su bili na neprijateljskoj strani. Ova etnička pristrasnost je očekivana i psiholozi je objašnjavaju teorijom socijalnog identiteta (Tajfel, 1970). Samo članstvo u nekoj grupi dovodi do razvijanja osjećaja pripadnosti. Primarna motivacija pojedinca, kao člana grupe, jeste razvijanje pozitivnog socijalnog identiteta jer takav identitet doprinosi njegovom psihičkom zdravlju, osjećaju sigurnosti, vlastite vrijednosti, samopoštovanju, osjećaju pripadanja društvu. Da bi se to ostvarilo, grupa se nastoji pozitivno vrednovati. Socijalna kategorizacija dovodi do različite percepcije članova naše grupe (veća bliskost) i onih koji nisu u našoj grupi (veća razlika) i uzrok poređenja nas i njih leži u potrebi čovjeka za pozitivnim socijalnim identitetom i ljepšom slikom o sebi.

14. Kako mladi u Bosni i Hercegovini opažaju odgovornost u ratu?

U ovom poglavlju vidjećemo kako mladi ljudi u Bosni i Hercegovini promišljaju o odgovornosti pojedinaca i grupa u ratu, tj. da li se u odbrambenom ratu može počiniti ratni zločin i koga kazniti u slučaju rušenja manastira u Žitomisliću, džamije u Foči i katoličkog samostana u Banjaluci.

Grafikon 9

Da u odbrambenom ratu nije moguće počiniti ratni zločin smatra 39,3% mladih, dok 43,9% misli da je to moguće. Sveki deseti ispitanik je na ovo pitanje odgovorio „ne znam“, dok 4,6% ispitanika nije odgovorilo na ovo pitanje.

Tabela 18. Da li u odbrambenom ratu vojnik može da počini ratni zločin?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Da	N	34	299	217
	%	41,5	37,9	54,4
Ne	N	27	348	131
	%	32,9	44,2	32,8
Ne znam	N	14	112	31
	%	17,1	14,2	7,8
Ne želim da odgovorim	N	7	29	20
	%	8,5	3,7	5,0
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 18.1 Hi kvadrat test

V	df	p
41,081	6	,000

U tabeli 18 vidimo odgovore Hrvata, Bošnjaka i Srba na pitanje „Da li u odbrambenom ratu vojnik može da počini ratni zločin?“. Ono što prvo upada u oči je da među Hrvatima (41,5%) i Srbima (54,4%) preovladava mišljenje da se ovako definisanim ratu može počiniti ratni zločin, dok kod mladih Bošnjaka preovladava mišljenje da to nije moguće (44,2%). Interesantno je da je odgovor „ne znam“ najviše prisutan kod Hrvata (17,1%) i Bošnjaka (14,2%), a najmanje kod Srba (7,8%).

U avgustu 1992. godine u Foči je srušena Aladža džamija. Ko treba da odgovara za to?

Grafikon 10

Na ovo pitanje ispitanici su mogli dati više odgovora, tj. za ovaj zločin je moglo da se kazni više osoba ili nivoa vlasti. Prema mišljenju mladih, za rušenje Aladža džamije u Foči krivi su prije svega komandanti koji su to dozvolili ili nisu spriječili njeno rušenje (61,9%), a potom oni koji su to neposredno uradili (39,4%), vojna i civilna vlast u Foči (28,1%) i vojna i civilna vlast u Republici Srpskoj (24,5%). Na ovo pitanje nije znalo odgovor 9,7% mladih, dok 2,1% smatra da niko ne treba da odgovara.

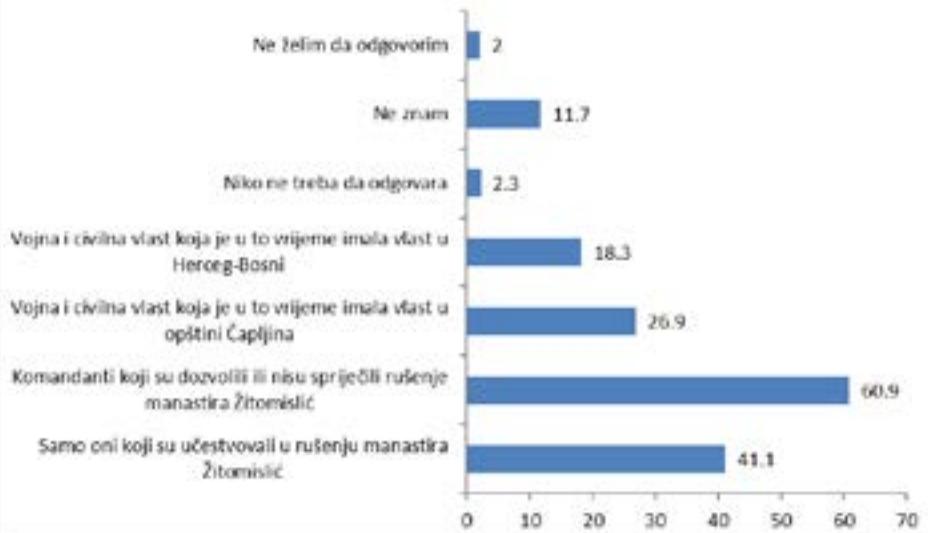
Kada se radi o odgovornosti onih koji su učestvovali u rušenju džamije Aladža u Foči vidimo da se odgovori mladih Hrvata, Bošnjaka i Srba značajno razlikuju (tabela 19). Među Srbima preovladava mišljenje da za taj zločin treba da odgovaraju podjednako oni koji su učestvovali u samom rušenju džamije (50,6%) i komandanti koji su dozvolili rušenje džamije (49,9%), a tek onda civilna i vojna vlast koja je u tom trenutku upravljala opštinom Foča (20,3%). Nešto drugačije mišljenje imaju mladi Hrvati i Bošnjaci. Dvije trećine Bošnjaka (68,7%) smatra da za to treba prvo da odgovaraju komandanti koji su dozvolili ili nisu

spriječili rušenje džamije, a po jedna trećina odgovornost traži samo oni koji su neposredno učestvovali u rušenju džamije (33,1%), vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u opštini Foča (33,4%) i vlasti Republike Srpske (34,9%). Među Hrvatima preovladava mišljenje da najprije treba da odgovaraju komandanti koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje džamije (57,3%), a potom samo oni koji su učestvovali u rušenju džamije (36,6%), vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u opštini Foča (19,5%) i vlasti Republike Srpske (18,3%).

Tabela 19. U avgustu 1992. godine u Foči je srušena Aladža džamija. Ko treba da odgovara za to?

			Hrvati	Bošnjaci	Srbi	V	df	p
Samo oni koji su učestvovali u rušenju džamije	Nije spomenuto	N %	52 63,4	527 66,9	197 49,4	34,354	2	,000
	Spomenuto	N %	30 36,6	261 33,1	202 50,6			
Komandanti koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje džamije	Nije spomenuto	N %	35 42,7	247 31,3	200 50,1	40,482	2	,000
	Spomenuto	N %	47 57,3	541 68,7	199 49,9			
Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u opštini Foča	Nije spomenuto	N %	66 80,5	525 66,6	318 79,7	25,667	2	,000
	Spomenuto	N %	16 19,5	263 33,4	81 20,3			
Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u Republici Srpskoj	Nije spomenuto	N %	67 81,7	513 65,1	378 94,7	127,568	2	,000
	Spomenuto	N %	15 18,3	275 34,9	21 5,3			
Niko ne treba da odgovara	Nije spomenuto	N %	80 97,6	787 99,9	377 94,5	39,900	2	,000
	Spomenuto	N %	2 2,4	1 0,1	22 5,5			
Ne znam	Nije spomenuto	N %	73 89,0	740 93,9	331 83,0	35,899	2	,000
	Spomenuto	N %	9 11,0	48 6,1	68 17,0			
Ne želim da odgovorim	Nije spomenuto	N %	79 96,3	777 98,6	391 98,0	2,483	2	,289
	Spomenuto	N %	3 3,7	11 1,4	8 2,0			

**Polovinom juna 1992. godine srušen je pravoslavni manastir Žitomislić.
Ko treba da odgovara za to?**

Grafikon 11

Na ovo pitanje ispitanici su mogli dati više odgovora. Prema mišljenju mlađih, za rušenje pravoslavnog manastira u Žitomisliću krivi su prije svega komandanti koji su to dozvolili ili nisu sprječili njeno rušenje (60,9%), a potom oni koji su učestvovali u rušenju (41,1%), vojna i civilna vlast u toj opštini (26,9%) i vojna i civilna vlast u Herceg-Bosni (18,3%). Odgovor „ne znam“ dobili smo od 11,7% mlađih, dok 2,3% smatra da niko ne treba da odgovara.

Kada se govori o odgovornosti onih koji su učestvovali u rušenju manastira Žitomislić, Srbi smatraju da za to treba da odgovaraju komandanti koji su dozvolili ili nisu sprječili rušenje manastira Žitomislić (55,4%) i oni koji su učestvovali u rušenju manastira Žitomislić (51,6%), dok 23,1% smatra da treba da odgovaraju i opštinske vlasti u Čapljini. Među Bošnjacima preovladava mišljenje da za to prije svega treba da odgovoraju komandanti koji su dozvolili ili nisu sprječili rušenje manastira Žitomislić (63,8%), a potom oni koji su rušili manastir (35,7%), vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u opštini

Čapljina (29,9%) i prvi ljudi Herceg-Bosne (24,4%). Slično mišljenje imaju i mladi Hrvati, ali se donekle razlikuju u intenzitetu odgovora, gdje je za kažnjavanje komandanata koji nisu spriječili rušenje manastira Žitomislić njih 63,4%. Svaki treći ispitanik je za kažnjavanje ne-posrednih izvršilaca (32,9%), dok 17,1% traži odgovornost opštinske vojne i civilne vlasti u Čapljinu (tabela 20).

Tabela 20. Polovinom juna 1992. godine srušen je pravoslavni manastir Žitomislić. Ko treba da odgovara za to?

		Nije spomenuto	Hrvati N %	Bošnjaci N %	Srbi N %	V	df	p
Samo oni koji su učestvovali u rušenju manastira Žitomislić	Nije spomenuto		55 67,1	507 64,3	193 48,4	30,119	2	,000
	Spomenuto		27 32,9	281 35,7	206 51,6			
Komandanti koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje manastira Žitomislić	Nije spomenuto		30 36,6	285 36,2	178 44,6	8,139	2	,017
	Spomenuto		52 63,4	503 63,8	221 55,4			
Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u opštini Čapljina	Nije spomenuto		68 82,9	552 70,1	307 76,9	10,734	2	,005
	Spomenuto		14 17,1	236 29,9	92 23,1			
Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u Herceg-Bosni	Nije spomenuto		73 89,0	596 75,6	367 92,0	50,401	2	,000
	Spomenuto		9 11,0	192 24,4	32 8,0			
Niko ne treba da odgovara	Nije spomenuto		78 95,1	773 98,1	391 98,0	3,198	2	,202
	Spomenuto		4 4,9	15 1,9	8 2,0			
Ne znam	Nije spomenuto		71 86,6	705 89,5	345 86,5	2,576	2	,276
	Spomenuto		11 13,4	83 10,5	54 13,5			
Ne želim da odgovorim	Nije spomenuto		79 96,3	771 97,8	393 98,5	1,696	2	,428
	Spomenuto		3 3,7	17 2,2	6 1,5			

Početkom maja 1995. godine srušen je franjevački samostan Petrićevac u Banjaluci. Ko treba da odgovara za to?

Grafikon 12

Na ovo pitanje ispitanici su mogli dati više odgovora. Rezultati kažu da su za rušenje katoličke crkve na Petrićevcu u Banjaluci najviše krivi komandanti koji su to dozvolili ili nisu spriječili njeno rušenje (59,5%), a potom oni koji su učestvovali u rušenju (42,9%), vojna i civilna vlast u Banjaluci (29,1%) i najmanje vojna i civilna vlast u Republici Srpskoj (19,3%). Svaki deseti ispitanik (10,9%) na ovo pitanje nije znao odgovor, dok 2,4% smatra da niko ne treba da odgovara.

Kada se radi o odgovornosti onih koji su učestvovali u rušenju banjalučkog samostana na Petrićevcu, vidimo da se odgovori mladih Hrvata, Bošnjaka i Srba značajno razlikuju (tabela 21). Među Hrvatima preovladava mišljenje da za rušenje samostana treba da odgovaraju komandanti koji su dozvolili rušenje samostana (67,1%), potom oni koji su učestvovali u samom rušenju samostana (42,7%), a onda podjednako civilna i vojna vlast koja je u tom trenutku upravljala opština Banjaluka (24,4%) i vlasti Republike Srpske (23,2%). Slično rezonuju i Bošnjaci. Dvije trećine Bošnjaka (63,6%) smatra da za rušenje samostana na Petrićevcu prvo treba da odgovaraju komandanti koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje samostana, a po jedna trećina odgovornost traži

samo oni koji su učestvovali u rušenju samostana (36,8%), vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u opštini Banjaluka (32,9%). Svaki četvrti Bošnjak smatra da su za to odgovorne vlasti Republike Srpske (25%). Među Srbima preovladava mišljenje da podjednako treba da odgovaraju komandanti koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje samostana (50,4%) i oni koji su učestvovali u rušenju (52,6%), a onda vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u Banjaluci (22,8%) i vlasti Republike Srpske (7,8%).

Tabela 21. Početkom maja 1995. godine srušen je franjevački samostan Petrićevac u Banjaluci. Ko treba da odgovara za to?

			Hrvati	Bošnjaci	Srbi	V	df	p
Samo oni koji su učestvovali u rušenju samostana na Petrićevcu	Nije spomenuto	N	47	498	189	27,228	2	,000
		%	57,3	63,2	47,4			
Komandanti koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje samostana na Petrićevcu	Spomenuto	N	35	290	210	21,189	2	,000
		%	42,7	36,8	52,6			
Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u opštini Banjaluka	Nije spomenuto	N	27	287	198	13,945	2	,001
		%	32,9	36,4	49,6			
Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u Republici Srpskoj	Spomenuto	N	55	501	201	50,936	2	,000
		%	67,1	63,6	50,4			
Niko ne treba da odgovara	Nije spomenuto	N	62	529	308	7,847	2	,020
		%	75,6	67,1	77,2			
Ne znam	Spomenuto	N	20	259	91	5,381	2	,068
		%	24,4	32,9	22,8			
Ne želim da odgovorim	Nije spomenuto	N	63	591	368	1,961	2	,375
		%	76,8	75,0	92,2			
Spomenuto	N	19	197	31	2,4	2	,001	
		%	23,2	25,0	7,8			
Nije spomenuto	N	82	774	383	1,961	2	,375	
		%	100,0	98,2	96,0			
Spomenuto	N	0	14	16	2,4	2	,001	
		%	0,0	1,8	4,0			
Nije spomenuto	N	72	714	344	2,4	2	,001	
		%	87,8	90,6	86,2			
Spomenuto	N	10	74	55	2,4	2	,001	
		%	12,2	9,4	13,8			
Nije spomenuto	N	80	761	391	2,4	2	,001	
		%	97,6	96,6	98,0			
Spomenuto	N	2	27	8	2,4	2	,001	
		%	2,4	3,4	2,0			

14.1 Diskusija nalaza

Kao što smo u uvodu pokazali, kod sve tri etničke grupe preovladava mišljenje da su se oni u ratu samo branili od drugih i bilo je interesantno vidjeti njihovo mišljenje o ratnim zločinima u „odbrambenom“ ratu. Kada pogledamo rezultate na cijelom uzorku, vidimo da su mišljenja o tome veoma podijeljena i skoro je jednak procenat mlađih koji tvrde da u jednom takvom ratu jeste moguće počiniti ratni zločin, kao i onih koji misle da to nije moguće. Kada analiziramo odgovore po etničkoj pripadnosti ispitanika, vidimo da postoje razlike – Srbi i Hrvati više od Bošnjaka prihvataju mogućnost da se u odbrambenom ratu može počiniti zločin.

U knjizi Slobodana Mileusnića „Duhovni genocid 1991–1995“ (1997) piše da je u Bosni i Hercegovini porušeno 125 pravoslavnih crkvi, dok ih je 172 oštećeno. Porušeno je i 67 parohijskih domova i ostalih objekata, dok ih je 64 u većoj ili manjoj mjeri oštećeno. Na sajtu Islamske zajednice u Bosni i Hercegovini¹⁸¹ nailazimo na podatak da je za vrijeme posljednjeg rata u Bosni i Hercegovini „potpuno porušeno 614 džamija, dok je oštećeno 307 džamija. Pored toga, porušeno je 218 mesdžida, dok je 41. Ovome treba dodati još 14 potpuno uništenih i 18 oštećenih mekteba, te 447 uništenih i 160 oštećenih drugih vakufskih objekata“. U publikaciji Slobodana Praljka „Srušene i oštećene katoličke crkve i objekti u Bosni i Hercegovini u ratu 1991–1995.“ (2007) nailazimo na sljedeće podatke: porušeno je 65 župnih crkava i 60 ostalih crkvi. Srpske oružane snage su potpuno uništile 8 samostana. Teško su oštećene 54 župske crkve, 53 crkve i 14 samostana.

Kada smo postavili pitanje odgovornosti osoba i institucija u rušenju različitih vjerskih objekata tokom rata u Bosni i Hercegovini, dobili smo konzistentne odgovore mlađih Bošnjaka, Hrvata i Srba. Postoji konsenzus da za te zločine prvenstveno treba da odgovaraju komandanti jedinica koje su učestvovali u rušenju objekata, a onda i

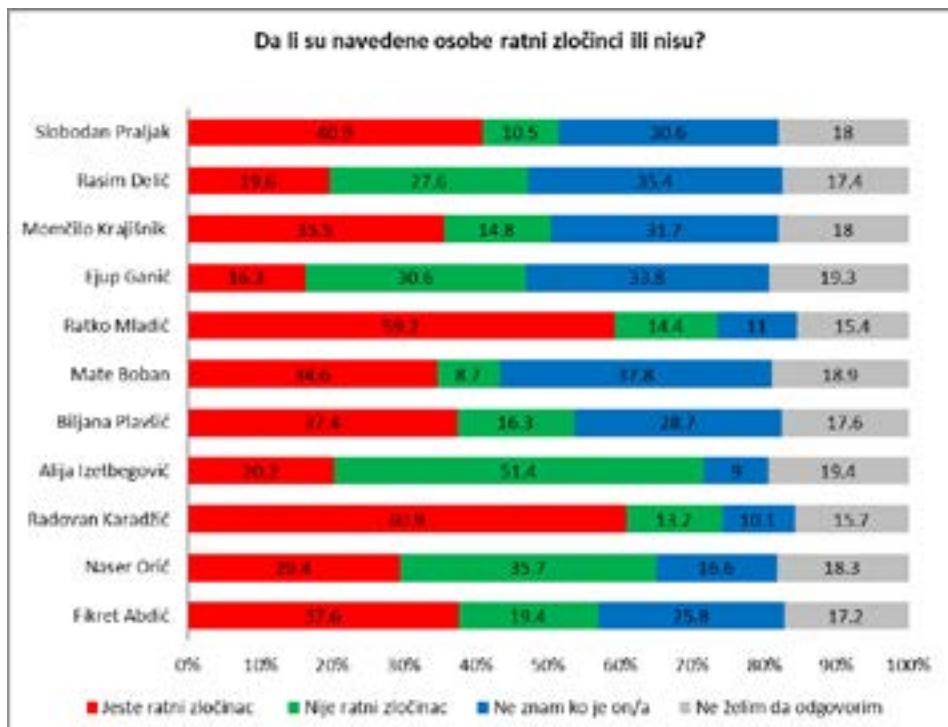
¹⁸¹ https://www.islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=19375:dan-kada-je-srusena-ferhadija-dzamija-u-banjoj-luci&catid=201&Itemid=457&tmpl=component&print=1&layout=default&page=.

osobe koje su učestvovale u samom rušenju. Potom slijede opštinska civilna i vojna vlast tih opština u kojima se desio zločin i na kraju najviše vojne i civilne vlasti zaraćenih strana.

Ipak, postoji razlika s obzirom na etničku pripadnost i vrste vjerskog objekta koji je srušen. Kada pogledamo odgovore Srba, Hrvata i Bošnjaka za rušenje Aladža džamije vidimo da Srbi više insistiraju na kažnjavanju neposrednih izvršilaca rušenja, dok Bošnjaci i Hrvati smatraju u većem procentu da treba da se kazne komandanti jedinica. Kada govorimo o opštinskim vlastima, tu vidimo da Bošnjaci više od Srba i Hrvata insistiraju na njihovom kažnjavanju, dok na kažnjavanju prvih ljudi Republike Srpske najviše insistiraju Bošnjaci i Srbi. I u slučaju rušenja manastira Žitomislić Srbi su ti koji u najvećem procentu traže kažnjavanje neposrednih izvršilaca tog zločina, dok odgovornost komandanata najviše traže Bošnjaci i Hrvati, a najmanje Srbi. Mladi Bošnjaci, mnogo više nego Hrvati i Srbi, traže odgovornost opštinskih vlasti i najviših lidera Herceg-Bosne za rušenje manastira Žitomislić. Za rušenje samostana u banjalučkom naselju Petrićevac Srbi najviše traže da se kazne neposredni izvršioci, dok Hrvati i nešto manje Bošnjaci insistiraju da budu kažnjeni komandanti jedinice koja je učestvovala u rušenju ovog vjerskog objekta. Mladi Bošnjaci insistiraju da zbog ovog zločina odgovaraju i opštinske vojne i civilne vlasti, a skoro podjednak procenat Bošnjaka i Hrvata smatra da treba kazniti i prve ljude Republike Srpske.

15. Kako mladi u Bosni i Hercegovini opažaju rad sudova koji su se bavili ratnim zločinima?

Ovo poglavljje će nam pokazati koliko su mladi ljudi u Bosni i Hercegovini pratili suđenja za ratne zločine u Hagu i pred domaćim sudovima. Kako opažaju Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije? Koje osobe opažaju kao ratne zločince, a koje ne i koliko su upoznati sa sadržajem presuda za pojedina lica?

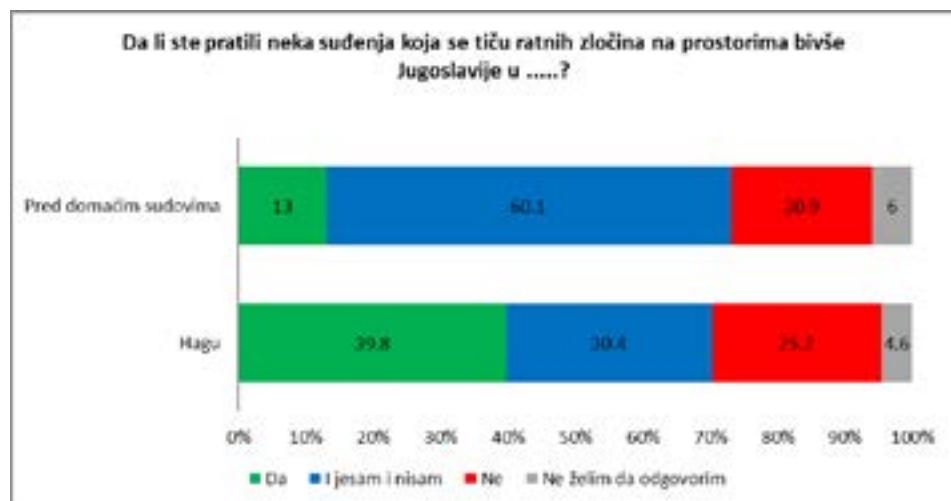
Grafikon 13

Mladim ljudima smo ponudili niz imena osoba koje su osuđene od strane međunarodnih i domaćih sudova za ratne zločine, ali i neke osobe koje nisu procesuirane ili su oslobođene krivice. Željeli smo da vidimo da li ih percipiraju kao ratne zločince ili ne. Dobijeni rezultati, na uzorku svih ispitanika, pokazuju da skoro dvije trećine ispitanika (60,9%) smatraju Radovana Karadžića i Ratka Mladića (59,2%) za ratne zločince, a slijede Slobodan Praljak (40,9%), Fikret Abdić (37,6%), Biljana Plavšić (37,4%), Momčilo Krajišnik (35,5%), Mate Boban (34,6%), Naser Orić (29,4%), Alija Izetbegović (20,2%), Rasim Delić (19,6%) i Ejup Ganić (16,3%).

Interesantno je da procenat onih koji ne znaju da li je neka osoba ratni zločinac ili nije varira od 9% kod Izetbegovića do 37,8% kod Mate Bobana.

Mada smo prikazali odgovore svih ispitanika, za razumijevanje ovog fenomena mnogo je važija etnička pripadnost ispitanika koja u velikoj mjeri utiče na percepciju jesu li pojedine osobe ratni zločinci ili nisu (tabela 63p).

Za polovinu mladih Bošnjaka (48,4%) Fikret Abdić je ratni zločinac, kao i za 45,1% Hrvata, dok ga tako opaža 15,5% Srba. Za 45,6% Srba Naser Orić je ratni zločinac, baš kao i za 39% Hrvata i 19,5% Bošnjaka. Radovana Karadžića kao ratnog zločinka vidi 84,8% mladih Bošnjaka, 59,8% Hrvata i 12,3% Srba. Alija Izetbegović je ratni zločinac za 40,2% Hrvata, 35,3% Srba i 9,6% Bošnjaka. Za polovinu Bošnjaka (51,6%) Biljana Plavšić je ratni zločinac, kao i za 46,3% Hrvata, dok to isto misli 6,3% Srba. Mate Boban je ratni zločinac za 43,1% Bošnjaka, 35,4% Hrvata i 17,5% Srba. Ratka Mladića kao ratnog zločinka opaža 82,7% Bošnjaka, 59,8% Hrvata i 11,3% Srba. Ejupa Ganića kao ratnog zločinka najviše opažaju Hrvati (31,7%), a potom Srbi 21,6% i Bošnjaci (11,8%). Momčilo Krajišnik je zločinac za 48,7% Bošnjaka, 43,9% Hrvata i 6,8% Srba. Svaki treći mladi Hrvat (35,4%) smatra da je Rasim Delić ratni zločinac, dok to isto smatra 23,1% Srba i 15,7% Bošnjaka. Slobodan Praljak je ratni zločinac za 54,3% Bošnjaka, 30,5% Hrvata i 15,5% Srba.

Grafikon 14

Mladima ljudima su bila zanimljivija suđenja Međunarodnog tribunala za ratne zločine u Hagu (39,8%), nego suđenja domaćih sudova (13%). Možemo reći da je ovo i očekivano iz nekoliko razloga. Prije svega, u Hagu se sudilo „velikim ribama“, dok su se domaći sudovi bavili ljudima koji su neposredno vršili zločine, a oni su manje poznati u javnosti. S druge strane, mediji su znatno više izvještavali o suđenjima iz Haga, tako da su ova suđenja i bila vidljivija u javnosti i samim tim je i veća vjerovatnoća da su ih mladi ljudi pratili.

Tabela 22. Da li ste pratili neka suđenja u Hagu koja se tiču ratnih zločina na prostorima bivše Jugoslavije?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Da	N	38	375	87
	%	46,3	47,6	21,8
I jesam i nisam	N	21	239	125
	%	25,6	30,3	31,3
Ne	N	16	142	167
	%	19,5	18,0	41,9
Ne želim da odgovorim	N	7	32	20
	%	8,5	4,1	5,0

Tabela 22.1 Hi kvadrat test

V	df	p
109,891	6	,000

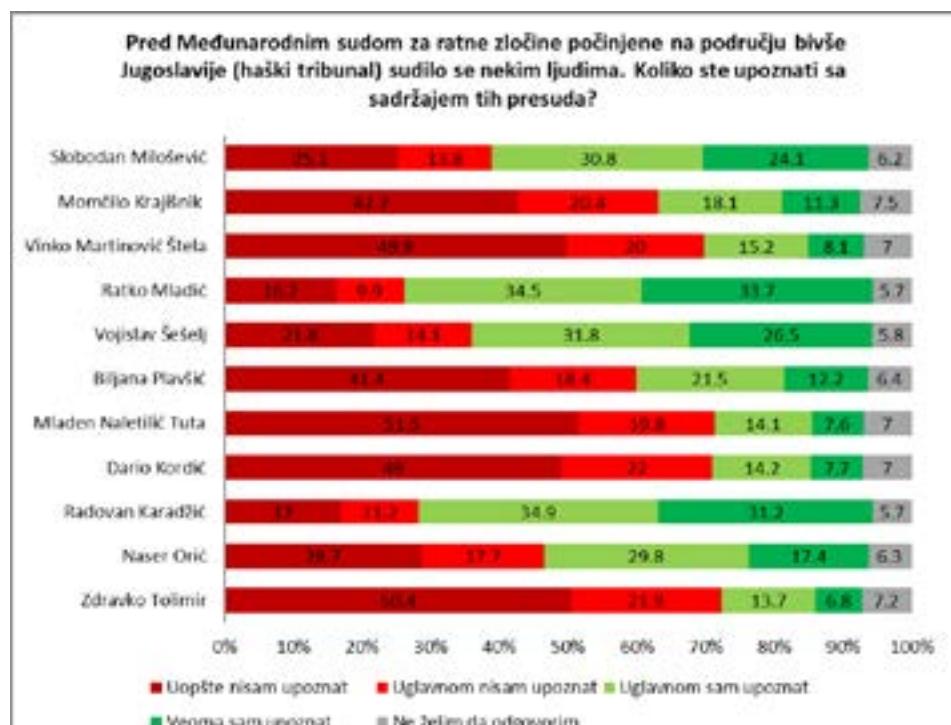
Suđenja u haškom tribunalu (tabela 22) je pratilo skoro polovina Hrvata i Bošnjaka (oko 47%) i svaki peti Srbin (21,8%). Kada se radi o suđenjima pred domaćim sudovima (tabela 23) najviše su ih pratili Bošnjaci (16,6%), a slijede Hrvati (9,8%) i Srbi (6%). U odnosu na Bošnjake i Hrvate, mladi Srbi su najmanje pratili suđenja za ratne zločine.

Tabela 23. Da li ste pratili neka suđenja pred domaćim sudovima koja se tiču ratnih zločina na prostorima bivše Jugoslavije?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Da	N	8	131	24
	%	9,8	16,6	6,0
I jesam i nisam	N	52	525	179
	%	63,4	66,6	44,9
Ne	N	13	80	181
	%	15,9	10,2	45,4
Ne želim da odgovorim	N	9	52	15
	%	11,0	6,6	3,8

Tabela 23.1 Hi kvadrat test

V	df	p
205,776	6	,000

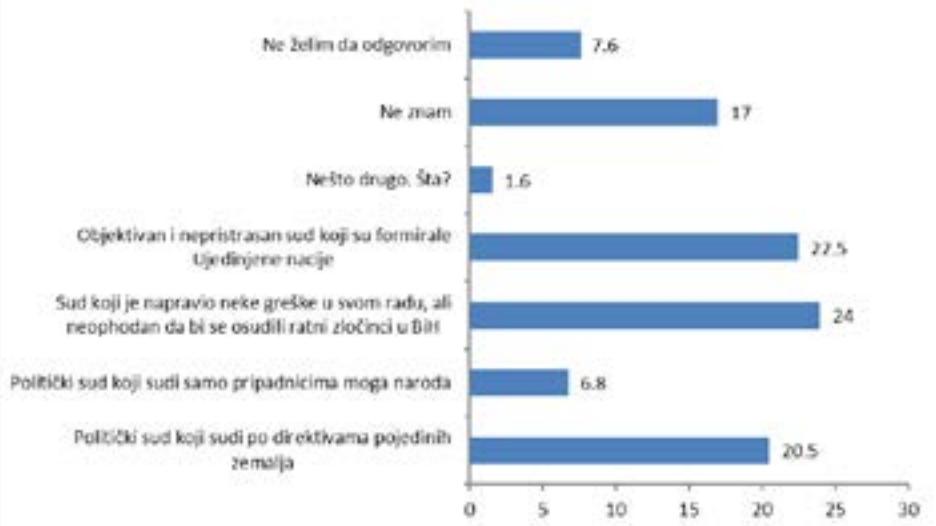

Grafikon 15

Mladi ljudi u Bosni i Hercegovini su najbolje upoznati sa presudama Ratku Mladiću (68,2%) i Radovanu Karadžiću (66,1%), a potom sa presudama Vojislavu Šešelju (58,3%) i Slobodanu Miloševiću (54,9%), iako suđenje Slobodanu Miloševiću nije formalno dovedeno do kraja zbog njegove smrti. Slijede Naser Orić (47,2%) i Mimčilo Krajišnik (29,4). Sa presudama Vinka Martinovića Štele, Mladena Naletelića Tute, Darija Kordića, Zdravka Tolimira je upoznato između 20% i 25% mladih.

Kada analiziramo odgovore mladih o njihovoj upoznatosti sa presudama haškog tribunala s obzirom na njihovu etničku pripadnost, vidimo da te razlike postoje (tabela 64p). Sa presudama Naseru Oriću najviše su upoznati Bošnjaci (56,8%), a potom Hrvati (36,6%) i najmanje Srbi (30,6%). Slična je situacija i kod poznavanja presuda Radovanu Karadžiću sa kojom je upoznato 74,3% mladih Bošnjaka, 51,1% Srba i 50% Hrvata. Sa presudama Darija Kordića najviše su upoznati Bošnjaci (34,3%), onda Hrvati (30,5%) i Srbi (14,8%). U presudu Mladenu Naleteliću Tuti najviše su upućeni mladi Hrvati (26,8%), a potom Bošnjaci (22,1%) i najmanje Srbi (20%). Prema odgovorima ispitanika sa presudom Biljani Plavšić skoro svi ispitanici su podjednako upoznati, Srbi (34,1%), Bošnjaci (33,9%) i Hrvati (31,7%). Sa presudom za ratne zločine Rataka Mladića upoznato je 72,4% mladih Bošnjaka, 60,9% Srba i 57,3% Hrvata. Sa presudom Vinku Martinoviću Šteli upoznato je 26,9% Hrvata i oko 23% Bošnjaka i Srba. Bošnjaci su najviše upoznati sa presudom Momčilu Krajišniku (32,2%), a slijede Hrvati (29,3%) i Srbi (24,6%). Na osnovu dobijenih odgovora, sa presudom Slobodanu Miloševiću najviše su uopoznati mladi Bošnjaci (56,5%), a slijede Srbi (51,9%) i 48,8% Hrvata.

**Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije
(tribunal u Hagu) je...?**

Grafikon 16

Kada se govori o radu Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije, možemo reći da je mišljenje ispitanika podijeljeno. Skoro je podjednak procenat ispitanika koji smatraju da je taj sud nepravio neke greške u svom radu, ali je bio neophodan da bi se osudili ratni zločinci u BiH (24%), da je objektivan i nepristrasan (22,5%), ali i da je to politički sud koji sudi po direktivama pojedinih zemalja (20,5%). Interesantno je da 17% mladih ljudi nema stav o ovom pitanju, dok 7,6% nije željelo da odgovori na njega.

Percepcija Međunarodnog suda za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije značajno varira s obzirom na etničku pripadnost mladih (tabela 24). Da je ovaj sud politički i da radi po direktivama pojedinih država smatra 39,6% mladih Srba, 25,6% Hrvata i 10,9% Bošnjaka. Haški tribunal je politički sud koji sudi samo pripadnicima moga naroda smatra 17,3% Srba, 4,9% Hrvata i 1,8% Bošnjaka. Da je to sud koji je napravio neke greške u svom radu, ali neophodan da bi se osudili ratni zločinci u BiH mišljenja je 28,4% Bošnjaka, 17,1% Hrvata i

15,3% Srba. U objektivnost i nepristrasnost suda ne sumnja 29,8% Bošnjaka, 24,4% Hrvata i 8,5% Srba.

Tabela 24. Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (tribunal u Hagu) je...?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Politički sud koji sudi po direktivama pojedinih zemalja	N	21	86	158
	%	25,6	10,9	39,6
Politički sud koji sudi samo pripadnicima moga naroda	N	4	14	69
	%	4,9	1,8	17,3
Sud koji je napravio neke greške u svom radu, ali neophodan da bi se osudili ratni zločinci u BiH	N	14	224	61
	%	17,1	28,4	15,3
Objektivan i nepristrasan sud koji su formirale Ujedinjene nacije	N	20	235	34
	%	24,4	29,8	8,5
Nešto drugo	N	3	9	5
	%	3,7	1,1	1,3
Ne znam	N	14	155	51
	%	17,1	19,7	12,8
Ne želim da odgovorim	N	6	65	21
	%	7,3	8,2	5,3
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 24.1 Hi kvadrat test

V	df	p
286,730	12	,000

15.1 Diskusija nalaza

Prije nego što vidimo koliko su naši ispitanici pratili suđenja međunarodnog suda i domaćih sudova o ratnim zločincima vidjećemo kakvo

mišljenje imaju o Međunarodnom sudu za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji. Mišljenja su podijeljena i skoro podjednak broj ispitanika smatra da je pravio neke greške, ali je bio neophodan, objektivan i nepri-strasan, ali i politički sud koji donosi presude prema direktivama nekih zemalja. Očekujemo da će ovakva percepcija suda u budućnosti predstavljati veliki problem prilikom interpretacije presuda za zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije. Najveći kritičari njegovog rada su mladi Srbi, a slijede Hrvati i Bošnjaci.

Suđenja iz Haga su mnogo više praćena od strane mladih ljudi nego suđenja domaćih sudova i to nije nešto što nas treba iznenaditi, imamo li u vidu da su suđenja Međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji bila zanimljivija medijama zbog samih optuženih, ali i nastojanja međunarodne zajednice da ih učini što vidljivijim. Mladi Bošnjaci i Hrvati su skoro duplo više pratili ova suđenja u odnosu na Srbe, dok su domaća suđenja najviše pratili Bošnjaci, a slijede Hrvati i Srbi.

Ispitanicima smo ponudili spisak osoba različite etničke pripadnosti od kojih smo tražili da kažu da li ih opažaju kao ratne zločince ili ne. Kada pogledamo odgovore svih ispitanika vidimo da najveći broj mladih Karadžića i Mladića opažaju kao ratne zločince, a slijede Praljak, Abdić, Plavšićka, Krajišnik, Izetbegović, Delić i Ganić. Od svih osoba sa spiska za ratne zločine nisu osuđeni samo Izetbegović i Ganić. Ipak, izgleda da presude ne znače mnogo kada se radi o percepciji ovih osoba od strane mladih Srba, Hrvata i Bošnjaka. Pripadnici svog naroda se u najmanjoj mjeri opažaju kao ratni zločinci, a pripadnici drugih naroda su bez sumnje ratni zločinci. Teorija socijalnog identiteta (Tajfel, 1970) veoma lako može da objasni ovu etničku pristrasnost. Svaki pojedinac nastoji da razvije pozitivnu sliku o grupi kojoj pripada jer takva slika doprinosi poboljšanju njegovog psihičkog zdravlja, osjećanja sigurnosti, vlastite vrijednosti, samopoštovanja, osjećaju pripadanja grupi. Takođe, ne smijemo zanemariti da se osobe osuđene za ratne zločine veoma često glorifikuju od stane srpske, hrvatske i bošnjačke elite ili se barem nastoje prikazati kao žrtve. Ipak, i ovdje postaje varijacije u zavisnosti od savezništava koja su se sklapala tokom rata. Tako imamo situaciju da Fikret Abdić, kao i Slobodan Praljak, u očima

Srba i nisu toliki ratni zločinci, za razliku od Bošnjaka i Hrvata. Interesantno je da se Izetbegović, Delić i Ganić među mladim Hrvatima u većem procentu opažaju kao ratni zločinci nego među Srbima.

Mladi ljudi u Bosni i Hercegovini najviše su upoznati sa presudama Mladića, Karadžića, Miloševića, Šešelja i Orića, dok o presudama ostalim ratnim zločincima znaju znatno manje. Ako analiziramo odgovore po etničkoj pripadnosti ispitanika, nalazimo da mladi Bošnjaci kažu da su najviše upoznati sa presudama, a slijede Hrvati i Srbici.

16. Kako mladi u Bosni i Hercegovini opažaju budućnost Bosne i Hercegovine?

U ovom poglavljju saznaćete šta Srbi, Hrvati i Bošnjaci misle da je najbolje za Bosnu i Hercegovinu u budućnosti, koliki je „rok trajanja“ Bosne i Hercegovine i da li joj treba novi Ustav.

Grafikon 17

Skoro polovina ispitanika (47,5%) smatra da se kantoni i entiteti trebaju ukinuti, a uspostaviti regije, dok svaki treći ispitanik (34,4%)

smatra da sve treba ostati kao i do sada. Svaki deseti ispitanik (8,2%) nema ništa protiv da se ukinu kantoni, a ostave dva entiteta i Distrikt Brčko, dok 7,3% smatra da Hrvati trebaju da dobiju svoj entitet i da Bosna i Hercegovina bude sastavljena od tri entiteta.

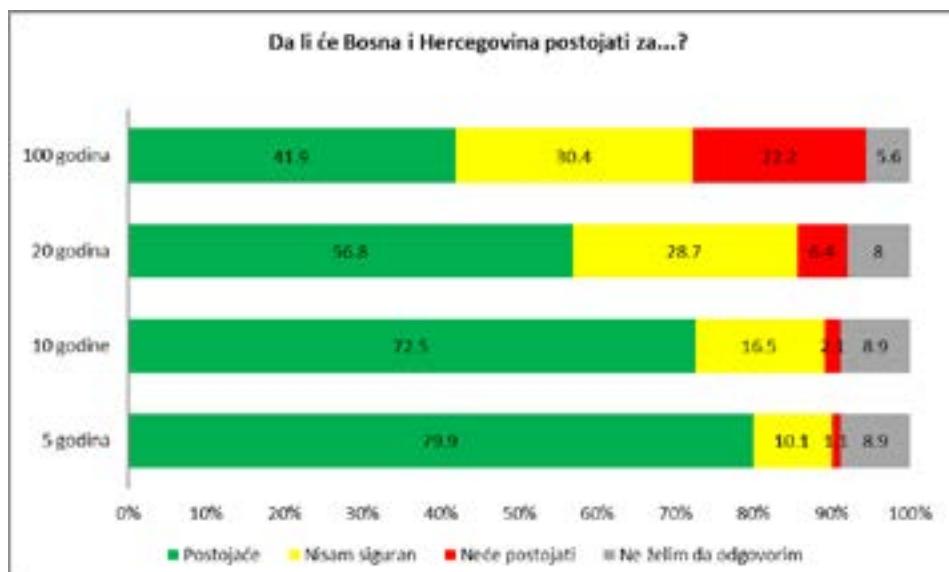
Kada se govori o budućnosti Bosne i Hercegovine, vidimo da je mladi Hrvati, Bošnjaci i Srbi različito vide. Najveći broj Srba (63,4%) volio bi da Bosne i Hercegovina ostane uređena kao i do sada, dok tu ideju podržava 22% Bošnjaka i Hrvata. Svaki treći Hrvat (34,1%) volio bi da njihova etnička grupa dobije svoj entitet, što bi podržalo i 4,2% Bošnjaka i 8,3% Srba. Ukipanje entiteta i kantona najviše podržavaju Bošnjaci (63,7%), ali i 29,3% Hrvata i 17,5% Srba. Ideja o ukidanju kantona i ostavljanju entiteta naišla je na podršku 9,3% Srba, 7,4% Bošnjaka i 6,1% Hrvata (tabela 25).

Tabela 25. Šta bi bilo najbolje za Bosnu i Hercegovinu u budućnosti?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Da ostane sve kao i do sada (2 entiteta, 10 kantona i Distrikt Brčko)	N	18	175	253
	%	22,0	22,2	63,4
Da hrvatski narod dobije svoj entitet i da imamo 3 entiteta i Distrikt Brčko	N	28	33	33
	%	34,1	4,2	8,3
Da se ukinu entiteti, kantoni i uspostave regioni	N	24	502	70
	%	29,3	63,7	17,5
Da imamo dva entiteta i Distrikt Brčko, a da se u Federaciji BiH ukinu kantoni	N	5	58	37
	%	6,1	7,4	9,3
Ne zna	N	7	20	6
	%	8,5	2,5	1,5
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 25.1 Hi kvadrat test

V	df	p
363,427	8	,000

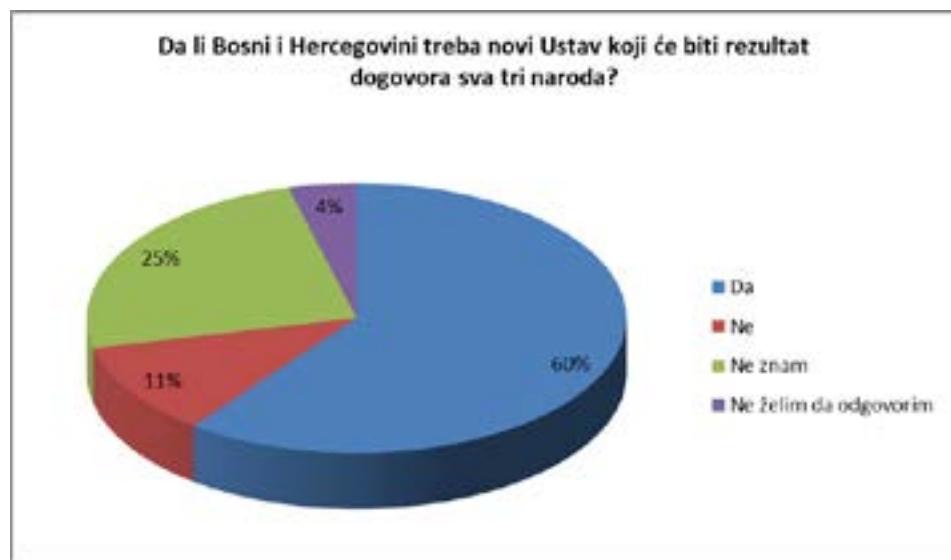

Grafikon 18

Generalno gledajući, malo ko od mladih Hrvata, Bošnjaka i Srba vjeruje da Bosna i Hercegovina neće postojati u budućnosti, ali ne možemo da ne uočimo tendenciju da sa protokom vremena to uvjerenje jača. Da će Bosna i Hercegovina postojati u narednih 5 godina vjeruje 79,9% ispitanika, za 10 godina 72,5%, za 20 godina 56,8%, a za 100 godina 41,9%. Zanimljivo je da što dalje idemo u budućnost raste i procenat onih koji nisu sigurni kakva će biti budućnost Bosne i Hercegovine, od 10,1% za 5 godina do 30,4% za 100 godina. Procenat onih koji tvrde da Bosna i Hercegovina neće postojati je mali, 6,4% za 20 godina, i tek kada se govori o periodu od 100 godina ovaj procenat iznosi 22,2%.

Kada pogledamo odgovore mladih Hrvata vidimo da u postojanje Bosne i Hercegovine za pet godina vjeruje 74,4%, za deset godina 65,9%, za dvadeset godina 47,6% i za sto godina 35,4%. Bošnjaci na op-

stanjak države gledaju sa više optimizma. Da će Bosna i Hercegovina postojati za pet godina smatra 83,2% ispitanika, za deset godina 78,8%, za dvadeset godina 67,9%, a za sto godina 60,2%. Među mladim Srbima nalazimo najviše skepse kada se radi o budućnosti Bosne i Hercegovine. Da će postojati za pet godina mišljenja je njih 74,4%, dok 61,9% misli da će postojati i za deset godina. Nešto više od jedne trećine Srba (37,8%) smatra da će država u kojoj sada žive postojati i za 20 godina, dok 7,8% vjeruje u njeno postojanje i za sto godina (tabela 65p).

Grafikon 19

Mladi ljudi u Bosni i Hercegovini (60%) bi pristali na novi Ustav u slučaju da on bude rezultat dogovora sva tri naroda. Svaki deseti ispitanik (11%) se protivi ovoj ideji, dok četvrtina ispitanika (25%) nije odgovorila na ovo pitanje.

Tabela 26. Da li Bosni i Hercegovini treba novi Ustav koji će biti rezultat dogovora sva tri naroda?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi	V	df	p
Da	N	58	494	209			
	%	70,7	62,7	52,4			
Ne	N	7	87	48			
	%	8,5	11,0	12,0	25,794	6	,000
Ne znam	N	13	173	132			
	%	15,9	22,0	33,1			
Ne želim da odgovorim	N	4	34	10			
	%	4,9	4,3	2,5			

Sa idejom o novim Ustavu Bosne i Hercegovine (tabela 26) kao rezultatu dogovora sva tri naroda slaže se 70,7% mlađih Hrvata, 62,7% Bošnjaka i 52,4% Srba. Interesantno je da su nedoumice najviše prisutne kod Srba (33,1%), potom kod Bošnjaka (22%) i Hrvata (15,9%).

16.1 Diskusija nalaza

Bosna i Hercegovina je sastavljena od dva entiteta, Republike Srpske i Federacije BiH, i Distrikta Brčko. U Federaciji BiH danas funkcioniše 79 opština, koje su organizovane u 10 kantona. Republika Srpska se sastoji od 62 opštine. Pitali smo mlade ljude u Bosni i Hercegovini kakvo uređenje bi bilo najbolje za ovu zemlju u budućnost i dobili sljedeće odgovore – nešto manje od polovine mlađih smatra da entitete i kantone treba ukinuti i kreirati regione koji bi predstavljali geografske i ekonomske cjeline, dok trećina ispitanika ne bi ništa mijenjala. Svaki deseti ispitanik bi ukinuo kantone, a entitete ne bi dirao. Nešto manje od deset posto ispitanika podržava kreiranje trećeg hrvatskog entiteta. Naravno, i ovdje postoje etničke razlike. Najveći broj mlađih Srba ne bi mijenjao sadašnje uređenje Bosne i Hercegovine, dok bi tre-

ćina Hrvata volila da dobije svoj entitet. Najveći broj mladih Bošnjaka bi ukinuo entitete i kantone.

Kada govorimo o percepciji budućnosti Bosne i Hercegovine vidi-mo da sa protokom godina opada njihovo uvjerenje u njeno postaja-nje, ali i tu nalazimo razlike između mladih različite etničke pripad-nosti. Mladi Bošnjaci više nego Hrvati i Srbi vjeruju u budućnost Bosne i Hercegovine, a najveći skeptici su Srbi.

Promjena Ustava, tj. Dejtonskog mirovnog sporazuma je jedna od najosjetljivijih tema u Bosni i Hercegovini i vrlo često predstavlja po-vod za političke sukobe između srpskih, hrvatskih i bošnjačkih poli-tičkih partija. Dok se politička elita Bošnjaka i Hrvata zalaže za ustav-ne promjene, među političarima iz Republike Srpske preovladava mi-šljenje da se Dejtonski sporazum ne smije mijenjati, već ga se treba striktno provoditi¹⁸².

Najveći broj mladih ljudi u Bosni i Hercegovini, nešto manje od dvije trećine, pristalo bi na novi Ustav u slučaju da on bude rezultat dogovora sva tri naroda i najveću podršku dobijaju od Hrvata, Bošnja-ka i najmanje od Srba.

17. Nacionalizam mladih u BiH

Kao što smo ranije naglasili, faktorskom analizom smo izdvojili tri vr-ste nacionalizma među mladima u Bosni i Hercegovini, mundijalizam, na-cionalni ponos i šovinizam. Sada ćemo vidjeti da li se i u kojoj mjeri međusobno razlikuju mladi Srbi, Hrvati i Bošnjaci na gore pomenutim varijablama.

¹⁸² <https://www.dw.com/hr/je-li-vrijeme-za-promjenu-dejtonskog-sporazuma-a-18075798>.

Tabela 27. Vrste nacionalizma i etnička pripadnost ispitanika

		N	M	SD	SE
Mundijalizam	Hrvati	82	2,9065	,94066	,10388
	Bošnjaci	788	3,0670	1,02026	,03635
	Srbi	399	2,9252	1,02218	,05117
Nacionalni ponos	Hrvati	82	3,0439	1,11023	,12260
	Bošnjaci	788	3,4439	1,02137	,3638
	Srbi	399	2,6090	1,04901	,05252
Šovinizam	Hrvati	82	2,4829	,97370	,10753
	Bošnjaci	788	2,6830	1,05977	,03775
	Srbi	399	2,3920	,95651	,04789

U tabeli 27.1 vidimo da se Hrvati, Bošnjaci i Srbi značajno razlikuju na sva tri faktora. Mundijalizam je najviše prisutan kod Bošnjaka, a slijede Srbi i Hrvati (tabela 27), ali kada pogledamo razlike unutar samih etničkih grupa nalazimo značajnu razliku samo između Bošnjaka i Srba (tabela 27.2). Nacionalni ponos je najviše izražen kod Bošnjaka, a potom kod Hrvata i manje kod Srba (tabela 27). Kada pogledamo razlike između pojedinih etničkih grupa vidimo da se Hrvati značajno razlikuju od Srba i Bošnjaka, ali i Bošnjaci od Srba (tabela 27.2). Šovinizam je najviše prisutan kod Bošnjaka, a slijede Hrvati i Srbi (tabela 27), ali ta razlika je značajna samo između Bošnjaka i Srba (tabela 27.2).

Tabela 27.1 ANOVA

		df	F	p
Mundijalizam	Between Groups	2	3,054	,048
	Within Groups	1266		
Nacionalni ponos	Between Groups	2	86,519	,000
	Within Groups	1266		
Šovinizam	Between Groups	2	11,101	,000
	Within Groups	1266		

Tabela 27.2 LSD

			MD	SE	p
Mundijalizam	Bošnjak	Srbin	-,14182	,06242	,023
Nacionalni ponos	Hrvati	Bošnjaci	-,40001	,12021	,001
		Srbi	,43488	,12562	,001
	Bošnjaci	Srbi	,83489	,06366	,000
Šovinizam	Bošnjaci	Srbi	,29101	,06285	,000

17.1 Povezanost socio-demografskih varijabli sa faktorima nacionalizma kod mladih u BiH

U ovom poglavlju ćemo saznati kako su povezane socio-demografske varijable i nacionalizam, prvo za sve ispitanike, a potom za svaku etničku grupu posebno. Važno je naglasiti da kod varijable religioznost veća vrijednost na skali znači da su ispitanici manje religiozni. Analiziraćemo samo statistički značajne razlike.

Tabela 28. Korelacija faktora nacionalozma i socio-demografskih varijabli kod svih ispitanika

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam
Starost	-,026	-,195**	-,129**
Obrazovanje	-,016	-,251**	-,168**
Religioznost	,093**	-,369**	-,297**

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

U tabeli 28 možemo da vidimo povezanost starosti, obrazovanja i religioznosti sa pojedinim faktorima nacionalizma kod svih ispitanika. Nalazimo negativnu i veoma nisku povezanost između starosti,

nacionanog ponosa i šovinizma. Obrazovanje je u negativnoj i vrlo slaboj vezi sa šovinizmom i negativnoj i niskoj vezi sa nacionalnim ponosom. Korelacija između religioznosti, nacionalnog ponosa i šovinizma je negativna i niska.

Tabela 29. Korelacija faktora nacionalozma i socio-demografskih varijabli kod mladih Hrvata

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam
Starost	-,049	-,089	-,075
Obrazovanje	,092	-,013	,037
Religioznost	,028	-,237*	-,121

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Kod mladih Hrvata nalazimo negativnu i nisku korelaciju između vjerskih ubjedjenja i nacionalnog ponosa (tabela 29).

Tabela 30. Korelacija faktora nacionalozma i socio-demografskih varijabli kod mladih Bošnjaka

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam
Starost	-,066	-,068	-,112**
Obrazovanje	-,044	-,110**	-,117**
Religioznost	,060	-,320**	-,281**

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Među mladim Bošnjacima nalazimo negativnu i slabu povezanost starosti i šovinizma, dok je ta veza je veoma slaba i negativna između obrazovanja, nacionalnog ponosa i šovinizma. Negativnu i nisku po-

vezanost nalazimo između religioznosti, nacionalnog ponosa i šovinizma (tabela 30).

Tabela 31. Korelacija faktora nacionalozma i socio-demografskih varijabli kod mladih Srba

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam
Starost	,103*	-,242**	-,090
Obrazovanje	,103*	-,333**	-,212**
Religioznost	,232**	-,347**	-,285**

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Kod mladih Srba nalazimo veoma nisku i pozitivnu korelaciju između starosti i mundijalizma i negativnu i nisku korelaciju sa nacionalnim ponosom. Između obrazovanja i mundijalizma postoji pozitivna i veoma niska korelacija, dok je niska i negativna korelacija između obrazovanja, nacionalnog ponosa i šovinizma. Mundijalizam i religioznost su u pozitivnoj i niskoj korelaciji, a negativnu o nisku korelaciju nalazimo između religioznosti, nacionalnog ponosa i šovinizma (tabela 31).

17.2 Diskusija nalaza

Psihološko određivanje nacionalizma podrazumijeva više pristupa. Nekada se ovim pojmom određuje opšti odnos pojedinaca prema svojoj naciji i tada se nacionalizam identificira sa nacionalnom sviješću, osjećanjem nacionalne pripadnosti, nacionalnom vezanošću ili sa patriotizmom. To najbolje možemo vidjeti kod Guetzkowa (1955) u njegovoj definiciji nacionalizma: „Nacionalizam ili nacionalna lojalnost ili patriotism ili osjećanje nacionalne povezanosti su sinonimi čija je zajednička karakteristika da predstavljaju predispoziciju pojedinca da

reaguje pozitivnom podrškom prema svojoj nacionalnoj državi, bilo da ona već postoji, bilo da takva nacionalna država tek želi da se uspostavi.” Ova definicija ukazuje na dva aspekta nacionalizma: na emocionalnu vezanost za nacionalnu grupu i na dispozicioni karakter nacionalizma koje se izražava kroz spremnost da se podrži nacionalna država. Staub (prema Trebješaninu, 1999) razlikuje dva oblika patriotizma: „slijepi” i „konstruktivni” patriotizam. „Slijepi” patriotizam se brzo pretvara u etnocentrizam dok „konstruktivni” patriotizam predstavlja oblik uključenosti i vezanosti za sopstvenu zajednicu, ali kroz uravnoteženu brigu kako za svoju zajednicu tako i za ljude uopšte. Dekker i Malova (prema Šiberu, 1998) nacionalizam sagledavaju kroz hijerarhijske odnose, kao jednodimenzionalni kontinuum od nacionalne identifikacije kao najslabijeg oblika nacinalizma preko nacionalne vezanosti, nacionalnog ponosa, do nacionalne superiornosti i nacionalizma kao njegovog najekstremnijeg oblika usmjerena protiv drugih ljudi.

Kada govorimo o nacionalizmu među mladima u Bosni i Hercegovini, identifikovali smo tri faktora: mundijalizam, nacionalni ponos i šovinizam. Mundijalizam je najviše prisutan kod Bošnjaka i oni se značajno razlikuju samo u odnosu na mlade Srbe. Nacionalni ponos je najviše izražen kod Bošnjaka i Hrvata, a manje kod Srba. Razlike između etničkih grupa postoje i statistički su značajne. Šovinizam je najviše prisutan kod Bošnjaka, ali značajnu razliku nalazimo samo između Bošnjaka i Srba. Interesantno je da kod Bošnjaka nalazimo najviše prisutan mundijalizam, nacionalni ponos i šovinizam, što samo po sebi izgleda kontradiktorno, ali izgleda da unutar te etničke grupe postoje jasno odvojene kategorije sa oprečnim odnosom prema svojoj grupi i drugim grupama. Prva grupa ne vidi etničku grupu kao nešto važno i značajno, druge dvije grupe ne žele ili ne mogu da zaborave stradanje svoga naroda i svoj identitet grade sa samoviktimizacijom. Mladim Srbima i Hrvatima je važan nacionalni ponos i to se može objasniti na više načina. S jedne strane, to je strah od mogućnosti da će Bošnjaci ugroziti njihov identitet namećući bosanstvo kao nacionalni identitet, što se veoma dobro vidi kroz borbu za očuvanje nacionalne grupe predmeta u školama, postojanje dvije škole pod istim krovom, raspravama o jeziku i pitanju etničkog identiteta na popisu iz 2013. godine. S druge strane, postoji strah kod

Srba i Hrvata od političke nadmoći Bošnjaka koja se ogleda u kontroli svih važnijih upravljačkih funkcija u državi, entitetima i kantonima (slučaj Komšić ili formiranje Vlade Federacije BiH). Veoma često možemo čuti izjave srpskih i hrvatskih političara u Bosni i Hercegovini o važnosti čuvanja i odbrane etničkih identiteta i vjerovatno to u velikoj mjeri utiče na kreiranje nacionalnog ponosa kod Srba i Hrvata.

Pogledamo li povezanost nacionalizma sa socio-demografskim varijablama, kod svih ispitanika, nalazimo da sa porastom starosti i obrazovanja opada nacionalni ponos i šovinizam, a što su ispitanici više religiozni to imaju manje izražen mundijalizam, a više nacionalni ponos i šovinizam. Ove korelacije su niske, ali značajne. Povezanost religioznosti i različitih oblika nacionalne vezanosti u Bosni i Hercegovini nije nikakva novost, njih nalazimo u istraživanjima Puhala (2005) i Dušanića (2007).

Interesantno je da među mladim Hrvatima nalazimo samo jednu značajnu korelaciju i to onu između religioznosti i nacionalnog ponosa. Što su manje vjernici, to je kod njih manje izražen nacionalni ponos. Kod Bošnjaka sa starošću opada šovinizam, a sa porastom obrazovanja opada i nacionalna vezanost i šovinizam. Što su mladi Bošnjaci manje religiozni, njihov nacionalni ponos i šovinizam je manje izražen. Sa porastom starosti Srba raste i njihov mundijalizam, a opada nacionalni ponos, dok sa porastom obrazovanja raste prihvatanje mundijalizma, a opadaju nacionalni ponos i šovinizam. Ako su Srbi više ateisti, to su više i mundijalisti, njihov nacionalni ponos slabi, kao i šovinizam.

18. Spremnost na pomirenje mlađih u BiH

Faktorskom analizom smo izdvojili tri faktora koja se tiču spremnosti na pomirenje među mladima u Bosni i Hercegovini – rehumanizacija, praštanje i nepovjerenje. Sada ćemo vidjeti da li se i u kojoj mjeri međusobno razlikuju mlađi Srbi, Hrvati i Bošnjaci na gore pomenutim varijablama.

Tabela 32. Vrste pomirenja i etnička pripadnost ispitanika

		N	M	SD	SE
Rehumanizacija	Hrvati	82	3,5732	,87012	,09609
	Bošnjaci	788	3,7495	,68516	,02441
	Srbi	399	3,8981	,66317	,03320
Praštanje	Hrvati	82	3,6840	,98610	,10890
	Bošnjaci	788	3,6057	,86509	,03082
	Srbi	399	3,9649	,85573	,04284
Nepovjerenje	Hrvati	82	2,3994	,95125	,10505
	Bošnjaci	788	2,9648	,89513	,03189
	Srbi	399	2,5498	,90940	,04553

Kao pogledamo tabelu 32.1 vidimo da se Hrvati, Bošnjaci i Srbi međusobno značajno razlikuju na sve tri mjerene varijable. Rehumanizacija je najviše izražena kod mladih Srba, a slijede Bošnjaci i Hrvati (tabela 32). Ako analiziramo razlike između etničkih grupa vidimo da se Hrvati značajno razlikuju od Bošnjaka i Srba, a Bošnjaci od Srba (tabela 32.2). Slična je situacija i kod praštanja. Na praštanje su najviše spremni Srbi, a slijede Hrvati i Bošnjaci (tabela 32). Srbi se značajno razlikuju od Bošnjaka i Hrvata, kao i Bošnjaci od Hrvata (tabela 32.2). Kada se govori o nepovjerenju, ono je najviše prisutno kod mladih Bošnjaka, a potom kod Srba i Hrvata (tabela 32) i Bošnjaci se značajno razlikuju od Srba i Hrvata (tabela 32.2).

Tabela 32.1 ANOVA

		df	F	p
Rehumanizacija	Between Groups	2	10,216	,000
	Within Groups	1266		
Praštanje	Between Groups	2	22,649	,000
	Within Groups	1266		
Nepovjerenje	Between Groups	2	36,475	,000
	Within Groups	1266		

Tabela 32.2 LSD

			MD	SE	p
Rehumanizacija	Hrvati	Bošnjaci	-,17638	,08027	,028
		Srbi	-,32497	,08388	,000
	Bošnjaci	Srbi	-,14859	,04250	,000
Praštanje	Srbi	Hrvati	,28088	,10554	,008
		Bošnjaci	,35924	,05348	,000
	Bošnjaci	Hrvati	-,07836	,10100	,438
Nepovjerenje	Bošnjaci	Hrvati	,56539	,10482	,000
		Srbi	,41497	,05550	,000

18.1 Povezanost socio-demografskih varijabli sa faktorima pomirenja kod mladih u BiH

Sada ćemo vidjeti da li su i u kojoj mjeri povezani dobijeni faktori pomirenja sa starošću, obrazovanjem i religioznošću uspitanika. Važno je naglasiti da kod religioznosti što imamo situaciju da što je veća vrijednost – to je ispitanik bliže ateizmu.

Tabela 33. Korelacija faktora pomirenja i socio-demografskih varijabli kod svih ispitanika

	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Starost	,000	,113**	-,131**
Obrazovanje	-,043	,092**	-,196**
Religioznost	,077**	,168**	-,287**

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Na uzorku svih ispitanika nalazimo pozitivnu i veoma nisku korelaciju između starosti i praštanja i negativnu i veoma nisku vezu sa nepovjerenjem. Slična situacija je i kod obrazovanja koje je u pozitiv-

noj i veoma niskoj korelaciji sa praštanjem i negativnoj sa nepovjerenjem. Religioznost je u veoma niskoj i pozitivnoj korelacijsi sa rehumanizacijom i praštanjem i negativnoj i niskoj vezi sa nepovjerenjem (tabela 33).

Tabela 34. Korelacija faktora pomirenja i socio-demografskih varijabli kod mladih Hrvata

	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Starost	,037	,042	-,046
Obrazovanje	-,094	-,076	-,073
Religioznost	-,150	-,124	-,009

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Među mladim Hrvatima ne nalazimo statistički značajnu korelaciju između faktora pomirenja i socio-demografskih varijabli (tabela 34).

Tabela 35. Korelacija faktora pomirenja i socio-demografskih varijabli kod mladih Bošnjaka

	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Starost	-,124**	,017	-,122**
Obrazovanje	-,189**	-,035	-,170**
Religioznost	,046	,170**	-,226**

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Kod mladih Bošnjaka nalazimo negativnu i veoma slabu korelaciju između starosti i rehumanizacije i nepovjerenja, baš kao i između obrazovanja, rehumanizacije i nepovjerenja. Religioznost je u pozitivnoj i veoma niskoj korelaciji sa praštanjem i negativnoj i slaboj korelaciji sa nepovjerenjem (tabela 35).

Tabela 36. Korelacija faktora pomirenja i socio-demografskih varijabli kod mlađih Srbaca

	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Starost	,123*	,164**	-,053
Obrazovanje	,149**	,221**	-,124*
Religioznost	,129*	,138**	-,347**

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Među mlađim Srbima (tabela 36) nalazimo pozitivnu i veoma nisku korelaciju između starosti, rehumanizacije i praštanja. Pozitivna i veoma niska korelacija postoji između obrazovanja i rehumanizacije, niska i pozitivna između obrazovanja i praštanja. Veoma niska i negativna korelacija postoji između obrazovanja i nepovjerenja. Veoma nisku i pozitivnu korelaciju nalazimo između religioznosti, rehumanizacije i praštanja, a negativnu i nisku korelaciju između religioznosti i nepovjerenja.

18.2 Diskusija nalaza

Povjerenje u druge ljude temelji se na pretpostavci da su osnovne vrijednosti zajedničke za najveći broj ljudi u našoj zajednici, što znači da će se u određenim situacijama ponašati na sličan način. Na taj način odnosi među ljudima postaju jednostavniji (Earle i Cvetkovich, 1995), jer utemeljuje društvene odnose i sistem na međusobno očekivanom ponašanju aktera. Samim tim, ono podstiče na bolju saradnju i smanjuje oportunističko ponašanje, pa se time jača društvena interakcija i stabilnost društva. Kod povjerenja dominira kognitivna komponenta, tj. preovladava uvjerenje da nam drugi neće svjesno i promišljeno nanijeti štetu, ako to mogu izbjegći, te da će voditi računa o našim interesima, kada god je to moguće (Newton, 2004).

Naučna saznanja podržavaju opruštanje. Kod najvećeg broja ljudi čin oprosta bi trebalo da donese olakšanje psihičkih tegoba žrtavama.

Žrtvi se praštanjem ponovo vraća moć i izgubljena kontrola nad životom i zato je praštanje psihološki moćno. Za McCullougha (2001), najvažnija karakteristika opraštanja je priklanjanje prosocijalnoj motivaciji i odustajanje od nanošenja štete počiniocu zlodjela. Opraštanje nipošto nije isto što i pomirenje, ali nema pomirenja bez praštanja.

U svakom sukobu protivnička strana se nastoji dehumanizovati, tj. nastojati da se ne opaža kao neko ko ima ljudske osobine. Kao rezultat toga, imamo smanjenu empatiju prema njegovom stradanju ili patnjama. Bez empatije prema žrtvi teško je zaustaviti agresivne impulse. U takvim se situacijama prema žrtvi ne odnosimo kao prema ljudskom biću, već kao prema nekome ko želi da nas uništi, a da bismo to spriječili sve nam je dozvoljeno. Takvo ponašanje najčešće ne prati kajanje, jer smatramo da mi nismo uradili ništa loše, već, naprotiv, nešto dobro. Rehumanizacija je obrnut proces gdje nam je cilj da neprijatelja ponovo počnemo opažati kao ljudsko biće.

Na uzorku svih ispitanika vidimo da sa povećanjem godina (starosti) i obrazovanja raste spremnost za praštanje, a smanjuje nepovjerenje među drugim narodima. Istraživanja Lajića iz 2005. godine u Hrvatskoj pokazuje slične rezultate, dok istraživanja Puhala iz 2010. godine u Bosni i Hercegovini, na uzorku punoljetnih građana, pokazuju da sa porastom starosti raste nepovjerenje prema drugim narodima i smanjuje se spremnost da se prašta. Ipak, moramo imati u vidu da je Puhalovo istraživanje rađeno na punoljetnim građanima Bosne i Hercegovine, dok su ovdje uzorak mladi ljudi starosti do 30 godina. Što su ispitanici manje vjernici, to su spremniji na rehumanizaciju i praštanje, a smanjuje se i nepovjerenje drugim etničkim grupama i ovi nalazi su u skladu sa nalazima Puhala (2010).

Među mladim Hrvatima ne nalazimo značajne korelacije, dok kod Bošnjaka sa porastom starosti i obrazovanja opada spremnost na rehumanizaciju drugih, ali opada i nepovjerenje prema drugima. Što su mlađi Bošnjaci manje religiozni, to su više spremni da praštaju i manje su nepovjerljivi prema drugim etničkim grupama. Sa porastom obrazovanja Srba raste i spremnost na rehumanizaciju drugih etničkih grupa i praštanje, ali samo kod obrazovanih nalazimo

pad nepovjerenja prema drugima. Što su mladi Srbi manje religiozni, to su spremniji na praštanje, manje su nepovjerljivi prema drugim etničkim grupama i više su skloni rehumanizacije dojučerašnjih neprijatelja.

19. Povezanost faktora nacionalizma sa faktorima pomirenja kod mladih u BiH

U ovom poglavlju ćemo vidjeti kako su povezani pojedini aspekti nacionalizma, tj. mundijalizam, nacionalni ponos i šovinizam, sa rehumanizacijom, praštanjem i nepovjerenjem. Na početku ćemo prikazati korelacije za sve ispitanike, a potom za svaku etničku grupu posebno.

Tabela 37. Korelacija faktora nacionalizma i pomirenja kod svih ispitanika

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Mundijalizam	1					
Nacionalni ponos	-,160**	1				
Šovinizam	-,088**	,553**	1			
Rehumanizacija	,189**	-,089**	-,208**	1		
Praštanje	,242**	-,267**	-,396**	,806**	1	
Nepovjerenje	-,200**	,478**	,630**	-,078**	-,353**	1

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**: Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Na uzorku svih ispitanika mundijalizam je u negativnoj i veoma slaboj korelaciji sa nacionalnim ponosom, šovinizmom i nepovjerenjem, dok je pozitivna i niska korelacija prisutna kod varijabli rehumanizacija i praštanje. Nacionalni ponos je u pozitivnoj korelacijskoj srednjeg intenziteta sa šovinizmom i nepovjerenjem, dok je korelacija sa rehumanizacijom negativna i veoma slaba, a niska i negativna sa

praštanjem. Nacionalni ponos je u pozitivnoj korelaciji srednjeg intenzitea. Korelacija između šovinizma i nepovjerenja je pozitivna i visoka, a negativna i niska sa rehumanizacijom i praštanjem. Rehumanizacija je u pozitivnoj i veoma visokoj korelaciji sa praštanjem, a negativnoj i veoma niskoj vezi sa nepovjerenjem. Praštanje je u negativnoj i niskoj korelaciji sa nepovjerenjem (tabela 37).

Tabela 38. Korelacija faktora nacionalizma i pomirenja kod mladih Hrvata

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Mundijalizam	1					
Nacionalni ponos	-,191	1				
Šovinizam	-,062	,718 ^{**}	1			
Rehumanizacija	-,058	,129	-,117	1		
Praštanje	-,016	,059	-,163	,932 ^{**}	1	
Nepovjerenje	-,262 [*]	,453 ^{**}	,682 ^{**}	,041	-,072	1

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**: Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Kada pogledamo korelacije na uzorku Hrvata nalazimo negativnu i slabu korelaciju sa nepovjerenjem. Nacionalni ponos je u pozitivnoj korelaciji srednjeg intenziteta sa nepovjerenjem, dok je korelacija sa šovinizmom visoka i pozitivna. Korelacija između šovinizma i nepovjerenja je pozitivna i visoka. Rehumanizacija je u pozitivnoj i veoma visokoj korelaciji sa praštanjem (tabela 38).

Tabela 39. Korelacija faktora nacionalizma i pomirenja kod mladih Bošnjaka

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Mundijalizam	1					
Nacionalni ponos	-,197**	1				
Šovinizam	-,038	,528**	1			
Rehumanizacija	,230**	-,020	-,185**	1		
Praštanje	,279**	-,207**	-,376**	,796**	1	
Nepovjerenje	-,165**	,512**	,646**	-,077*	-,349**	1

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**: Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Kod mladih Bošnjaka mundijalizam je u negativnoj i veoma slaboj korelaciji sa nacionalnim ponosom, šovinizmom i nepovjerenjem, dok je pozitivna i niska korelacija prisutna kod varijabli rehumanizacija i praštanje. Nacionalni ponos je u pozitivnoj korelaciji, srednjeg intenziteta, sa šovinizmom i nepovjerenjem, dok je korelacija sa praštanjem niska i negativna. Korelacija između šovinizma i nepovjerenja je pozitivna i visoka, a negativna i niska sa rehumanizacijom i praštanjem. Rehumanizacija je u pozitivnoj i visokoj korelaciji sa praštanjem, a negativnoj i veoma niskoj vezi sa nepovjerenjem. Praštanje je u negativnoj i niskoj korelacijskoj sa nepovjerenjem (tabela 39).

Tabela 40. Korelacija faktora nacionalozma i pomirenja kod mladih Srba

Srbi	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Mundijalizam	1					
Nacionalni ponos	-,186**	1				
Šovinizam	-,234**	,544**	1			
Rehumanizacija	,153**	-,177**	-,229**	1		
Praštanje	,248**	-,303**	-,435**	,787**	1	
Nepovjerenje	-,338**	,303**	,540**	-,049	-,338**	1

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

**: Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

Kod Srba je mundijalizam u negativnoj i veoma slaboj korelaciji sa nacionalnim ponosom, i u negativnoj i niskoj vezi sa šovinizmom i nepovjerenjem. Pozitivna i niska korelacija prisutna je kod varijable rehumanizacija, a nešto viša kod praštanja. Nacionalni ponos je u pozitivnoj korelaciji srednjeg intenziteta sa šovinizmom i nešto manje sa nepovjerenjem, dok je korelacija sa rehumanizacijom negativna i veoma slaba. Korelacija nacionalnog ponosa i praštanja je niska i negativna. Korelacija između šovinizma i nepovjerenja je pozitivna i srednjeg intenziteta, a negativna i srednjeg intenziteta sa praštanjem, dok je sa takođe negativna ali niska. Rehumanizacija je u pozitivnoj i visokoj korelaciji sa praštanjem. Praštanje je u negativnoj i niskoj korelaciji sa nepovjerenjem (tabela 40).

19.1 Diskusija nalaza

Kada govorimo o odnosu faktora nacionalizma i pomirenja, na uzorku svih ispitanika, možemo reći da dobijamo očekivane rezultate. Ispitanici koji su skloniji mundijalizmu si i spremniji za praštanje i manje su nepovjerljivi prema drugim etničkim grupama. S druge strane, sa porastom nacionalnog ponosa rastu i šovinizam i nepovjerenje prema

drugima, dok opada spremnost na praštanje. Što je šovinizam prisutniji kod ispitanika, to je nepovjerenje prema drugim narodima veće, a smanjuje se spremnost na rehumanizaciju protivnika i praštanje. Sa porastom spremnosti za rehumanizacijom protivničkih grupa raste i spremnost za praštanje. Što su ispitanici spremniji za praštanje, to se smanjuje i njihovo nepovjerenje prema drugim etničkim grupama.

Istraživanje Sabine Čehajić (2007) u Bosni i Hercegovini pokazalo je da su pojedinci s izraženim etničkim identitetom manje spremni da oproste osobama druge etničke grupe, nasuprot ispitanika koji imaju izražen nacionalni (državni) identitet. Istraživanje Puhala iz 2010. godine pokazuje da sa porastom nacionalizma raste i nepovjerenje prema drugima, a opada spremnost na saradnju, oprاشtanje i rehumanizaciju. Slična situacija je bila i kod dogmatizma, gdje sa njegovim rastom rastu i nepovjerenje i nacionalizam, a opadaju spremnost za saradnju i oprашtanje.

Među mladim Hrvatima, sa porastom nacionalnog ponosa rastu i šovinizam i nepovjerenje prema drugim etničkim grupama, dok sa porastom šovinizma raste i nepovjerenje. Što je kod mlađih Hrvata veća spremnost za rehumanizacijom drugih naroda, to je veća i spremnost za praštanje.

Slična je situacija i kod mlađih Bošnjaka. Što su više mundijalisti, to su spremniji da oproste drugima i na rehumanizaciju. Sa porastom nacionalnog ponosa kod mlađih Bošnjaka rastu i šovinizam i nepovjerenje prema drugima, a smanjuje se spremnost na praštanje. Sa porastom šovinizma raste i nepovjerenje prema drugima, dok opada spremnost na rehumanizaciju. Porast spremnosti za rehumanizaciju protivnika vodi ka rastu i spremnosti da se prašta. Što je veća spremnost za praštanjem, to je manje izražena netolerancija među mladim Bošnjacima.

Ni mladi Srbi ne odstupaju mnogo o Hrvata i Bošnjaka. Sa porastom mundijalizma opadaju prihvatanje šoviniza i nepovjerenje prema drugima, dok raste spremnost za praštanje. Sa porastom nacionalnog ponosa rastu šovinizam i nepovjerenje prema drugima, dok opada spremnost za praštanje. Što su mlađi Srbi više skloni šovinizmu, to je veće nepovjerenje prema drugim narodima i smanjuje spremnost

za praštanje i rehumanizaciju drugih. Što je rehumanizacija izraženija kod ispitanika, to je i njihova spremnost na praštanje veća, dok se sa porastom praštanja smanjuje nepovjerenje.

20. Povezanost faktora nacionalizma sa percepcijom političara i oficira

U ovom poglavlju ćemo vidjeti kako su povezani pojedini aspekti nacionalizma, tj. mundijalizam, nacionalni ponos i šovinizam i percepcije pojedinih političara koji su bili važni tokom 90-ih godina prošlog vijeka u Bosni i Hercegovini. Važno je napomenuti da su se ocjene političara kretale od 1 (veoma loše) do 5 (veoma dobro).

Tabela 41. Korelacija faktora nacionalizma i percepcije političara kod mladih Hrvata

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam
Karadžić	,213	,015	,063
Izetbegović	,052	,088	-,021
Tuđman	,027	,537**	,504**
Milošević	,262*	,058	,054
Boban	,006	,477**	,447**
Abdić	,250	,150	,075
Plavšić	,087	,140	,193

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Kod mladih Hrvata nalazimo pozitivnu i nisku korelaciju između mundijalizma i percepcije Slobodana Miloševića. Nacionalni ponos, kao i šovinizam, jeste u pozitivnoj korelaciji srednjeg intenziteta sa percepcijom Franje Tuđmana i Mate Bobana (tabela 41).

Tabela 42. Korelacija faktora nacionalizma i percepcije političara kod mladih Bošnjaka

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam
Karadžić	,114**	-,143**	-,110**
Izetbegović	-,193**	,414**	,332**
Tuđman	,075	-,095*	-,093*
Milošević	,116**	-,128**	-,090*
Boban	,121**	-,087*	-,019
Abdić	,089*	,031	,121**
Plavšić	,136**	-,115**	-,068

**: Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*: Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Među mladim Bošnjacima nalazimo pozitivnu i veoma slabu korelaciju između mundijalizma i percepcije Karadžića, Miloševića, Bobana, Abdića i Biljane Plavšić, a veoma nisku i negativnu prema Aliji Izetbegoviću. S druge strane, veza između nacionalnog ponosa i percepcije Karadžića, Tuđmana, Miloševića, Bobana i Plavšićke je veoma niska i negativna, dok je sa Izetbegovićem pozitivna i srednjeg intenziteta. Šovinizam je u negativnoj i veoma niskoj korelaciјi sa opažanjem Karadžića, Tuđmana i Miloševića, a korelacija je pozitivna i niska sa Izetbegovićem i veoma niska sa Abdićem (tabela 42).

Tabela 43. Korelacija faktora nacionalizma i percepcije političara kod mlađih Srba

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam
Karadžić	-,162**	,334**	,382**
Izetbegović	,010	-,168**	-,097
Tuđman	,050	-,258**	-,121*
Milošević	-,156**	,209**	,280**
Boban	-,060	-,134*	-,034
Abdić	-,139*	-,136*	-,107
Plavšić	-,013	,177**	,089

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Među mladim Srbima postoji negativna i veoma niska korelacija između mundijalizma i percepcije Karadžića, Miloševića i Abdića. Nacionalni ponos je pozitivnoj i niskoj korelacijski sa Karadžićem, Miloševićem i Plavšićkom, a negativnu i veoma nisku korelaciju ima sa opažanjem Izetbegovića, Bobana, Abdića, i niska je korelacija kod Tuđmana. Šovinizam je u pozitivnoj i niskoj korelacijski sa percepcijom Karadžića i Miloševića i negativnoj i vrlo slaboj vezi sa Tuđmanom (tabela 43).

Tabela 44. Korelacija faktora nacionalizma i percepkcije oficira kod mladih Hrvata

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam
Mladić	,182	-,063	-,041
Orić	,237	-,003	-,035
Tuta	,054	,284*	,143
Dudaković	,119	-,063	-,017
Tolimir	,204	-,036	,121
Praljak	-,012	,380**	,364**
Divjak	,307*	-,066	-,136
Pandurević	,256	,067	,159
Kordić	,019	,302*	,282*

**: Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

U tabeli 44 možemo da vidimo da među mladim Hrvatima postoji pozitivna i niska korelacija između mundijalizma i percepkcije Divjaka, dok nacionalni ponos pozitivno i nisko korelira sa perceprijom Tute, Praljka i Kordića. Šovinizam je u pozitivnoj i niskoj korelaciiji sa perceprijom Praljka i Kordića.

Tabela 45. Korelacija faktora nacionalizma i percepcije oficira kod mladih Bošnjaka

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam
Mladić	,073	-,116**	-,074*
Orić	-,043	,358**	,378**
Tuta	,039	-,041	,009
Dudaković	-,188**	,313**	,300**
Tolimir	,066	-,054	-,046
Praljak	,125**	-,144**	-,154**
Divjak	-,021	,131**	,034
Pandurević	,133**	-,097*	-,097*
Kordić	,130**	-,111*	-,155**

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Među mladim Bošnjacima nalazimo negativnu i veoma nisku korelaciju između mundijalizma i percepcije Dudakovića i pozitivnu i veoma nisku prilikom opažanja Praljka, Pandurevića i Kordića. Nacionalni ponos je u negativnoj i veoma niskoj korelacijsi sa percepcijom Mladića, Praljka, Pandurevića i Kordića, dok je pozitivna i niska korelacija u opažanju Orića, Dudakovića i veoma niska kod Divjaka. Šovinizam je u negativnoj i veoma niskoj korelacijsi sa percepcijom Mladića, Praljka, Pandurevića i Kordića i pozitivnoj i niskoj korelacijsi kod opažanja Orića i Dudakovića (tabela 45).

Tabela 46. Korelacija faktora nacionalizma i percepcije oficira kod mladih Srba

	Mundijalizam	Nacionalni ponos	Šovinizam
Mladić	-,264**	,442**	,399**
Orić	,133*	-,210**	-,218**
Tuta	,105	,006	-,061
Dudaković	,120	-,186**	-,129
Tolimir	-,256**	,215**	,197**
Praljak	-,107	-,070	-,058
Divjak	,028	-,050	,011
Pandurević	-,248**	,084	,253**
Kordić	-,061	-,227**	-,013

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Među mladim Srbima nalazimo negativnu i nisku korelaciju između mundijalizma i percepcije Mladića, Tolimira i Pandurevića i pozitivnu i nisku korelaciju u opažanju Orića. Nacionalni ponos je u pozitivnoj i niskoj korelaciji sa poercpcijom Tolimira i srednje izraženom korelacijom sa opažanjem Mladića, dok je negativna i niska korelacija prisutna kod opažanja Orića, Dudaovića i Kordića. Šovinizam je u pozitivnoj i niskoj korelacijsi sa percepcijom Mladića, Tolimira i Pandurevića, a negativnoj i niskoj korelacijsi sa opažanjem Orića (tabela 46).

20.1 Diskusija nalaza

Kod mladih Hrvata nalazimo da se sa povećanjem mundijalizma poboljšava i percepcija političara koji dolaze iz drugih etničkih grupa (Milošević), dok se sa porastom nacionalnog ponosa i šovinizma domaći političari opažaju pozitivnije (Tuđman i Boban). Kod Bošnjaka je veza percepcije političara i nacionalizma još iznijansiranija. Sa porastom prihvatanja mundijalizma, raste i pozitivna slika o političarima drugih etničkih grupa, a slika o Aliji Izetbegoviću postaje lošija. Istina,

ove korelicija su veoma male, ali su značajne. Stanje se potpuno mijenja kod nacionalnog ponosa i šovinizma, gdje sa porastom njihovih vrijednosti raste i ugled Alije Izetbegovića, a opada ugled srpskim i hrvatskim političarima. Slična je situacija i kod mlađih Srba. Sa porastom mundijalizma raste i negativna percepcija prema liderima svog naroda (Karadžić, Milošević), dok sa porastom nacionalne pripadnosti i šovinizma slika srpskih političara postaje sve bolja, a hrvatskih i bošnjačkih političara sve lošija.

Kada govorimo o vezi između pojedinih faktora nacionalizma i percepcija ratnih oficira, sitacija je prilično slična. Među mlađim Hrvatima sa porastom mundijalizma raste i ugled Jovana Divjaka, dok sa porastom nacionalnog ponosa i šovinizma raste ugled hrvatskih oficira Mladena Naletelića Tute, Slobodna Praljka i Daria Kordića. Kod mlađih Bošnjaka sa porastom mundijalizma raste i ugled oficira koji nisu bili u Armiji BiH (Praljak, Pandurević, Kordić), ali je važno napomenuti da je ta korelacija veoma niska. Istovremeno sa porastom mundijalizma opada i pozitivno mišljenje o Atifu Dudakoviću. Istovremeno, sa porastom nacionalnog ponosa raste i ugled oficira Armije BiH (Orić, Dudaković i Divjak), a sa porastom šovinizma samo ugled Orića i Dudakovića. Sa porastom mundijalizma kod mlađih Srba opada ugled srpskih oficira (Mladić, Tolimir, Pandurević), a raste ugled Nasera Orića. Sa porastom nacionalnog ponosa i šovinizma raste i ugled oficira Republike Srpske, a opada kod pripadnika Armije BiH i HVO-a.

Kada analiziramo ove rezultate, veoma je važno imati na umu intenzitet korelacija o kojima pričamo. Prije svega, treba imati na umu da je mundijalizam u slaboj, ali značajnoj korelacijskoj sa percepcijom političara i oficira, dok su korelacije sa nacionalnim ponosom i šovinizmom mnogo izraženije. To praktično znači da ispitanici sa povećanim mundijalizmom ne „obožavaju“ političare i oficire koji dolaze iz drugih etničkih grupa, već da je njihova percepcija uravnoteženija i prema neistomišljenicima ili protivnicima. S druge strane imamo nekritičko prihvatanje naših političara i oficira kod ispitanika sa istaknutim nacionalnim ponosom i šovinizmom i negativno vrednovanje svega što dolazi iz drugih etničkih grupa. U praksi, to znači da što su ispitanici više vezani za svoju etničku grupu, to je pozitivnija percep-

cija članova tvoje grupe. Ova tendencija je prisutna kod Srba, Hrvata i Bošnjaka.

21. Povezanost faktora pomirenja sa percepcijom političara i oficira među mladima u BiH

U ovom poglavlju ćemo vidjeti kako su povezani pojedini aspekti pomirenja, tj. rehumanizacija, praštanje, nepovjerenje i percepcije pojedinih političara koji su bili važni tokom 90-ih godina prošlog vijeka u Bosni i Hercegovini. Važno je napomenuti da su se ocjene političara kretale od 1 (veoma loše) do 5 (veoma dobro).

Tabela 47. Korelacija faktora pomirenja i percepcije političara kod mladih Hrvata

	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Karadžić	-,145	-,093	-,149
Izetbegović	,088	,043	-,021
Tuđman	-,033	-,015	,147
Milošević	-,139	-,080	-,158
Boban	-,083	-,099	,150
Abdić	-,168	-,162	-,206
Plavšić	-,130	-,160	,013

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Interesantno je da kod mladih Hrvata ne nalazimo statistički značajne korelacije između faktora pomirenja i percepcije političara (tabela 47).

Tabela 48. Korelacija faktora pomirenja i percepcije političara kod mladih Bošnjaka

	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Karadžić	-,139**	,006	-,226**
Izetbegović	,048	-,129**	,395**
Tuđman	,074	,081*	-,198**
Milošević	-,106**	-,009	-,189**
Boban	-,004	,018	-,155**
Abdić	-,086*	-,098*	,032
Plavšić	-,086*	,015	-,223**

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Među Bošnjacima prisutna je veoma slaba i negativna korelacija između rehumanizacije i percepcije Karadžića, Miloševića, Abdića i Plavšićke. Kada se analizira korelacija praštanja vidimo da je ono u negativnoj i veoma niskoj vezi sa opažanjem Izetbegovića i Andića i veoma niskoj i pozitivnoj vezi sa percepcijom Tuđmana. Nepovjerenje je u veoma niskoj i negativnoj vezi sa opažanjem Tuđmana, Miloševića i Bobana, a niskoj i negativnoj vezi u opažanju Karadžića i Plavšićke (tabela 48).

Tabela 49. Korelacija faktora pomirenja i percepcije političara kod mladih Srba

	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Karadžić	-,173**	-,237**	,312**
Izetbegović	,008	,142**	-,057
Tuđman	,048	,160**	,007
Milošević	-,120*	-,157**	,217**
Boban	,088	,107	,111
Abdić	,217**	,213**	,038
Plavšić	-,064	-,052	,127*

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Među Srbima nalazimo negativne i veoma niske korelacije između varijabli rehumanizacije i percepcije Karadžića i Miloševića i pozitivnu i nisku korelaciju u opažanju Abdića. Negativna i niska korelacija se nalazi između praštanja i opažanja Karadžića i Miloševića, a pozitivna i niska u percepciji Izebegovića, Tuđmana i Abdića. Pozitivna i veoma niska korelacija postoji između nepovjerenja i percepcije Biljane Plavšić, dok je ta korelacija nešto više u opažanju Karadžića i Miloševića (tabela 49).

Tabela 50. Korelacija faktora pomirenja i percepcije oficira kod mladih Hrvata

	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Mladić	,025	,081	-,230
Orić	-,128	-,133	-,231
Tuta	-,143	-,152	-,103
Dudaković	-,169	-,169	-,110
Tolimir	-,120	-,095	,057
Praljak	-,027	-,023	,056
Divjak	,008	-,018	-,228
Pandurević	-,221	-,216	-,059
Kordić	-,210	-,206	,058

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

U tabeli 50 vidimo da kod mladih Hrvata ne nalazimo statistički značajne korelacije između faktora pomirenja i percepcije oficira (tabela 50).

Tabela 51. Korelacija faktora pomirenja i percepcije oficira kod mladih Bošnjaka

Bošnjaci	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Mladić	-,173**	-,038	-,182**
Orić	,083*	-,128**	,343**
Tuta	-,086	-,021	-,047
Dudaković	,137**	-,046	,312**
Tolimir	-,051	,011	-,083
Praljak	-,158**	-,049	-,146**
Divjak	,218**	,130**	,048
Pandurević	-,077	-,026	-,061
Kordić	-,122**	-,065	-,107*

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Među mladim Bošnjacima nalazimo pozitivnu i nisku korelaciju između rehumanizacije i percepcije Orića i Dudakovića i nisku korelaciju u opažanju Divjaka. Negativna i veoma niska korelacija postoji između rehumanizacije i opažanja Mladića, Praljka i Kordića. Praštanje je u negativnoj i niskoj korelaciji sa percepcijom Orića i pozitivnoj kod Divjaka. Nepovjerenje je u negativnoj i niskoj korelaciji sa percepcijom Mladića, Praljka i Kordića, a potitivnoj i niskoj za Orića i Dudakovića (tabela 51).

Tabela 52. Korelacija faktora pomirenja i percepcije oficira kod mladih Srba

	Rehumanizacija	Praštanje	Nepovjerenje
Mladić	-,117*	-,241**	,253**
Orić	-,068	,098	-,158**
Tuta	-,068	,007	-,067
Dudaković	,017	,186**	-,131
Tolimir	-,059	-,105	,265**
Praljak	,032	,105	-,034
Divjak	-,005	,042	,123
Pandurević	,028	-,009	,343**
Kordić	,126	,191**	,133*

**. Correlation is significant at the 0.01 level (2-tailed).

*. Correlation is significant at the 0.05 level (2-tailed).

Rehumanizacija je kod mladih Srba u negativnoj i veoma niskoj korelaciji sa percepcijom Mladića, dok je praštanje u negativnoj i niskoj korelaciji sa opažanjem Mladića, a niskoj i pozitivnoj korelaciji kod opažanja Dudakovića i Kordića. Nepovjerenje je u negativnoj i niskoj korelaciji sa percepcijom Orića, a pozitivnoj i niskoj sa percepcijom Mladića, Tolimira, Pandurevića i Kordića (tabela 52).

21.1 Diskusija nalaza

Kod mladih Bošnjaka sa porastom spremnosti za rehumanizaciju protivnika opada i pozitivna slika prema srpskim političarima (Karadžić, Milošević i Plavšić) i Abdiću, dok sa povećanjem spremnosti za praštanje opažanje Izetbegovića i Abdića postaje sve lošije, a Tuđmana bolje. Naravno, treba da imamo na umu da su ove korelacije veoma niske. Sa porastom nepovjerenja prema drugim narodima raste ugled Alije Izetbegovića, a opada ugleda srpskih i hrvatskih političara. Što su mlađi Srbi spremniji za rehumanizaciju, to je njihovo mišljenje o Karadžiću i Miloševiću lošije, a povoljnije za Fikreta Abdića. Slična je situacija i

kod praštanja, što je spremnost za praštanje veće, to je percepcija Miloševića i Karadžića negativnija, a rastu ugled Izetbegovića, Tuđmana i Abdića. Među onima koji imaju izraženo nepoverenje prema drugim narodima ugled srpskih političara i političarki raste.

Kod mladih Bošnjaka sa porastom spremnosti da se rehumanizuju drugi opada ugleda srpskih i hrvatskih oficira, a raste ugled oficira iz Armije BiH. Sa porastom spremnosti za praštanje opada ugled Orića i Divjaka, a sa porastom nepovjerenja prema drugima rastu ugled Orića i Dudakovića, a opadaju kod Mladića, Praljka i Kordića. Kod mladih Srba imamo nešto drugačiju situaciju. Sa porastom rehumanizacije opada ugled Mladića, dok sa rastom spremnosti da se oprosti opada ugled Mladića, a rastu ugled Dudakovića i Kordića. Kod ispitanika koji su skloni nepovjerenju raste ugled srpskih oficira, a opada Nasera Orića.

Interesantno je da među mladih Hrvatima ne nalazimo bilo kakve korelacije koje se tiču faktora pomirenja i percepcije političara i oficira bez obzira na njihovu etničku pripadnost ili pripadnost bilo kojim vojnim formacijama.

22. Da li se djeca u Bosni i Hercegovini razlikuju od roditelja?

U društvu kakvo je bosanskohercegovačko, opterećeno etničkim podjelama, možemo da prepostavimo da djeca veoma rano stiču „rudimentnu“ predstavu o složenoj strukturi socijalnog sistema u kojem žive. Pri tome, ona usvajaju čitav niz kolektivnih sentimenata –afiniteta i resensitimenata, osećanja vezanosti ili socijalne udaljenosti, lojalnosti ili zazora u odnosu na društvene grupe koje naseljavaju njegov globalni socijalni prostor. Od najranijeg perioda života, u procesu socijalnog učenja koje ne mora biti manifestno političko, pojedinac koji odrasta u određenom društvu, političkom sistemu ili kulturi, pod uticajem neposredne socijalne okoline, postepeno „konstruiše“ svoju socijalnu realnost.

Prije svega, porodicu koju moramo posmatrati kao entitet u kojem je privatno isprepletano sa javnim. Na to su odavno ukazivali Rajh (1981), Adorno (1950) i From (1984) analizirajući ulogu porodice u razvoju fašističke ideologije u Njemačkoj. Ostaje otvoreno pitanje kako

porodica utiče na formiranje političkih stavova kod djece: posredno, djelovanjem na oblikovanje uloga ili predispozicija za prihvatanje određenih stavova ili neposredno, direktnim prenošenjem političkih (u najširem smislu) stavova.

Za malo dijete, porodica je najčešće „jedina“ sredina u kojoj dijete u potpunosti zadovoljava svoje osnovne potrebe, a roditelji imaju ekskluzivan pristup djetetu kada ono stiče prve informacije o svijetu i ljudima. Upravo ta „zarobljenost“ djeteta porodici daje mogućnost da kontinuirano potkrepljuje određena ponašanja, ali i vrijednosne orientacije koje na njega prenose. Dodamo li tome specifičan emotivni odnos između roditelja i djeteta i samu uvremenjenost tih potreba, jasno je otkuda takva socijalizatorska moć porodice. Ne smije se previdjeti da roditelji mogu direktno i namjerno uticati na formiranje političkih stavova kod djece i time prenijeti vrijednosti koje su karakteristične za određeno društvo ili pojedine socijalne grupe. S druge strane, djeca kroz imitaciju i identifikaciju mogu da prihvataju određene stavove i ponašanja svojih roditelja.

22.1 Razlike u stavovima između roditelja i djece o dešavanjima prije rata

U okviru našeg istraživanja vidjećemo da li se odgovori mladih Srba, Hrvata i Bošnjaka razlikuju razlikuju od odgovora njihovih roditelja. Uradićemo analizu za svaku etničku grupu posebno, jer smo vidjeli da su odgovori mladih ljudi na naša pitanja u velikoj mjeri uslovljena njihovom etničkom pripadnošću. Prikazaćemo samo odgovore gdje smo našli statistički značajne razlike, tj. tako gdje je p manje od 0,05.

Koji su najvažniji razlozi zbog kojih se raspala Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija (SFRJ)?

Kada govorimo o uzrocima raspada SFRJ među Hrvatima (tabela 66p) nalazimo samo razliku kod odgovora „Uloga raznih ličnosti u

stvaranju i razaranju jugoslovenske države“ i taj odgovor su više davali roditelji (41,2%), nego njihova djece (15,9%).

Među Bošnjacima nalazimo više razlika između roditelja i djece. Roditelji u većem procentu (38,7%) od djece (29,8%) smatraju da je jedan od uzroka raspada Jugoslavije ekonomска kriza u koju je zapala tih godina (tabela 103p). S druge strane, među mladim Bošnjacima nalazimo više onih (26,8%) koji smatraju da je uzrok raspada Jugoslavije „drevna mržnja među jugoslovenskim narodima“, dok to isto misli 14,5% roditelja (tabela 104p). Skoro dvije trećine roditelja (63%) smatraju da je nacionalizam glavni uzrok raspada zemlje, dok se sa ovom tvrdnjom slaže 49,6% njihove djece (tabela 105p). Da su kulturološke razlike krivac za raspad Jugoslavije smatra 9,6% mlađih Bošnjaka i 1,7% njihovih roditelja (tabela 106p), dok su promjene u međunarodnoj politici glavni uzrok raspada za 23,4% mlađih Bošnjaka i 17,3% njihovih roditelja (tabela 107p). Da je „uloga raznih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslovenske države“ krivac smatra 20,2% roditelja i 34,4% njihove djece (tabela 108p). Jugoslavija je bila višenacionalna država i to je jedan od uzroka njenog raspada, smatra 15,1% mlađih Bošnjaka i 6,4% njihovih roditelja (tabela 109p).

Kod Srba nalazimo sličnu situaciju kao kod Hrvata (tabela 73p), razlika između mlađih i njihovih roditelja je samo kod odgovora „uloga raznih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslovenske države“ i ovaj odgovor je više izražen kod mlađih (34,8%) u odnosu na roditelje (26,4%).

Da li Socijalistička Republika BiH trebalo da ostane u krnjoj Jugoslaviji (sa Srbijom, Crnom Gorom, Makedonijom) ili da postane nezavisna?

Kod ovog pitanja nalazimo samo razlike između mlađih Srba i njihovih roditelja. Roditelji u većem procentu (85%) smatraju da je Bosna i Hercegovina trebalo da ostane u krnjoj Jugoslaviji, dok se sa tom tvrdnjom slaže 72,7% njihove djece. Istovremeno, 12,3% mlađih Srba

smatra da je trebalo da Bosna i Hercegovina postane nezavisna država, za razliku od 4,8% njihovih roditelja (tabela 74p).

Skupština srpskog naroda BiH je 9. i 10. novembra 1991. godine, bez podrške bošnjačkih i hrvatskih političara i učešća Bošnjaka i Hrvata, provela referendum o ostanku srpskog naroda u SFR Jugoslaviji. Po Vašem mišljenju, da li su Srbi u BiH imali pravo na referendum?

Nešto više od polovine roditelja mladih Bošnjaka (59,5%) smatra da su Srbi imali pravo na referendum, ali samo uz učešće svih građana Bosne i Hercegovine, dok se sa ovom tvrdnjom slaže oko polovine 48,1% njihove djece. Podjednak je procenat (oko 30%) djece i roditelja Bošnjaka koji smatraju da Srbi nisu imali pravo na takvu vrstu referenduma (tabela 110p).

Srbi su imali pravo na referendum, bez obzira na to šta o tome mislili Bošnjaci i Hrvati, mišljenja je 56,4% roditelja mladih Srba, dok se sa ovom tvrdnjom slaže 45,1% njihove djece. Među mladim Srbima nalazimo veći procenat onih koji smatraju da je na referendumu trebalo da učestvuju svi građani BiH (37,6%), dok to isto misli 29,9% njihovih roditelja (tabela 75p).

Na referendumu 29. februara i 1. marta 1992. godine na teritoriji BiH, ali bez podrške srpskih političara i učešća najvećeg broja Srba, donesena je odluka da BiH postane nezavisna država. Po Vašem mišljenju, da li su Bošnjaci i Hrvati u BiH imali pravo na referendum?

Mladi Bošnjaci se razlikuju od svojih roditelja u percepciji referenduma održanog 1. marta. Među mladima (38,8%) nalazimo više onih koji smatraju da je trebalo da se održi referendum bez obzira na to šta o njemu mislili Srbi, dok to isto misli 27,7% njihovih roditelja. Da je referendum trebalo da se održi uz učešće svih građana smatra 57,8% roditelja i 44,2% njihove djece (tabela 111p).

Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim političarima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u BiH?

Kada pogledamo odgovore mladih Hrvata i njihovih roditelja, vidimo da se oni donekle razlikuju u ocjenama pojedinih političara. Mladi Hrvati imaju bolje mišljenje o Radovanu Karadžiću i Slobodanu Miloševiću od njihovih roditelja, dok je situacija obrnuta kod percepcije Fikreta Abdića (tabela 71p).

Mladi Bošnjaci se značajno razlikuju od svojih roditelja u percepciji političara koji su 90-ih bili važni u Bosni i Hercegovini (Karadžić, Izetbegović, Tuđman, Milošević, Boban, Abdić i Plavšić). Mladi imaju bolje mišljenje o ovim političarima u odnosu na svoje roditelje (tabele 148p).

Kada pogledamo mišljenje mladih Srba i njihovih roditelja o pojedinim političarima, vidimo da postoji razlika kod Karadžića, Izetbegovića, Tuđmana, Bobana i Abdića. Mladi ljudi imaju bolje mišljenje o Karadžiću, Izetbegoviću, Tuđmanu i Bobanu, dok roditelji više cijene Fikreta Abdića (tabela 101p).

22.2 Razlike u stavovima između roditelja i djece o dešavanjima za vrijeme rata

Opišite karakter rata koji se desio od 1992. do 1995. godine u BiH?

Kada se govori o karakteru rata koji se vodio u Bosni i Hercegovini statistički značajnu razliku nalazimo samo kod Srba, gdje nalazimo neznatne, ali značajne razlike. Najveću razliku između mladih Srba i njihovih roditelja nalazimo na stavci „agresija od strane Srbije na BiH“, gdje to tvrdi 6,7% roditelja i 1,5% djece (tabela 76p).

Koliko je tokom rata u BiH poginulo ljudi ukupno, i civila i vojnika?

Kada se govori o procjenama stradalih tokom rata u Bosni i Hercegovini, nalazimo razlike kod Bošnjaka i Srba.

Kod mladih Bošnjaka nalazimo tendenciju da se broj hrvatskih žrtava precjenjuje, u odnosu na njihove roditelje (tabela 112p).

Kod Srba potoji tendencija da roditelju smanjuju broj nastradalih Bošnjaka (tabela 77p), dok kod procjene stradalih Srba imamo situaciju da mladi u većem procentu od starih smatraju da je stradalo oko više od 65 000 Srba, dok njihovi roditelji u većem procentu smatraju da je poginulo oko 45 000 Srba (tabela 78p).

Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim oficirima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u Bosni i Hercegovini?

Razlika u percepciji ratnih oficira između mladih Hrvata prisutna je samo u slučaju Ratka Mladića i Zdravka Tolimira, gdje mladi imaju nešto bolje mišljenje o njemu u odnosu na roditelje (tabela 72p).

Kod Bošnjaka nalazimo više razlika između mladih i njihovih roditelja. Mladi ljudi imaju povoljnije mišljenje o Mladiću, Naleteliću, Tolimiru, Praljku, Pandureviću i Kordiću od svojih roditelja, dok roditelji imaju pozitivnije mišljenje o Divjaku od svoje djece. Interesantno je da roditelji i djeca ne razlikuju u percepciji bošnjačkih oficira (tabela 149p).

I kod Srba nalazimo razlike u percepciji oficira između mladih i njihovih roditelja. Razliku nalazimo u percepciji oficira iz Armije BiH, Orića, Naletelića, Durakovića, Divjaka gdje mladi Srbi nešto povoljnije opažaju pomenute oficire u odnosu na njihove roditelje (tabela 102p).

22.3 Razlike između roditelja i djece u opažanju odgovornosti u ratu

Da li u odbrambenom ratu vojnik može da počini ratni zločin?

Roditelji mladih Bošnjaka u većem procentu (54,3%) od njihove djece (37,9%) smatraju da se u odbrambenom ratu može počiniti ratni zločin (tabela 113p).

U avgustu 1992. godine u Foči je srušena Aladža džamija. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to?

Kod Hrvata nalazimo razliku između mladih i njihovih roditelja kod kažnjavanja „vojnih i civilnih vlasti u opštini Foča“ (tabela 67p) gdje se roditelji više zalažu za kažnjavanje (47,1%) od mladih (19,5%). Slična je situacija i kod kažnjavanja „vojnih i civilnih vlasti Republike Srpske“, za šta se zalaže (47,7%) roditelja i 18,3% njihove djece (tabela 68p).

Među Bošnjacima postoje razlike između mladih i roditelja u tri slučaja – „samo oni koji su učestvovali u rušenju džamije“ (tabela 114p), „komandanti koji su dozvolili ili nisu sprječili rušenje džamije“ (tabela 115p) i „vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u opštini Foča“ (tabela 116p). Kada govorimo o kažnjavanju učesnika rušenja džamije u Foči, to je prihvatljivije za mlade Bošnjake (33,1%) nego za njihove roditelje (20,2%). Za kažnjavane komandanata takođe se više se zalažu mlati (68,7%) od roditelja (39,3%). Roditelji Bošnjaka (41%) su više za kažnjavanje vojne i civilne vlasti opštine Foča, od njihove djece (33,4%).

Među Srbima postoji razlika između mladih i roditelja u slučaju „komandanti koji su dozvolili ili nisu sprječili rušenje džamije“ (tabela 79p). Za kažnjavanje komandanata koji nisu sprječili rušenje je 49,9% mlatih Srba i 43,3% njihovih roditelja.

Polovinom juna 1992. godine srušen je pravoslavni manastir Žitomislić. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to?

Prema mišljenju mlatih Hrvata (17,1%), za rušenje manastira Žitomislić treba da odgovaraju vojna i civilna vlast opštine Čapljina, dok to isto smatra 52,9% njihovih roditelja (tabela 69p). Slična razmišljanja nalazimo i kod kažnjavanja vlasti Herceg-Bosne, gdje njihovu odgovornost traži 11% mlatih i 41,2% njihovih roditelja (tabela 70p).

Među Bošnjacima nalazimo 35,7% mlatih i 21,4% njihovih roditelja koji bi kažnjavali one koji su direktno učestvovali u rušenju manastira Žitomislić (tabela 117p). Da treba kažnjavati i komandante koji su dozvolili rušenje ili nisu ga sprječili smatra 63,8% mlatih i 38,7% nji-

hovih roditelja (tabela 118p), dok odgovornost od čelnika Herceg-Bosne očekuje 42,8% roditelja i 24,4% njihove djece (tabela 119p).

Među mladim Srbima nalazimo 55,4% koji smatraju da za rušenje manastira Žitomislić treba da odgovaraju komandanti koji nisu spriječili rušenje, a to misli i 48,1% njihovih roditelja (tabela 80p). S druge strane, roditelji su ti koji treže u većem procentu (14,3%) od mlađih (8%) odgovornost vojne i civilne vlasti Herceg-Bosne (tabela 81p).

Početkom maja 1995. godine srušen je franjevački samostan Petrićevac u Banjaluci. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to?

Među Bošnjacima postoje razlike između mlađih i roditelja u tri slučaja – „samo oni koji su učestvovali u rušenju samostana“, „komandanati koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje samostana“ i „vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u opštini Banjaluka“. Odgovornost neposrednih izvršitelja rušenja očekuje 36,8% mlađih i 25,4% njihovih roditelja (tabela 120p), dok odgovornost komandanata očekuje 63,6% mlađih i nešto više od trećine (37%) njihovih roditelja (tabela 121p). Za rušenje samostana na Petrićevcu treba da ogovaraju vojna i civilna vlast Republike Srpske, smatra 45,7% roditelja i 25% njihove djece (tabela 122p).

Razliku između mlađih Srbija i njihovih roditelja nalazimo samo kod odgovornosti komandanata koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje samostana i tu odgovornost traži 50,4% mlađih i 38,2% njihovih roditelja (tabela 82p).

22.4 Razlike između roditelja i djece u opažanju pravde i rada haškog tribunala

Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu?

Među mlađim Bošnjacima i njihovim roditeljima postoji značajna razlika kada se radi o percepciji pojedinih osoba kao ratnih zločinaca.

Roditelji u većem procentu od njihove djece kao ratne zločince opažaju Fikreta Abdića, Nasera Orića, Aliju Izetbegovića, Biljanu Plavšić, Matu Bobanu, Ejupu Ganiću, Momčila Krajišnika, Rasima Delića i Slobodnu Praljku (tabele 123p–132p).

Mladi Srbi u odnosu na svoje roditelje u manjem procentu smatraju da je Naser Orić zločinac, a potom i Biljana Plavšić, Mate Boban, Ejup Ganić, Momčilo Krajišnik, Rasim Delić, Slobodan Praljak, dok je u slučaju Fikreta Abdića situacija obrnuta i više je mladih Srba koji ga vide kao ratnog zločinca nego njihovih roditelja (tabele 83p–90p).

Da li ste pratili neka suđenja koja se tiču ratnih zločina na prostorima bivše Jugoslavije u?

Kada pogledamo odgovore mladih Bošnjaka i njihovih roditelja o tome koliko su pratili suđenja pred Haškim tribunalom, vidimo da razlika postoji samo kod onih koji nisu pratili suđenja, tj. 18% mladih ljudi je kazalo da nisu pratili ta suđenja, u odnosu na 12,1% njihovih roditelja (tabela 133p). Suđenja pred domaćim sudovima (tabela 134p) su više pratili roditelji (23,7%) nego njihova djeca (16,6%).

Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (Haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda?

Generalno gledajući, među Bošnjacima imamo situaciju da su roditelji bolje upoznati sa presudama za ratne zločine od mladih, i to kod svih spomenutih oficira, ali imamo interesantan fenomen – da mladi u odnosu na svoje roditelje kažu da su veoma upoznati sa presudama Radovanu Karadžiću i Ratku Mladiću (tabele 135p–145p).

Kod Srba, mladi i njihovi roditelji se razlikuju u poznavanju sadržaja presuda kod Tolimira, Plavšićke, Krajišnika i Miloševića. Naravno, njihovi roditelji tvrde da su više upoznati sa sadržajem presuda u odnosu na djecu (tabele 91p–94p).

Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (tribunal u Hagu) je...?

U percepciji tribunalna u Hagu nalazimo razlike između mlađih Bošnjaka i njihovih roditelja (tabela 146p). Da je ovaj sud politički i da sudi po direktivama nekih zemalja smatra 29,5% roditelja i 10,9% njihove djece, dok 29,8% mlađih vjeruju da je ovaj sud objektivan i nepristrasan, za razliku od 17,3% njihovih roditelja.

Kod Srba razlike između mlađih i njihovih roditelja nalazimo kod odgovora da je sud pod kontrolom pojedinih zemalja i to misli 50,3% roditelja i 39,6% njihove djece, dok 22,3% roditelja i 17,3% djece smatraju da je ovaj sud napravljen samo da bi sudio Srbima (tabela 95p).

22.5 Razlike između roditelja i djece u opažanju budućnost Bosne i Hercegovine

Šta bi bilo najbolje za Bosnu i Hercegovinu u budućnosti?

Kada se govori o uređenju Bosne i Hercegovine u budućnosti vidimo da postoji razlika između mlađih Bošnjaka i njihovih roditelja (tabela 147p). Roditelji u većem procentu (34,7%) smatraju da je sadašnja organizacija države dobra (dva entiteta, distrikt Brčko i kantoni) i da to ne treba mijenjati, dok to isto misli (22,2%) mlađih. Ideja o ukidanju entiteta i organizaciji regionala bliža je mlađim Bošnjacima (63,7%) nego njihovim roditeljima (59%), dok stvaraće hrvatskog entiteta podržava 4,2% mlađih Bošnjaka.

Vizija budućeg uređenja Bosne i Hercegovine se razlikuje i između mlađih Srba i njihovih roditelja (tabela 96p). Mladi Srbi u nešto većem procentu (63,4%) smatraju da uređenje države ne bi trebalo mijenjati, dok to isto misli 59,2% njihovih roditelja. Stvaranje hrvatskog entiteta podržava 15,3% roditelja i 8,3% njihove djece. Ukipanje entiteta i formiranje regionala podržava 17,5% mlađih Srba i 10,2% njihovih roditelja, dok je ukidanje kantona prihvatljivo za 13,1% roditelja i 9,3% mlađih.

Da li će Bosna i Hercegovina postojati za...?

Bosna i Hercegovina će postojati za 20 godina, mišljenja je 74% roditelja i 67,9% mlađih Bošnjaka (tabela 148p), a za 100 godina 80,3% roditelja i 60,2% njihove djece (tabela 149p).

Kod Srba imamo izraženije razlikovanje između mlađih i roditelja. Da će Bosna i Hercegovina če postojati za 5 godina mišljenja je 74,4% mlađih i 58,3% roditelja (tabela 97p), a za 10 godina – 61,9% mlađih i 48,7% roditelja (tabela 98p). Za 20 godina postojanje ove države je ne-upitno za 37,8% mlađih i 29,3% roditelja (tabela 99p), dok 8,6% roditelja smatra da će Bosna i Hercegovina postojati i za 100 godina, kao i 7,8% mlađih Srba (tabela 100p).

22.6 Razlike između roditelja i djece na varijablama nacionalizma

U okviru ovog poglavlja vidjećemo da li se mlađih Hrvati, Bošnjaci i Srbi razlikuju od svojih roditelja kod različitih vrsta nacionalizma.

Tabela 152. Hrvati i vrste nacionalizma

		N	M	SD	SEM	t	df	p
Mundijalizam	Mlađi	82	2,9065	,94066	,10388	-1,352	97	,180
	Roditelji	17	3,2549	1,09150	,26473			
Nacionalni ponos	Mlađi	82	3,0439	1,11023	,12260	1,357	97	,178
	Roditelji	17	2,6353	1,22523	,29716			
Šovinizam	Mlađi	82	2,4829	,97370	,10753	2,294	97	,024
	Roditelji	17	1,8941	,90862	,22037			

U tabeli 152 vidimo da se mlađih Hrvati od svojih roditelja značajno razlikuju samo na varijabli šovinizam i da je on više prisutan kod mlađih ljudi, nego kod odraslih.

Tabela 153. Bošnjaci i vrste nacionalizma

		N	M	SD	SEM	t	df	p
Mundijalizam	Mladi	788	3,0670	1,02026	,03635	-1,547	959	,122
	Roditelji	173	3,1994	1,01454	,07713			
Nacionalni ponos	Mladi	788	3,4439	1,02137	,03638	3,640	959	,000
	Roditelji	173	3,1283	1,08261	,08231			
Šovinizam	Mladi	788	2,6830	1,05977	,03775	1,046	959	,296
	Roditelji	173	2,5919	,92745	,07051			

Kod Bošnjaka nalazimo značajne razlike između mladih i starih na varijabli nacionalni ponos, koji je izraženiji kod mladih nego kod njihovih roditelja (tabela 153).

Tabela 154. Srbi i vrste nacionalizma

		N	M	SD	SEM	t	df	p
Mundijalizam	Mladi	399	2,9252	1,02218	,05117	-,819	711	,413
	Roditelji	314	2,9862	,93941	,05301			
Nacionalni ponos	Mladi	399	2,6090	1,04901	,05252	,554	711	,580
	Roditelji	314	2,5643	1,09591	,06185			
Šovinizam	Mladi	399	2,3920	,95651	,04789	,371	711	,711
	Roditelji	314	2,3643	1,02866	,05805			

U tabeli 154 vidimo da se mladi Srbi ne razlikuju od svojih roditelja ni na jednoj od tri varijable nacionalizma: mundijalizam, nacionalni ponos i šovinizam.

22.7 Razlike između roditelja i djece na varijablama pomirenja

U ovoru ovog poglavlja vidjećemo da li se mladih Hrvati, Bošnjaci i Srbi razlikuju od svojih roditelja kod različitih vrsta pomirenja.

Tabela 155. Hrvati i vrste pomirenja

		N	M	SD	SEM	t	df	p
Rehumanizacija	Mladi	82	3,5732	,87012	,09609	-1,154	97	,251
	Roditelji	17	3,8445	,94195	,22846			
Praštanje	Mladi	82	3,6840	,98610	,10890	-1,562	97	,122
	Roditelji	17	4,0963	1,01307	,24571			
Nepovjerenje	Mladi	82	2,3994	,95125	,10505	,857	97	,393
	Roditelji	17	2,1838	,90260	,21891			

U tabeli 155 vidimo da se mladih Hrvati ne razlikuju od svojih roditelja kod varijabli koje se tiču pomirenja.

Tabela 156. Bošnjaci i vrste pomirenja

		N	M	SD	SEM	t	df	p
Rehumanizacija	Mladi	788	3,7495	,68516	,02441	-4,051	959	,000
	Roditelji	173	3,9818	,67224	,05111			
Praštanje	Mladi	788	3,6057	,86509	,03082	-4,567	959	,000
	Roditelji	173	3,9280	,71858	,05463			
Nepovjerenje	Mladi	788	2,9648	,89513	,03189	2,351	959	,019
	Roditelji	173	2,7868	,92908	,07064			

Među Bošnjacima (tabela 156) nalazimo značajne razlike između roditelja i mladih na sve tri varijable koje se tiču pomirenja. U odnosu na svoje roditelje, mladi su manje spremni na rehumanizaciju i pra-

štanje i imaju više izraženo nepovjerenje prema drugim etničkim grupama.

Tabela 157. Srbi i vrste pomirenja

		N	M	SD	SEM	t	df	p
Rehumanizacija	Mladi	399	3,8981	,66317	,03320	-3,937	711	,000
	Roditelji	314	4,0714	,46263	,02611			
Praštanje	Mladi	399	3,9649	,85573	,04284	-1,242	711	,215
	Roditelji	314	4,0394	,70999	,04007			
Nepovjerenje	Mladi	399	2,5498	,90940	,04553	-3,867	711	,000
	Roditelji	314	2,8209	,95357	,05381			

Kod mlađih Srba (tabela 157) nalazimo da su manje spremni na rehumanizaciju u odnosu na svoje roditelje, ali kod njih nalazimo i manje nepovjerenje prema drugima.

22.8 Diskusija nalaza

Kada se govori o događajima koji su prethodili ratu u Bosni i Hercegovini, kao i političarima koji su upravljali tim procesima, najveće razlike u percepciji tih događaja nalazimo između djece i roditelja Bošnjaka, potom Srba i najmanje kod Hrvata. Teško je reći zašto se mlađi Bošnjaci toliko razlikuju od svojih roditelja u odnosu na mlade Srbe i Hrvate, ali možemo spekulisati o nekoliko razloga. Prvi razlog može biti odsustvo društvenog konsenzusa među bošnjačkom političkom i društvenom elitom o percepciji ovih događaja, što omogućava postojanje različitih interpretacija i njihovu borbu za dominaciju. S druge strane, postavlja se pitanje da li osjećanje etničke ugroženosti kod Srba, a mnogo više kod Hrvata, ne dozvoljava „luksuz“ različitosti mišljenja o političkim dešavanjima prije rata i da li je to uzrok nepostojanja razlika kod Srba i Hrvata.

Kada pažljivo analiziramo dobijene podatke, nailazimo na neke neočekivane rezultate. Tako mladi Srbi u većem procentu od svojih roditelja smatraju da je Bosna i Hercegovina trebalo da postane nezavisna država. Veći je i procenat mlađih Srba koji smatraju da je na referendumu 9. i 10. novembra trebalo da učestvuju svi građani BiH. Kada se govori o referendumu provedenom 1. marta, nalazimo da je mlađe Bošnjake manje briga u odnosu na njihove roditelje što na referendumu nisu učestvovali Srbi. Kada govorimo o percepciji političara od strane mlađih Srba, Bošnjaka, Hrvata i njihovih roditelja, vidimo da mlađi ljudi imaju pozitivnije mišljenje o tim političarima od njihovih roditelja. Teško je reći šta je uzrok takvoj percepciji, ali moramo imati na umu da mlađe generacije nisu direktno osjetile posljedice ovih političara, za razliku od njihovih roditelja i to je mogući razlog ovakve njihove percepcije.

Kada se radi o percepciji događaja vezanih za rat nalazimo najveće razlike između djece i roditelja Bošnjaka, potom Srba i najmanje Hrvata. Interesantno je da mlađi Srbi u većem procentu od svojih roditelja govore o „agresiji od strane Srbije na BiH“. Kada se govori o žrtvama, imamo situaciju da mlađi Bošnjaci u većem procentu nego njihovi roditelji povećavaju broj ubijenih Hrvata. Kod Srba imamo tendenciju da roditelji smanjuju broj stradalih Bošnjaka, dok mlađi Srbi precjenjuju stradanje Srba. Mlađi ljudi imaju bolje mišljanje od svojih roditelja o ratnim oficirima svih vojski koje su se borile u ratu. Ipak, nalazimo neke specifičnosti. Najvaće razlike nalazimo kod Bošnjaka, a slijede Srbi, dok razlike između mlađih Hrvata i njihovih roditelja ne postoje. Kod Bošnjaka ne nalazimo razlike između mlađih i roditelja kada se govori o bošnjačkim oficirima, a roditelji pozitivnije od djece ocjenjuju Divjaka. Mlađi Srbi pozitivnije ocjenjuju oficire Armije BiH od svojih roditelja.

Kada govorimo o odgovornosti u ratu, najviše razlike između roditelja i mlađih nalazimo kod Bošnjaka, slijede Srbi i Hrvati. Nalazimo jasnu tendenciju da se mlađi više od njihovih roditelja zalažu za kažnjavanje neposrednjih učesnika u rušenju, dok roditelji u većem procentu traže kažnjavanje vojne i političke vlasti.

Govorimo li o pravosuđu, vidimo da se mladi i njihovi roditelji razlikuju kod Bošnjaka i Srba, dok kod Hrvata ne nalazimo razlike između ove dvije kategorije ispitanika. Da je ovaj sud pod političkim uticajem u većem procentu smatraju roditelji Bošnjaka i Srba, dok roditelji Srbi više od svoje djece smatraju da je sud napravljen da bi sudio samo njihovom narodu. Rad haškog tribunala su više pratili roditelji Bošnjaka nego njihova djeca, dok te razlike ne nalazimo među Hrvatima i Srbima. Interesantno je da roditelji u većoj mjeri nego mladi ponuđene osobe opažaju kao ratne zločince, baš kao što su roditelji bolje upoznati sa sudskim presudama.

Kakva bi trebalo da bude budućnost Bosne i Hercegovine mlade Srbe i njihove roditelje više diferencira nego što je to slučaj kod Bošnjaka. Mladi Srbi se više zalažu za trenutno ustrojstvo države nego njihovi roditelji, ali među mladim Srbima nalazimo i više onih koji su za ukidanje entiteta i formiranje regiona. Roditeljima mladih Srba je bliža ideja formiranja hrvatskog entiteta i ukidanja kantona. Među mladim Bošnjacima nalazimo više onih koji su za ukidanje entiteta, dok njihovi roditelji više preferiraju trenutno uređenje Bosne i Hercegovine. Kada se govori o budućnosti Bosne i Hercegovine, mladi Srbi i njihovi roditelji se više razlikuju u odnosu na Bošnjake. U postojanje Bosne i Hercegovine su više uvjereni roditelji Bošnjaci od njihove djece, dok kod Srba u njeno postojanje više vjeruju mladi nego roditelji.

Kada analiziramo razlike između mladih i njihovih roditelja na pojedinim faktorima nacionalizma, vidimo da su mladi Hrvati u većoj mjeri skloni šovinizmu od svojih roditelja, dok kod mlađih Bošnjaka nalazimo izraženiji nacionalni ponos u odnosu na njihove roditelje. Mladi Srbe se ne razlikuju od svojih roditelja.

Kod varijabli pomirenja ne nalazimo značajne razlike između mlađih Hrvata i njihovih roditelja. Mladi Bošnjaci su u odnosu na svoje roditelje manje spremni na rehumanizaciju i praštanje i imaju više izraženo nepovjerenje prema drugim etničkim grupama. Kod Srba nalazimo da su roditelji spremniji na rehumanizaciju, ali je nepovjerenje prema drugima više prisutno nego kod mlađih.

23. Rezime

Imajući u vidu u kakvom okruženju odrastaju mladi u Bosni i Hercegovini, teško je očekivati da će njihova percepcija razlikovati od dominantnog narativa etničke grupe kojoj pripadaju i sa kojim se svakodnevno susreću kroz etničku distancu i stereotipe (Turjačanin, 2004 i 2007; Puhalo, 2009; Skoko, 2010), medije (Perišić, 2010; Turčalo i Buljušić, 2020), školu (Pro MENTE, 2007 i 2017; Fortić Plasto, 2019) i sl. Ostaje samo nedoumica u kom obimu će tu „zvaničnu“ percepciju mladi ljudi u Bosni i Hercegovini prihvati.

To se odmah može vidjeti u skoro svim odgovorima mladih Srba, Hrvata i Bošnjaka koji se tiču događaja koji su prethodili ratu.

Prema mišljenju svih ispitanika, za raspad Socijalističke Federalne Republike Jugoslavije najviše je kriv nacionalizam, ali ostaje otvreno pitanje da li je taj nacionaizam naš ili njihov. Drugi razlog koji je uticao na raspad zemlje je „pojava nekih ličnosti koje su aktivno učestvovale u njenom razbijanju“, mada ne znamo koje su to ličnosti. Na osnovu mišljenja koje smo dobili o pojedinim političarima iz tog perioda, možemo očekivati da su krivci oni drugi, a ne naši. Kao treći uzrok raspada Jugoslavije navodi se „drevna mržnja među jugoslovenskim narodima“ i bilo bi interesantno u nekom narednom periodu pitati mlade šta je uzrok te mržnje, na kojim činjenicama zasnivaju ovu tvrdnju i da li je ta mržnja svojstvena nekim ili svim narodima. Kao važan uzrok se spominje i ekomska kriza koja je tada pogodila zemlju (80-ih godina), što je povećalo nezadovoljstvo stanovnika Jugoslavije postojećim stanjem u državi. Kada se govori o percepciji uzroka raspada druge Jugoslavije roditelja i djece, razlike između njih su najviše prisutne kod Bošnjaka, dok kod Hrvata i Srba tih razlika skoro da i nema. Bošnjaci, Hrvati i Srbi se razlikuju i kod opažanja sudbine Bosne i Hercegovine nakon raspada Jugoslavije. Srbi su i tada insistirali na ostanku u krnjoj Jugoslaviji, sa čime se i danas slaže najveći broj mladih Srba, dok su nezavisnost Bosne i Hercegovine 90-ih podržali Hrvati i Bošnjaci, a tu odluku i danas odobrava najveći broj mladih Hrvata i Bošnjaka. Kao što vidimo, stavovi mladih danas ne razlikuju se mnogo od stavova Srba, Hrvata i Bošnjaka koje smo imali početkom

90-ih godina (Nešković, 2013). Interesantno je da mladi Srbi u većem procentu od svojih roditelja smatraju da je Bosna i Hercegovina 1992. godine trebalo da postane nezavisna država. Kada se govori o srpskom referendumu, Bošnjaci i Hrvati nemaju dilemu da je na njemu trebalo da učestvuju svi građani zemlje, dok kod Srba imamo nešto više onih koji smatraju da nije trebalo da se Srbi obaziru šta druga dva naroda u Bosni i Hercegovini misle o tome. Govorimo li o bošnjačko-hrvatskom referendumu za nezavisnost države, imamo saglasnot svih ispitanika da je na njemu trebalo da učestvuju svi njeni građani, dok veliki broj mlađih Bošnjaka smatra da je trebalo da se on održi, bez obzira na protivljenje Srba. Među mladim Srbima je veći procenat ispitanika u odnosu na njihove roditelje koji smatraju da je trebalo da na referendumu 9. i 10. novembra učestvuju svi građani BiH. Mlade Bošnjake je u odnosu na njihove roditelje manje briga što na muslimansko-hrvatskom referendumu nisu učestvovali Srbi. Percepcija političara od strane mlađih ljudi u Bosni i Hercegovini očekivana je, imamo li u vidu Taifelovu teoriju socijalnog identiteta (Taifel, 1970). O političarima koji dolaze iz drugih etničkih grupa mlađi ispitanici imaju pretežno loše mišljenje, dok o političarima iz etničke grupe kojoj pripadaju imaju pozitivno ili neutralno mišljenje. Interesantno je da mlađi ljudi imaju pozitivnije mišljenje o političarima iz 90-ih od njihovih roditelja.

Kada se govori o samom karakteru rata u Bosni i Hercegovini, možemo reći da ga mlađi Srbi, Hrvati i Bošnjaci različito opažaju, što je očekivano, s obzirom na etničke razlike koje su prisutne u interpretaciji tih događaja (Antić i Kecmanović, 2016; Šadinlija, 2017). Najveći broj Srba smatra da je to bio građanski rat, dok među Bošnjacima prevladava mišljenje da je to bila agresija na njihovu zemlju. Hrvati imaju podijeljeno mišljenje o tome da li se u Bosni i Hercegovini desila agresija, građanski rat ili i jedno i drugo istovremeno. Imamo li u vidu percepciju mlađih i njihovih roditelja, nalazimo najveće razlike kod Bošnjaka, potom Srba i najmanje Hrvata. Zašto među Bošnjacima postoji ta razlika, a ne i među Srbima i Hrvatima teško je reći, ali usudićemo se ustvrditi da osjećanje etničke ugroženosti vodi ka homogenizaciji mišljenja, što jeste najviše prisutno kod Srba i Hrvata. Generalno

gleđajući, mladi u BiH ne znaju mnogo o broju stradalih Srba, Hrvata i Bošnjaka tokom rata u Bosni i Hercegovini i tu nema velike razlike između njih. Ipak, preovladava mišljenje da su u ratu najviše stradali Bošnjaci, potom Srbi i najmanje Hrvati. Primjetna je tendencija da se uvećavaju sopstvene žrtve, dok su u percepciji žrtava druga dva naroda ispitanici mnogo realniji. Mladi Bošnjaci u većem procentu nego njihovi roditelji povećavaju broj ubijenih Hrvata. Kod Srba imamo tendenciju da roditelji smanjuju broj stradalih Bošnjaka, dok mladi Srbi precjenjuju stradanje Srba. Razlog za prenaglašavanje svojih gubitaka i umanjivanje žrtava drugih da se objasniti na više načina. Prije svega, ne postoji jedinstvena baza podataka o broju stradalih ljudi u bosanskohercegovačkom ratu i vema je teško doći do relevantnih podataka o tome, s druge strane, u svakoj etničkoj grupi preovladava proces samoviktimizacije u kojem se vlastite žrtve stavlju u prvi plan, a žrtve drugih minimiziraju (Pro MENTE, 2017; Turčalo i Buljušić, 2020), što svakako utiče na iskrivljavanje percepcije ljudskim gubicima. Percepcija ratnih oficira varira u skladu sa etničkom pri-padnošću ispitanika. O oficirima i vojnicima iz „naše“ vojske imamo bolje mišljenje u odnosu na oficira i vojнике protivničke strane, ali i se stiče utisak da Srbi i Hrvati ipak sličnije percipiraju bošnjačke oficire. Teorija socijalnog identiteta (Tajfel, 1970; Turner, prema Pennington, 1997) predviđa ovakve tendencije u percepciji pripadnika svoje i drugih grupa. Generalno gledajući, mladi ljudi imaju bolje mišljanje od svojih roditelja o ratnim oficirima svih vojski koje su se borile u ratu. Ipak, najveće razlike između roditelja i djece nalazimo kod Bošnjaka, a slijede Srbi, dok nema razlike između mlađih Hrvata i njihovih rodi-telja.

Imajući u vidu da samoviktimizacija (Pro MENTE, 2017; Turčalo i Buljušić, 2020) dominira u narativima sve tri etničke grupe kada se govori o ratu, ne treba da nas iznenadi podatak da na cjelokupnom uzorku imamo jednak procenat mlađih koji tvrde da je u odbrambenom ratu moguće počiniti ratni zločin, kao i onih koji misle da to nije moguće. Među Srbima i Hrvatima nalazimo više onih koji prihvataju mogućnost da se u odbrambenom ratu može počiniti zločin nego kod Bošnjaka. Zašto je to tako, teško je reći. Govorimo li o odgovornosti

osoba i institucija za rušenje vjerskih objekata tokom rata u Bosni i Hercegovini, postoji konsenzus da za te zločine prvenstveno treb da odgovaraju komandanti jedinica koje su učestvovali u rušenju objekata, a onda i osobe koje su učestvovali u samom rušenju. Potom slijede opštinska civilna i vojna vlast opština u kojima se desio zločin i na kraju najviše vojne i civilne vlasti zaraćenih strana. Interesantno je da mladi Srbi najviše insistiraju na kažnjavanju neposrednih učesnika rušenja, dok među Bošnjacima i Hrvatima nalazimo veći procenat onih koji insistiraju na kažnjavanju komandanata koji su dozvolili rušenje. Među mladim Bošnjacima nalazimo najviše onih koji bi zbog rušenja vjerskih objekata najviše kažnjavali opštinske vlasti i sam vrh vlasti. Govorimo li o odgovornosti u ratu, najviše razlike između roditelja i mlađih nalazimo kod Bošnjaka, slijede Srbi i Hrvati. Mladi se više od njihovih roditelja zalažu za kažnjavanje neposrednih učesnika u rušenju, dok roditelji u većem procentu traže kažnjavanje vojne i političke vlasti.

Percepcija rada Međunarodnog suda za ratne zločine u bivšoj Jugoslaviji je podijeljena i skoro je podjednak broj ispitanika koji smatraju da je bio neophodan, iako je pravio neke greške, kao i onih koji smatraju da je to politički sud koji donosi presude prema direktivama nekih zemalja. Najkritičniji prema radu suda u Hagu su mlađi Srbi, a slijede Hrvati i Bošnjaci. Ovaj rezultat je donekle i očekivan, ako imamo u vidu stavove srpske i političke elite i najvećeg dijela javnosti prema presudama koje je ovaj sud donio, tj. njihovo nezadovoljstvo tim presudama. Generalno gledajući, mlađi su mnogo više pratili suđenja u Hagu nego suđenja domaćih sudova. Bošnjaci i Hrvati su skoro duplo više pratili haška suđenja u odnosu na Srbe, dok su domaća suđenja najviše pratili Bošnjaci, a slijede Hrvati i Srbi. Imamo li u vidu razlike između mlađih i njihovih roditelja, nalazimo ih samo kod Bošnjaka i Srba. Da je ovaj sud pod političkim uticajem u većem procentu smatraju roditelji Bošnjaka i Srba, dok roditelji Srbi više od svoje djece smatraju da je sud napravljen da bi sudio samo njihovom narodu. Rad haškog tribunala su više pratili roditelji Bošnjaka nego njihova djeca, dok te razlike ne nalazimo među Hrvatima i Srbima. Najveći broj mlađih u BiH Karadžića i Mlađića opaža kao ratne zločince, a slijede Pra-

ljak, Abdić, Plavšićka, Krajišnik, Izetbegović, Delić i Ganić. Od svih osoba sa spiska, za ratne zločine nisu osuđeni samo Izetbegović i Ganić. Ipak, izgleda da presude ne znače mnogo kada se radi o percepciji ovih osoba od strane mladih Srba, Hrvata i Bošnjaka. Interesantna, ali ne i neočekivana, jeste činjenica da se pripadnici svog naroda u najmanjoj mjeri opažaju kao ratni zločinci, a pripadnici drugih naroda su bez sumnje ratni zločinci. Ovakva percepcija je posljedica želje ispitanika da sebe i svoju grupu dožive i prikažu u najboljem mogućem svjetlu, pokušavajući da opravdaju „nestašluke“ svojih političara, minimizirajući ih ili nalazeći opravdanje u vanjskim uticajima, dok se ponašanje drugih najčešće opaža kroz njihove svjesne namjere da nešto učine (Tajfel, 1970; Turner, prema Pennington, 1997). Mladi ljudi u Bosni i Hercegovini najviše su upoznati sa presudama Mladića, Karadžića, Miloševića, Šešelja i Orića, dok o presudama ostalih optuženih i osuđenih znaju znatno manje. Ako analiziramo odgovore po etničkoj pripadnosti ispitanika, nalazimo da mladi Bošnjaci kažu da su najviše upoznati sa presudama, a slijede Hrvati i Srbi. Interesantno je da roditelji u većoj mjeri nego mladi ponuđene osobe opažaju kao ratne zločince, baš kao što su roditelji bolje upoznati sa sudskim presudama.

Kada se govori o budućem uređenju Bosne i Hercegovine, oko polovine mladih smatra da entitete i kantone treba ukinuti i kreirati regije koji bi predstavljali geografske i ekonomski cjeline i taj stav preovladava kod Bošnjaka. Od ukupnog broja ispitanika, svaki treći ispitanik ne bi mijenjao ništa što se tiče uređenje zemlje i to je dominantno mišljenje kod mladih Srba, dok svaki deseti ispitanik, i trećina Hrvata, podržava kreiranje trećeg hrvatskog entiteta. Svaki deseti ispitanik ukinuo bi kantone. Razlika između mladih i njihovih roditelja, kada se govori i uređenju države, više je prisutna kod Srba nego kod Bošnjaka. Mladi Srbi se više zalažu za trenutno ustrojstvo države nego njihovi roditelji, baš kao što mladi Bošnjaci više od svojih roditelja žele ukidanje entiteta. Govorimo li o percepciji budućnosti Bosne i Hercegovine, vidimo da sa protokom godina opada njihovo uvjerenje u njeno postojanje, ali tek petina vjeruje da neće postojati za sto godina. U budućnost Bosne i Hercegovine najviše vjeruju mladi Bošnjaci, a najveći skeptici su Srbi. Da će Bosna i Hercegovina postojati i u buduć-

nosti više su uvjereni roditelji Bošnjaci nego njihova djeca, dok kod Srba u njeno postojanje više vjeruju mlađi, nego roditelji. Oko dvije trećine mlađih bi pristalo na novi Ustav u slučaju da on bude rezultat dogovora sva tri naroda, a najveća podrška je od Hrvata, Bošnjaka i najmanje od Srba.

Na uzorku svih ispitanika vidimo da sa povećanjem godina (starosti) i obrazovanja raste spremnost za praštanje, a smanjuje se nepovjerenje među drugim narodima. Što su ispitanici manje vjernici, to su spremniji na rehumanizaciju i praštanje, a smanjuje se i nepovjerenje prema drugim etničkim grupama, što je u skladu sa nalazima Puhala (2005) i Dušanića (2007). Kada govorimo o obrazovanju, vidimo da i kod Srba i kod Bošnjaka sa njegovim porastom raste i povjerenje prema drugim narodima. Kod rehumanizacije postoje razlike između Srba i Bošnjaka. Kod Bošnjaka rehumanizacija slabi sa porastom obrazovanja i starosti, dok je kod Srba situacija obruta. I kod Srba i kod Bošnjaka religioznost stoji na putu praštanju i povjerenju prema drugim etničkim grupama. Kod varijabli pomirenja ne nalazimo značajne razlike između mlađih Hrvata i njihovih roditelja. Mlađi Bošnjaci su u odnosu na svoje roditelje manje spremni na rehumanizaciju i praštanje i imaju više izraženo nepovjerenje prema drugim etničkim grupama. Kod Srba nalazimo da su roditelji spremniji na rehumanizaciju, ali je nepovjerenje prema drugima više prisutno nego kod mlađih.

Bez obzira na to da li se radi o uzorku svih ispitanika, ili ih dijelimo po etničkim grupama, korelacije između varijabli nacionalizma i pomirenja su veoma slične. Ispitanici koji su više skloni mundijalizmu spremniji su na praštanje i manje su nepovjerljivi prema drugim etničkim grupama. S druge strane, sa porastom nacionalnog ponosa rastu i šovinizam i nepovjerenje prema drugima, dok opada spremnost na praštanje i slične podatke su dobili Ćehajić (2007) i Puhalo (2010). Što je šovinizam prisutniji kod ispitanika, to je nepovjerenje prema drugim narodima veće, a smanjuje se spremnost na rehumanizaciju protivnika i praštanje. Sa porastom spremnosti za rehumanizacijom protivničkih grupa raste i spremnost za praštanje. Ako su ispitanici spremniji da praštaju, smanjuje se i njihovo nepovjerenje prema drugim etničkim grupama. Analiziramo li razlike između mlađih i

njihovih roditelja na pojedinim faktorima nacionalizma, vidimo da su mladi Hrvati većoj mjeri skloni šovinizmu od svojih roditelja, dok kod kod mladih Bošnjaka nalazimo izraženiji nacionalni ponos u odnosu na njihove roditelje. Mladi Srbi se ne razlikuju od svojih roditelja.

Kada analiziramo veze između faktora nacionalizma i percepcije domaćih oficira i političara koji su bili važni 90-ih godina, možemo reći da ispitanici sa povećanim mundijalizmom ne „obožavaju“ političare i oficire koji dolaze iz drugih etničkih grupa, već da je njihova percepcija uravnoteženija i prema neistomišljenicima ili protivnicima. S druge strane, imamo nekriticko prihvatanje naših političara i oficira kod ispitanika sa istaknutim nacionalnim ponosom i šovinizmom i negativno vrednovanje svega što dolazi iz drugih etničkih grupa. Ova tendencija je prisutna kod Srba, Hrvata i Bošnjaka. Veze između faktora praštanja i percepcije domaćih oficira i političara koji su bili važni 90-ih godina su dosta složenije u odnosu na nacionalizam. Kod mladih Bošnjaka sa porastom spremnosti za rehumanizaciju protivnika opada i pozitivna slika prema srpskim političarima i Abdiću, dok sa povećanjem spremnosti za praštanje opražanje Izetbegovića i Abdića postaje sve lošije. Što su mladi Srbi spremniji za rehumanizaciju, to je njihovo mišljenje o vodećim srpskim političarima lošije. Slična je situacija i kod praštanja, što je spremnost za praštanje veća, to je percepcija Miloševića i Karadžića negativnija, a raste ugled Izetbegovića, Tuđmana i Abdića. Među onima koji imaju izraženo nepoverenje prema drugim narodima ugled spskih političara i političarki raste.

I šta reći na kraju?

Imajući u vidu podatke koje smo dobili ovim istraživanjem – nismo optimisti, a evo i zašto. Mladi ljudi u Bosni i Hercegovini nisu se u velikoj mjeri odmakli od narativa njihovih etničkih grupa koji su dominirali prije rata, tokom rata i nakon rata. Stavovi mladih ljudi se ne razlikuju mnogo od stavova njihovih roditelja, što jeste očekivano, ali svakako zabrinjava. Osnova budućih sukoba je duboko integrisana u njihovom etnički jasno podijeljenom svjetonazoru i percepciji svega što se 90-ih godina prošlog vijeka dešavalo u Bosni i Hercegovini. Oni se razlikuju u stavovima oko uzroka rata, karakteru rata, percepciji pojedinih događaja, političara i oficira, ulozi sudova koji su se bavili

ratnim zločinima, njihovim presudama, kao i budućim uređenjem države u kojoj žive. Teško je očekivati da će se ti stavovi i ta percepcija radikalno mijenjati i u budućnosti, imamo li u vidu trenutnu političku, društvenu i političku situaciju u zemlji. Ti stavovi danas nisu za njih toliko važni, jer oni ne pamte rat, niti žele mnogo da pričaju o njemu, ali upravo 90-te godine su nas naučile kako ih je lako oživjeti i kako se ta krvožderna životinja u nama veoma lako probudi radi osvete.

24. Ograničenja istraživanja

Iako je ovo istraživanje dalo dosta korisnih nalaza, treba da budemo svjesni i svih njegovih ograničenja. Prije svega, moramo skrenuti pažnju na sam proces prikupljanja podataka koji se mijenja zbog pojave virusa COVID-19. Prvobitno je planirano da istraživanje uradimo metodom papir i olovka, gdje bi mladi ljudi samostalno popunjavali upitnik, ali smo onda bili primorani da damo mogućnost i za onlajn odgovaranje. To je u jednoj mjeri usporilo samo istraživanje, a s druge strane je smanjilo mogućnost kontrole strukture uzorka i zbog toga ne smijemo da za uzorak tvrdimo da je reprezentativan. To se najbolje može vidjeti kod etničke strukture ispitanika, gdje nedostaje Hrvata, i polne strukture uzorka gdje imamo više odgovora djevojaka, nego momaka. Ipak, možemo reći da smo zadovoljni kvalitetom uzorka.

Takođe, moramo imati na umu da je ovo deskriptivno-korelaciona studija u kojoj možemo opisivati pojave i dovoditi ih u međusobnu vezu, ali nikako govoriti o uzročno-posljedičnim vezama. To je važno imati na umu kada se interpretiraju rezultati, jer osim varijabli koje smo mjerili, uvijek postoji mogućnost uticaja nekih drugih konfundirajućih varijabli.

Takođe, moramo imati u vidu da su naše statističke analize relativno jednostavne, deskriptivnog i korelacionog tipa koje nam daju širok i obuhvatan pregled nalaza, ne ulazeći duboko u psihološke mehanizme i procese.

Naša studija i pored mnogih odgovora, otvara još više pitanja i to je sasvim očekivano, s obzirom na to da su naši ispitanici odgovarali

na pitanja zatvorenog tipa, što je svakako uticalo na slobodu formulacije njihovih odgovora. Naravno, ovo je cijena koju svaki istraživač „plati“ kada radi istraživanja sa velikim uzorcima. Mnoge nedoumice i nedorečenosti u ovoj analizi riješilo bi kvalitativno istraživanje (intervjui ili fokus grupe), ali to ostaje zadatak za neko novo istraživanje nas ili drugih istraživača.

Ovo istraživanje je trenutni presjek društvene i političke situacije u Bosni i Hercegovini i bilo bi važno nastaviti sa ovakvim istraživanjima, jer očekujemo da će se sa promjenom situacije u društvu mijenjati i stavovi naših ispitanika.

Na kraju želimo da istaknemo da i pored svih ograničenja i nedostataka ovog istraživanja smatramo da je ovo istraživanje važno i korisno, jer daje mnogo novih i zanimljivih nalaza koji nam govori gdje se bosanskohercegovačko društvo danas nalazi na putu ka suočavanju sa prošlošću i ka pomirenju.

Summary

Given the environment in which young people grow up in Bosnia and Herzegovina, it is difficult to expect that their perception will differ from the dominant narrative of the ethnic group to which they belong and which they encounter daily through ethnic distance and stereotypes (Turjačanin, 2004 and 2007; Puhalo, 2009; Skoko, 2010), media (Perišić, 2010; Turčalo and Buljubašić, 2020), schools (Pro MENTE, 2007 and 2017; Fortić Plasto, 2019). etc. The remaining question is to what extent this “official” perception will be accepted by young people in Bosnia and Herzegovina?

This is immediately very evident from almost all the answers of young Serbs, Croats and Bosniaks regarding the events that preceded the war.

According to all respondents, nationalism is mostly to blame for the disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, but the question remains whether this nationalism is ours or theirs? Another reason that influenced the disintegration of the country is

“the appearance of some people who actively participated in its disintegration”, although we do not know who those people are. Based on the opinions we received about certain politicians from that period, we can expect that the culprits are others and not ours. The third cause of the disintegration of Yugoslavia is “ancient hatred among the Yugoslav peoples” and it would be interesting to ask young people in the future what is the cause of that hatred, on what facts they base this claim and whether that hatred is characteristic of some or all peoples. An important cause is an economic crisis that hit the country in the 1980s, which increased the dissatisfaction of the people of Yugoslavia with the current situation in the country. When it comes to the perception of the causes of the disintegration of the second Yugoslavia of parents and children, the differences between them are most present among Bosniaks, while among Croats and Serbs these differences are almost non-existent. Bosniaks, Croats, and Serbs also differ in their perception of the fate of Bosnia and Herzegovina after the break-up of Yugoslavia. Even then, Serbs insisted on remaining in the former Yugoslavia, with which the largest number of young Serbs still agree, while the independence of Bosnia and Herzegovina in the 1990s was supported by Croats and Bosniaks, and this decision is still approved by the largest number of young Croats and Bosniaks. As we can see, the attitudes of young people today do not differ much from the attitudes of Serbs, Croats, and Bosniaks that we had in the early 1990s (Nešković, 2013). It is interesting that a larger percentage of young Serbs than their parents believe that Bosnia and Herzegovina should have become an independent state in 1992. When it comes to the Serbian referendum, Bosniaks and Croats have no dilemma that all citizens of the country should have participated in it, while among Serbs we have a few more who think that Serbs should not pay attention to what the other two peoples in Bosnia and Herzegovina think about it. If we talk about the Bosniak-Croat referendum for the independence of the state, we have the consent of all respondents that all its citizens should have participated in it, while a large number of young Bosniaks believe that it should have been held regardless of Serb opposition. Among young Serbs, compared to their parents, there is a higher

percentage of those who believe that all BiH citizens should have participated in the referendum on November 9 and 10. Young Bosniaks are less worried, compared to their parents, that Serbs did not participate in the Muslim-Croat referendum. The perception of politicians, by young people in Bosnia and Herzegovina, is expected if we keep in mind Taifel's theory of social identity (Taifel, 1970). Young respondents have a predominantly bad opinion of politicians from other ethnic groups, while they have a positive or neutral opinion of politicians from the ethnic group to which they belong. It is interesting that young people have a more positive opinion of politicians from the 90s than their parents.

When talking about the very character of the war in Bosnia and Herzegovina, we can say that young Serbs, Croats, and Bosniaks perceive it differently, which is expected given the ethnic differences present in the interpretation of these events (Antić and Kecmanović, 2016; Šadinlja, 2017). Most Serbs believe that it was a civil war, while the prevailing opinion among Bosniaks is that it was aggression against their country. Croats have a divided opinion on whether aggression, civil war, or both took place in Bosnia and Herzegovina. If we have in mind the perception of young people and their parents, we find the biggest differences among Bosniaks, then Serbs, and the least Croats. It is difficult to say why there is this difference between Bosniaks and not between Serbs and Croats, but we will dare to say that the feeling of ethnic threat leads to homogenization of opinion, which is most present among Serbs and Croats. In general, young people in BiH do not know much about the number of Serbs, Croats and Bosniaks killed during the war in Bosnia and Herzegovina, and there is not much difference between them. However, the prevailing opinion is that Bosniaks suffered the most in the war, followed by Serbs and the least Croats. There is a noticeable tendency to increase one's own sacrifices, while in the perception of the victims the other two nations are much more realistic. Young Bosniaks, in a higher percentage than their parents, are increasing the number of Croats killed. Among Serbs, we have a tendency for parents to reduce the number of Bosniaks killed, while young Serbs overestimate the suffering of Serbs. The

reason for overemphasizing one's losses and belittling the victims of others can be explained in several ways. First of all, there is no single database on the number of people killed in the war in Bosnia and Herzegovina, and it is very difficult to get relevant data on that. On the other hand, in each ethnic group, the process of self-victimization prevails in which one's own victims are put in the foreground and the victims of others are minimized (Pro MENTE, 2017; Turčalo and Buljušić, 2020), which certainly distorts the perception of human losses. The perception of war officers varies according to the ethnicity of the respondents. We have a better opinion of the officers and soldiers from "our" army in relation to the officers and soldiers of the opposing side, but we also get the impression that Serbs and Croats still perceive Bosniak officers more similarly. The theory of social identity (Tyfel, 1970; Turner, according to Pennington, 1997) predicts such tendencies in the perception of members of one's own and other groups. In general, young people have a better opinion than their parents about the war officers of all the armies who fought in the war. However, the most important differences between parents and children are found among Bosniaks, followed by Serbs, while there is no difference between young Croats and their parents.

Bearing in mind that self-victimization (Pro MENTE, 2017; Turčalo and Buljubašić, 2020) dominates the narratives of all three ethnic groups, when we talk about war we should not be surprised by the fact that we have an equal percentage of young people who claim that war crimes can be committed in a defensive war, as well as those who think that is not possible. Among Serbs and Croats we find more of those who accept the possibility that a crime can be committed in war than among Bosniaks. Why is that so hard to say? If we talk about the responsibility of persons and institutions for the demolition of religious buildings during the war in Bosnia and Herzegovina, there is a consensus that the commanders of the units that participated in the demolition should be held accountable for those crimes, and then the persons who participated in the demolition. This is followed by the municipal civilian and military authorities of the municipalities where the crime took place, and finally the highest military and civilian

authorities of the warring parties. It is interesting that young Serbs mostly insist on punishing the direct participants in the demolition, while among Bosniaks and Croats we do not see a higher percentage of those who insist on punishing the commanders who allowed the demolition. Among young Bosniaks, we find most of those who would punish the municipal authorities and the top government for demolishing religious buildings the most. If we talk about responsibility in the war, we find the most differences between parents and young people among Bosniaks, followed by Serbs and Croats. Young people more than their parents are in favor of punishing the direct participants in the demolition, while a higher percentage of parents are demanding the punishment of the military and political authorities.

The perception of the work of the International Criminal Tribunal for the former Yugoslavia is divided and an almost equal number of respondents think it was necessary even though it made some mistakes, as well as those who think it is a political court that rules according to some countries' directives. The most critical of the Hague tribunal are young Serbs, followed by Croats and Bosniaks. This result is somewhat expected if we have in mind the attitudes of the Serbian and political elite and the majority of the public towards the verdicts passed by this court, that is their dissatisfaction with these judgments. In general, young people followed the trials in The Hague much more than the trials of domestic courts. Bosniaks and Croats followed the Hague trials almost twice as much as Serbs, while Bosniaks followed the domestic trials the most, followed by Croats and Serbs. If we keep in mind the differences between young people and their parents, we find differences only among Bosniaks and Serbs. The majority of Bosniaks and Serbs believe that this court is under political influence, while Serb parents, more than their children, believe that the court was made to judge only their people. The work of the Hague Tribunal was monitored more by Bosniak parents than by their children, while we do not find these differences between Croats and Serbs. Most young people in BiH see Karadžić and Mladić as war criminals, followed by Praljak, Abdić, Plavšić, Krajišnik, Izetbegović, Delić and Ganić. Of all the persons on the war crimes list, only Izetbegović and Ganić were

not convicted. However, the verdicts do not seem to mean much when it comes to the perception of these people by young Serbs, Croats, and Bosniaks. Interesting, but not unexpected, is the fact that members of their own people are least perceived as war criminals, and members of other nations are undoubtedly war criminals. This perception is due to the desire of respondents to experience and present themselves and their group in the best possible light, trying to justify the “mischief” of their politicians by minimizing them or finding justification in external influences, while the behavior of others is most often observed (Tyfel, 1970; Turner, according to Pennington, 1997). Young people in Bosnia and Herzegovina are most familiar with the verdicts of Mladić, Karadžić, Milošević, Šešelj, and Orić, while they know much less about the verdicts of other indictees and convicts. If we analyze the answers according to the ethnicity of the respondents, we find that young Bosniaks say that they are most familiar with the verdicts, followed by Croats and Serbs. Interestingly, parents, more than young people, perceive the offered persons as war criminals, just as parents are better acquainted with court judgments. When it comes to the future organization of Bosnia and Herzegovina, about half of the youth believe that the entities and cantons should be abolished and create regions that would represent geographical and economic units, and this attitude prevails among Bosniaks. Out of the total number of respondents, every third respondent would not change anything regarding the organization of the country and that is the dominant opinion among young Serbs, while every tenth respondent, and a third of Croats, support the creation of a third Croatian entity. Every tenth respondent would abolish the cantons. The difference between young people and their parents, when it comes to organizing the state, is more present among Serbs than among Bosniaks. Young Serbs are more in favor of the current state structure than their parents, just as young Bosniaks want the abolition of the entity more than their parents. If we talk about the perception of the future of Bosnia and Herzegovina, we see that over the years, their belief in its existence decreases, but only a fifth believe that it will not exist in a hundred years. Young Bosniaks believe the most in the future of Bosnia and

Herzegovina, and the biggest skeptics are Serbs. Bosniak parents are more convinced that Bosnia and Herzegovina will exist in the future than their children, while Serbs believe in its existence more than young parents. About two-thirds of young people would agree to the new Constitution if it were the result of an agreement between all three nations, receiving the most support from Croats, Bosniaks, and the least from Serbs.

In the sample of all respondents, we see that with increasing age and education, the willingness to forgive increases, and reduces mistrust among other nations. The less religious the respondents are, the more ready they are for rehumanization and forgiveness, and the less trust there is in other ethnic groups, which is in line with the findings of Puhalo (2005) and Dušanić (2007). When we talk about education, we see that with both Serbs and Bosniaks, with the growth of education, trust in other nations is also growing. There are differences between Serbs and Bosniaks in rehumanization. Among Bosniaks, rehumanization weakens with the increase in education and age, while among Serbs the situation is reversed. For both Serbs and Bosniaks, religiosity stands in the way of forgiveness, and trust in other ethnic groups. With regard to the variables of reconciliation, we do not find significant differences between young Croats and their parents. Compared to their parents, young Bosniaks are less ready for rehumanization and forgiveness and have more pronounced distrust towards other ethnic groups. Among Serbs, we find that parents are more ready for rehumanization, but distrust towards others is more present than among young people.

Regardless of whether it is a sample of all respondents, or we divide them by ethnic groups, the correlations between the variables of nationalism and reconciliation are very similar. Respondents who are more prone to mondialism are more willing to forgive and are less distrustful of other ethnic groups. On the other hand, with the increase of national pride, chauvinism and distrust towards others grow, while the willingness to forgive decreases and similar data were obtained by Ćehajić (2007) and Puhalo (2010). The more chauvinism is present among the respondents, the greater the distrust towards other

nations, and the lower the readiness to rehumanize the opponent and forgive. As the readiness to rehumanize opposing groups grows, so does the willingness to forgive. If respondents are more willing to forgive, their distrust of other ethnic groups also decreases. If we analyze the differences between young people and their parents on certain factors of nationalism, we see that young Croats are more prone to chauvinism than their parents, while young Bosniaks find more pronounced national pride in relation to their parents. Young Serbs are no different from their parents.

And what to say in the end?

Given the data we obtained from this research, we are not optimistic, and here is why. Young people in Bosnia and Herzegovina have not moved much away from the narratives of their ethnic groups that dominated before, during, and after the war. The attitudes of young people do not differ much from the attitudes of their parents, which is to be expected, but everyone is worried. The basis of future conflicts is deeply integrated in their ethnically clearly divided worldview and perception of everything that happened in Bosnia and Herzegovina in the 1990s. They differ on the causes of the war, the character of the war, the perception of certain events, politicians and officers, the role of the courts that dealt with war crimes, their verdicts, and the future organization of the state in which they live. It is difficult to expect that these attitudes and perceptions will change radically in the future, given the current political and social situation in the country. These attitudes are not so important for them today, because they do not remember the war, nor do they want to talk much about it, but in the 90s they taught us how easy it is to revive them and how this bloodthirsty animal awakens in us very easily for revenge.

Literatura

- Adorno, et al, (1950). *The Authoritarian Personality*. New York: Harper.
- Allport, G.,W. (1954). *The nature of prejudice*. Reading, MA: Addison -Wesley.
- Ajduković, D. (2003). Socijalna rekonstrukcija zajednice. U D. Ajduković (Ur.) *Socijalna rekonstrukcija zajednice - Psihološki procesi, rješavanje sukoba i socijalna akcija*. Zagreb: Društvo za psihološku pomoć. 11–40.
- Antić, Č i Kecmanović, N. (2016). *Istorija Republike Srpske*. Beograd: NIP Nedeljnik.
- Baron-Koen, S. (2012). *Psihologija zla*. Beograd: Clio
- Bašić, M. (2006). Osnove ratne ekonomije - s osvrtom na rat u BiH 1992.-95. godine. *Ekonomski pregled*, 57 (1-2), 130–145.
- Bogdanić, B. (2009). Paradoksi novinarske i političke letargije. U S. Puhalo (ur.) *Šta stanovnici Bosne i Hercegovine (ne)znaaju o politici*. Banja Luka: Art print, 25–57.
- Borris, E. (2003). The healing power of forgiveness. *Occasional Paper*, Number 10, Institute for Multi-Track Diplomacy, Arlington, VA.
- Branscombe, N. R., Doosje, B., & McGarty, C. (2002). Antecedents and consequences of collective guilt. In D. M. Mackie & E. R. Smith (Eds.), *From prejudice to intergroup emotions: Differentiated reactions to social groups*. Philadelphia, PA: Psychology Press, 49–66.
- Byrne, D. (1971). *The Attraction Paradigm*, New York: Academic Press.
- Caselli, L.,T., Motta, R.,W. (1995). The effect of PTSD and combat level on Vietnam veterans' perceptions of child behavior and marital adjustment. *Jurnal of Clinical Psychology*; 51,4-12. [https://doi.org/10.1002/1097-4679\(199501\)51:1<4](https://doi.org/10.1002/1097-4679(199501)51:1<4)
- Ćehajić, S. (2007). *Međugrupno praštanje: Put kao obnovi zajednice*. https://www.researchgate.net/publication/275349448_Medugrupno_prastanje_Sta_je_medugrupno_prastanje; pristupljeno 3. 8. 2020. Godine.

- Deutsch, M. (2008). Reconciliation after destructive intergroup conflict. In Nadler, A, Malloy, T, E. & Fisher, J. D. (Eds). *The social psychology of intergroup reconciliation*. New York, NY, US: Oxford University Press, 471-485.
- Derlega, V., J., Metts, S., Petronio, S., & Margulis, S., T. (1993). *Self-disclosure*. London: Sage
- DSM-IV (1996). *Dijagnostički i statistički priručnik za duševne poremećaje -Međunarodna verzija s MKB-10 šiframa*. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Dovidio, J., F., Gaertner, S., L., Isen, A., M., Rust, M., & Guerra, P. (1998). Positive affect, cognition, and the reduction of intergroup bias. In C. Sedikides, J. Schopler, & C. Insko (Eds.), *Intergroup cognition and intergroup behavior*. Hillsdale, NJ: Erlbaum. 337-366.
- Dupljak, R. (2002). *Karakter rata u BiH 1992.-1995. godina*. https://www.ibn-sina.net/images/pdf/znakovi/16/RASIM_DUPLJAK_2.pdf, pristupljeno 10. 8. 2020.
- Dušanić, S. (2007). *Psihološka istraživanja religioznosti*. Banjaluka: Filozofski fakultet Banjaluka.
- Earley, T. & Cvetkovich, G.T. (1995). *Social Trust*. Westport: Praeger
- Fortić Plasto, M. (2019). *Ratovi u udžbenicima, Analiza sadržaja o ratovima 90-tih u udžbenicima historije u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji*. <http://cliohipbih.ba/wp-content/uploads/2018/12/Ratovi-u-ud%C5%BEbenicima.pdf>, pristupljeno 28. 8. 2020.
- Fromm, E. (1984). *Autoritet i porodica*. Zagreb: Naprijed.
- Hasanović, M. (2012). Posttraumatski stresni poremećaj kod bosanskih interno raseljenih adolescenata i izbjeglica adolescenata iz tri različita regiona poslije rata 1992–1995. U Bosni i Hercegovini. *Paediatrics Today*, 8, 22– 31.
- Gaertner, S. L., Rust, M. C., Dovidio, J. F., Bachman, B. A., & Anastasio, P. A. (1994). The contact hypothesis: The role of a common ingroup identity on reducing intergroup bias. *Small Groups Research*, 25, 224-249. <https://doi.org/10.1177/1046496494252005>.
- Guetzkow, H. (1955). *Multiple Loyalties*. Princeton: Princeton University.

- Jović, D. (2016). Interpretacija ratova u 90-tim: Nametanje dominatnih i isključivanje alternativnih tumačenja. U G. Tepšić, R. Nakarada, i Džuverović, N. (ur) *Interpretacija Jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijalog-a*. Beograd: Univerzitet u Beogradu- Fakultet političkih nauka i Forum ZFD,39- 54.
- Kadrov, K., Lalić, D. i Teršalić, V. (2010). *Suočavanje sa prošlošću u Hrvatskoj- stavovi i mišljenja aktera i javnosti u poraću*. Zagreb: Documenta- Centar za suočavanje sa prošlošću.
- Kamberović, H. (2019). Historičari kao nacionalni radnici i politizacija historijske scene u Bosni i Hercegovini. U A. Duranović (Ur.) *Ogledi o historiografiji i nacionalizmu u Jugoistočnoj Evropi: zbornik radova*, Sarajevo: Udrženje za modernu historiju / Udruga za modernu povijest, 149–169.
- Klarić, M., Klarić, B., Stevanović, A., Grković, J. i Jonovska, S. (2007). Psihološke posljedice ratne traume i postratnih socijalnih stresora kod žena u Bosni i Hercegovini. *Hrvatski medicinski časopis*, 48, 167–176.
- Lajić, I. (2005): Demografski aspekti oprosta u ratom zahvaćenim područjima Slavonije. Zagreb: *Migracijske i etničke teme*, 21, 315–338.
- Lučić, B. (1997). *Etnička distanca i nacionalne stereotipije Srba u Srpskom Sarajevu*. Beograd: diplomski rad.
- McCullough, M. E. (2001). Forgiveness: Who does it and how do they do it? *Current Directions in Psychological Science*, 10: 194–197.
- Milgram, S. (1990). *Poslušnost autoritetu*. Beograd: Nolit.
- Mileusnić, S. (1997). *Duhovni genocid : pregled porušenih, oštećenih i obesvećenih crkava, manastira i drugih crkvenih objekata u ratu 1991-1995*. Beograd: Muzej Srpske pravoslavne crkve.
- Milosavljević, B. (2000). Personalne vrijednosti adolescenata poslije rata. U *Djeca u ratu i poslije rata*. Banjaluka. Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske i Centar za razvoj i evaluaciju psihosocijalnih programa

- Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice. (2017). *Izvještaj o realizaciji Revidirane strategije Bosne i Hercegovine za provođenje Aneksa VII. Dejtonskog mirovnog sporazuma za 2016. godinu*. file:///C:/Users/PC/Desktop/izvjestaj%20o%20realizaciji%20Revidirane%20strategije%20BiH%20Aneks%20za%202016%20-%20B.pdf, pristupljeno 17. 8. 2020.
- Nakarada, R. (2016). Uvodno izlaganje: O problemima tumačenja raspada SFRJ. U G. Tepšić, R. Nakarada, i Džuverović, N. (ur) *Interpretacija Jugoslovenskih sukoba i njihove posledice: između suštinskog neslaganja i dijaloga*. Beograd: Univerzitet u Beogradu– Fakultet političkih nauka i Forum ZFD, 17–23.
- Narodna skupština Republike Srpske. (2018). *Usvojeni Zaključci u vezi s Informacijom o Izvještaju komisije o događajima u i oko Srebrenice od 10. do 19. jula 1995*. <https://www.narodnaskupstinars.net/?q=la/vijesti/okon%C4%8Dana-29-posebna-sjednica-usvojeni-zaklju%C4%8Dci-u-vezi-s-informacijom-o-izvje%C5%A1taju-komisije-o-doga%C4%91ajima-u-i-oko-srebrenice-od-10-do-19-jula-1995>, pristupljeno 10. 8. 2020.
- Newton, K. (2004). Social trust: individual and cross-national approaches, *Portuguese Jurnal of Social Science*. (22)2. 15–35
- Nešković, R. (2013). *Nedovršena država – politički sistem Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Opačić, G. i Vujadinović, B. (2005). Etnička distanca i etnički stereotipi kao faktor odluke o povratku, u G. Opačić, Vidaković, I., i Vujadinović, B. (Ur.) *Život u posleratnim zajednicama*. Beograd: IAN, 115–138.
- Pennington, C., D. (1997). Osnove socijalne psihologije. Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Pettigrew, T. F., & Tropp, L. R. (2006). A meta-analytic test of intergroup contact theory. *Journal of Personality and Social Psychology*, 90, 751–783. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.90.5.751>.
- Perišić, N. (2010). Monolitne naracije i opsесija (etničkom) pripadnošću. U Puhalo S., Petović, N., Perišić, N. (ur.) *Spremnost na pomirenje u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung, 67–146.

- Perry, V. (2009). Školske ograde. <http://www.pulsdemokratije.ba/index.php?id=1701&l=en>. Pриступљено 22. 6. 2010. године.
- Petrović, N. (2005). *Psihološke osnove pomirenja između Srba, Hrvata i Bošnjaka*. Beograd: Institut za psihologiju i Dokumentacioni centar.
- Petrović, N. (2010). Sociopsihološki aspekti pomirenja u BiH-Nakon 15 godina mira. U S. Puhalo, Petrović, N. i Perišić, N. (Ur.) *Spremnost na pomirenje u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung. 13–60.
- Plut, D. (2003). *Udžbenik kao kulturno-potporni sistem*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i Institut za psihologiju, Filozofski fakultet.
- Popić, L. i Panjeta, B. (2010). *Kompenzacija, tranzicijska pravda i uvjetovani međunarodni kredit u Bosni i Hercegovini*. Nezavisni istraživački rad. Sarajevo. https://moam.info/kompenzacija-tranzicijska-pravda-i-uvjetovani-justice-report_59f731001723dd5ed7ec3287.html, pristupljeno 1. 9. 2020. godine.
- Praljak, S. (2007). *Srušene i oštećene katoličke crkve i vjerski objekti u Bosni i Hercegovini u ratu 1991. 1995. godina*. Zagreb: Oktavijan d.o.o.
- ProMENTE (2007). *Šta učimo djecu?* Sarajevo: Fond Otvoreno društvo BiH.
- ProMENTE (2017). *Čemu (ne)učimo djecu?* Sarajevo: Mas Media Sarajevo i Fond Otvoreno društvo BiH.
- Puhalo, S. (2005). Povezanost etničkog identiteta i religioznosti kod mladih u BiH. U Turjačanin, V i Čekrljija, Đ. (Ur.) *Ličnost i društvo II: etnički, državni i evropski identitet*. Banjaluka: Friedrich Ebert Stiftung. 91–101.
- Puhalo, S. (2007). Šta su nam Romi krivi? nedeljničnik *Novi Reporter* br. 226, 11/7/2007.
- Puhalo, S. (2009). *Etnička distanca i (auto)stereotipi građana Bosne i Hercegovine*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.
- Puhalo (2010). Koliko smo spremni za pomirenje? U Puhalo, S., Petrović, N. i Perišić, N. (Ur.) *Spremnost na pomirenje u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung. 149–224.

- Puhalo, S. (2017). *Suočavanje sa prošlošću u Bosni i Hercegovini 22 godine posle rata?* Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung. Neobjavljena analiza.
- Reich, W. (1981). *Masovna psihologija fašizma*. Beograd: Mladost.
- Ringdal, G., Ringdal, K., i Simkus, A. (2008). Ratna iskustva i stres povezan sa ratom u Bosni i Hercegovini osam godina nakon rata. U: *Hrvatski medicinski časopis*, 49, 75–86.
- Rosner, R., Powell, S., Butollo, W. (2002). Why do people in Bosnia-Herzegovina go into treatment? The role of Posttraumatic Stress Disorder in psychotherapy service utilization. *European Psychotherapy/Vol. 3 No. 1.* 119–31.
- Rosner, R., Powell, S., & Butollo, W. (2003). Posttraumatic stress disorder three years after the siege of Sarajevo. *Journal of Clinical Psychology*, 59(1), 41–55. <https://doi.org/10.1002/jclp.10116>.
- Rot, N. (1994). *Osnovi socijalne psihologije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Savić, J. i Dimitrijević, S. (2000). Ratni stres i školsko postignuće. U *Djeca u ratu i poslije rata*. Banjaluka. Narodna i univerzitetska biblioteka Republike Srpske i Centar za razvoj i evaluaciju psihosocijalnih programa.
- Skoko, B. (2010). *Što Hrvati, Bošnjaci i Srbi misle jedni o drugima a što o Bosni i Hercegovini?* Istraživanje percepcije, stereotipa i imidža među građanima Bosne i Hercegovine. http://www.fes.ba/publikacije/2010-11Bericht_Image_BiH_BHS.pdf, pristupljeno 23. 9. 2020. godine.
- Stojanović, D. (2011). Eksplozivna naprava s odloženim dejstvom. U *Kultura sjećanja: 1991*. Zagreb: Disput. 343–358.
- Stojanović, D. (2010). *Novosti iz prošlosti- Znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*. Beograd: Beogradski centar za ljudska prava.
- Šadinlija, M. (2017). *Historiografija i pitanje karaktera rata u Bosni i Hercegovini 1992–1995*. Sarajevo: Posebna izdanja ANUBiH CLXXXVII, OHN, 47/1, 339–351. DOI: 10.5644/PI2020.186.13.
- Šalaj, B. (2009). *Socijalno povjerenje u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Friedrich Ebert Stiftung.

- Šiber, I. (1998). *Osnove političke psihologije*. Zagreb: Politička kultura nakladno-istraživački zavod.
- Šimić, G. (2020). To Believe or Not to Believe: Current History Textbooks in Bosnia and Herzegovina. G. Ognjenovic and J., Jozelic (Eds.). *Nationhood and Politicization of History in School Textbooks Identity, the Curriculum and Educational Media*. Palgrave Macmillan. pp.157–179.
- Tajfel, H. (1970). Experiments in intergroup diskriminations. *Scientific American* 223. Pp. 96–102.
- Tokača, M. (2012). *Bosanska knjiga mrtvih- Ljudski gubici u Bosni i Hercegovini 1992-1995*. Sarajevo: Istraživačko dokumentacioni centar Sarajevo.
- Trebješanin, B. (1999). *Psihologija patriotizma i obrasci socijalizacije*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- Trebješanin, Ž. (2000). *Psihološki rečnik*. Beograd: Savremena administracija.
- Buljubašić, B. (2020). Dominantni narativi o ratu u BiH: Da li je moguć konsenzus o prošlosti. U L. Turčilo i B. Buljubašić (Ur.) *Medijska stvarnost: eseji o savremenom korištenju medija u BiH*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka. 78–96.
- Turjačanin, V. (2000). *Etničke distance kod mladih u Republici Srpskoj*, usmeno saopštenje na simpozijumu Empirijska istraživanja u psihologiji u Beogradu.
- Turjačanin, V., Čekrljija, Đ., Powell, S., Butollo, W. (2002). Etnička distanca i etnički stereotipi studenata psihologije u Banja Luci i Sarajevu - Banja Luka, rad prezentovan na naučnom simpozijumu Empirijska istraživanja u psihologiji u Beogradu.
- Turjačanin, V. (2004). *Nacionalni stavovi mladih bošnjačke i srpske nacionalnosti u Bosni i Hercegovini*. Beograd: Filozofski fakultet. Magistarski rad.
- Turjačanin, V. (2007). *Psihosocijalni prostor i etnički odnosi mladih*. Banja Luka: Filozofski fakultet u Banjoj Luci.
- Turjačanin, V., Kolenović- Đapo, J., Čehajić-Clancy, S., Poljac, E., Kordić, M. i Alić, M. (2009). *Podjeljene škole u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: UNICEF. 12.

- Zalihić, A., Zalihić, D., i Pivić, G. (2008). Influence of posttraumatic stress disorder of the fathers on other family members. *Bosnian Journal of Basic Medical Sciences*; 8: 20-6. <https://doi.org/10.17305/bjbms.2008.2990>
- Zimbardo, P. (2009). *Luciferov efekat- Kako dobri ljudi postaju zli?* Zagreb: TIM Press.
- Zwierzchowaski, J. i Tabeau, E. (2010). Rat u Bosni i Hercegovini 1992.-1995.: Prebrojavanje žrtava čiji je rezultat manji od realnog putem procjene višestrukih sistema na osnovu popisa stanovništva. https://www.icty.org/x/file/About/OTP/War_Demographics/bcs/bih_referat_konf_100201.pdf pristupljeno 12. 8. 2020.
- Vasović, M. (2007). *U predvorju politike.* Beograd. Službeni glasnik.
- Vučo, A. (1997). Posttraumatski stresni poremećaj. U J. Vlajković, J. Srna, K. Kondić i M. Popović (Ur.) *Psihologija izbjeglištva.* Beograd: IP Nauka, 137-148.
- Volkan, V., D. (2006). Large-group psychodynamics and massive violence. *Ciência & Saúde Coletiva*, 11(2), 303-314. <http://dx.doi.org/10.1590/S1413-81232006000200009>.
- UNDP (2008) Sistem ranog upozoravanja *Godišnji izvještaj* <http://www.undp.ba/index.aspx?PID=36&RID=87>, pristupljeno 01.06.2009. godine.

Drugi izvori

- BH Dani. (2002). *Ratna šteta u BiH 240 milijardi KM.* <https://www.bhdani.ba/portal/arhiva-67-281/277/fokus.shtml>, pristupljeno 18. 8. 2020.
- BL portal (2020). Šarčević: *U toku sinhronizacija nastavnih planova i programa Srbije i Republike Srpske.* <https://www.bl-portal.com/drustvo/sarcevic-u-toku-sinhronizacija-nastavnih-planova-i-programa-srbije-i-republike-srpske/>, pristupljeno 5. 1. 2021.
- BNTV. (2020). *Vojni sukob u BiH priželjkuju brojne svjetske sile.* <https://www.rtvbn.com/3977902/vojni-sukob-u-bih-prizeljkuju-brojne-svjetske-sile>, pristupljeno 22. 8. 2020.

- Danas. (2020). *Dodik: Nisam srećan što živim u BiH, a član sam Predsedništva BiH.* <https://www.danas.rs/svet/dodik-nisam-srećan-sto-zivim-u-bih-a-član-sam-predsedništva-bih/>, pristupljeno 8. 8. 2020.
- Deutsche Welle. (2020). *Nemački list: U Bosni strah od novog rata.* <https://www.dw.com/sr/nema%C4%8Dki-list-u-bosni-strah-od-novog-rata/a-52555322>, pristupljeno 28. 8. 2020.
- Frontal. (2020). *Zašto institucije Republike Srpske manipulišu sa brojem ubijenih Srba u BiH.* <https://www.frontal.ba/blogovi/blog/61499/zasto-institucije-republike-srpske-manipulisu-sa-brojem-ubijenih-srba-u-bih>, pristupljeno 15. 8. 2020.
- Islamska zajednica BiH. (2014). *Dan kada je srušena banjalučka Ferhadija* https://www.islamskazajednica.ba/index.php?option=com_content&view=article&id=19375:dan-kada-je-srusena-ferhadija-dzamija-u-banjoj luci&catid=201&Itemid=457&tmpl=component&print=1&layout=default&page=, pristupljeno 9. 9. 2020.
- Kamenajar. (2020). *Hoće li biti rata u BiH?* <https://kamenjar.com/hoce-li-bitirata-u-bih/>, pristupljeno 21. 8. 2020.
- Radio Sarajevo. (2020). *Dodik opet negirao genocid: U Srebrenici počinjen ozbiljan zločin nad Bošnjacima.* <https://radiosarajevo.ba/vijesti/bosna-i-hercegovina/dodik-opet-negirao-genocid-u-srebrenici-pocinjen-ozbiljan-zlocin-nad-bosnjacima/383159>, pristupljeno 11. 8. 2020.
- RTRS. (2009). *Više od 45 odsto demobilisanih boraca pati od PTSP-a.* <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=7877>, pristupljeno 11. 8. 2020.
- RTRS. (2018). *Ministarstvo: Usaglasiti nastavne planove Srbije i Srpske jer je riječ o istom narodu.* <https://lat.rtrs.tv/vijesti/vijest.php?id=303506>, pristupljeno 18. 8. 2020.
- Slobodna Evropa. (2020). *Incko: Jedinstvo međunarodne zajednice ključno za mir u Bosni i Hercegovini.* <https://www.slobodnaevropa.org/a/incko-jedinstvo-me%C4%91unarodne-zajednice-klju%C4%8Dno-za-mir-u-bosni-i-hercegovini/30445904.html>, pristupljeno 10. 8. 2020.

Slobodna Evropa. (2020). Uništavanje božjih kuća „onih drugih“ i njihova obnova. https://www.slobodnaevropa.org/a/tema_sedmice_vjerski_objekti/1733524.html, pristupljeno 17. 8. 2020.

Slobodna Evropa. (2020). *Dodik: Ne pozivamo na rat, ali ima razgovora o secesiji.* <https://www.slobodnaevropa.org/a/30457635.html>, pristupljeno 8. 8. 2020.Slobodna Evropa. (2019). *U Bosni i Hercegovini se još traga za 7.206 nestalih osoba.* <https://www.slobodnaevropa.org/a/30223871.html>, pristupljeno 15. 8. 2020.

PRILOG 1

**RAZLIKE IZMEĐU MLADIH HRVATA,
BOŠNJAKA I SRBA**

Tabela 53p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim političarima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u BiH? Radovan Karadžić

		Hrvat	Bošnjak	Srbin
Veoma loše	N	34	600	34
	%	41,5	76,1	8,5
Uglavnom loše	N	14	91	75
	%	17,1	11,5	18,8
Ni dobro ni loše	N	15	43	126
	%	18,3	5,5	31,6
Uglavnom dobro	N	0	2	65
	%	0,0	0,3	16,3
Veoma dobro	N	1	3	45
	%	1,2	0,4	11,3
Ne znam ko su oni	N	7	21	18
	%	8,5	2,7	4,5
Ne želim da odgovorim	N	11	28	36
	%	13,4	3,6	9,0
Total		82	788	399
		100,0	100,0	100,0

Tabela 53p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
614,809	12	,000

Tabela 54p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim političarima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u BiH? Alija Izetbegović

		Hrvat	Bošnjak	Srbin
Veoma loše	N	25	53	156
	%	30,5	6,7	39,1
Uglavnom loše	N	13	60	66
	%	15,9	7,6	16,5
Ni dobro ni loše	N	18	177	116
	%	22,0	22,5	29,1
Uglavnom dobro	N	6	150	1
	%	7,3	19,0	0,3
Veoma dobro	N	4	301	0
	%	4,9	38,2	0,0
Ne znam ko su oni	N	5	15	21
	%	6,1	1,9	5,3
Ne želim da odgovorim	N	11	32	39
	%	13,4	4,1	9,8
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 54p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
466,553	12	,000

Tabela 55p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim političarima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u BiH? Franjo Tuđman

		Hrvat	Bošnjak	Srbin
Veoma loše	N	17	309	127
	%	20,7	39,2	31,8
Uglavnom loše	N	7	181	81
	%	8,5	23,0	20,3
Ni dobro ni loše	N	27	159	92
	%	32,9	20,2	23,1
Uglavnom dobro	N	6	20	14
	%	7,3	2,5	3,5
Veoma dobro	N	14	8	16
	%	17,1	1,0	4,0
Ne znam ko su oni	N	3	69	25
	%	3,7	8,8	6,3
Ne želim da odgovorim	N	8	42	44
	%	9,8	5,3	11,0
Total		N 100,0	788 100,0	399 100,0

Tabela 55p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
110,736	12	,000

Tabela 56p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim političarima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u BiH? Slobodan Milošević

		Hrvat	Bošnjak	Srbin
Veoma loše	N	33	481	37
	%	40,2	61,0	9,3
Uglavnom loše	N	14	130	32
	%	17,1	16,5	8,0
Ni dobro ni loše	N	16	72	152
	%	19,5	9,1	38,1
Uglavnom dobro	N	1	8	68
	%	1,2	1,0	17,0
Veoma dobro	N	2	2	28
	%	2,4	0,3	7,0
Ne znam ko su oni	N	5	54	36
	%	6,1	6,9	9,0
Ne želim da odgovorim	N	11	41	46
	%	13,4	5,2	11,5
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 56p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
478,407	12	,000

Tabela 57p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim političarima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u BiH? Mate Boban

		Hrvat	Bošnjak	Srbin
Veoma loše	N	15	314	63
	%	18,3	39,8	15,8
Uglavnom loše	N	14	121	47
	%	17,1	15,4	11,8
Ni dobro ni loše	N	19	98	131
	%	23,2	12,4	32,8
Uglavnom dobro	N	6	8	7
	%	7,3	1,0	1,8
Veoma dobro	N	9	3	2
	%	11,0	0,4	0,5
Ne znam ko su oni	N	7	204	103
	%	8,5	25,9	25,8
Ne želim da odgovorim	N	12	40	46
	%	14,6	5,1	11,5
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 57p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
238,274	12	,000

Tabela 58p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim političarima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u BiH? Fikret Abdić

		Hrvat	Bošnjak	Srbin
Veoma loše	N	19	325	59
	%	23,2	41,2	14,8
Uglavnom loše	N	16	110	51
	%	19,5	14,0	12,8
Ni dobro ni loše	N	26	115	120
	%	31,7	14,6	30,1
Uglavnom dobro	N	0	50	9
	%	0,0	6,3	2,3
Veoma dobro	N	0	26	9
	%	0,0	3,3	2,3
Ne znam ko su oni	N	11	103	106
	%	13,4	13,1	26,6
Ne želim da odgovorim	N	10	59	45
	%	12,2	7,5	11,3
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 58p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
149,698	12	,000

Tabela 59p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim političarima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u BiH? Biljana Plavišić

		Hrvat	Bošnjak	Srbin
Veoma loše	N	22	363	44
	%	26,8	46,1	11,0
Uglavnom loše	N	12	104	69
	%	14,6	13,2	17,3
Ni dobro ni loše	N	22	88	155
	%	26,8	11,2	38,8
Uglavnom dobro	N	1	11	29
	%	1,2	1,4	7,3
Veoma dobro	N	2	5	15
	%	2,4	0,6	3,8
Ne znam ko su oni	N	12	155	55
	%	14,6	19,7	13,8
Ne želim da odgovorim	N	11	62	32
	%	13,4	7,9	8,0
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 59p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
252,169	12	,000

Tabela 60p. Koliko je tokom rata u BiH poginulo Bošnjaka ukupno, i civila i vojnika?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Manje od 5000	N	6	12	21
	%	7,3	1,5	5,3
Oko 35 000	N	7	55	49
	%	8,5	7,0	12,3
Oko 45 000	N	8	63	53
	%	9,8	8,0	13,3
Oko 65 000	N	11	131	73
	%	13,4	16,6	18,3
Oko 100 000	N	8	152	9
	%	9,8	19,3	2,3
Oko 150 000	N	8	161	0
	%	9,8	20,4	0,0
Ne znam	N	28	171	159
	%	34,1	21,7	39,8
Ne želim da odgovorim	N	6	43	35
	%	7,3	5,5	8,8
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 60p1. Hi kvadrat test

V	df	p
213,260	14	,000

Tabela 61p. Koliko je tokom rata u BiH poginulo Hrvata ukupno, i civila i vojnika?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Manje od 5000	N	8	192	111
	%	9,8	24,4	27,8
Oko 35 000	N	18	171	45
	%	22,0	21,7	11,3
Oko 45 000	N	11	75	14
	%	13,4	9,5	3,5
Oko 65 000	N	5	42	40
	%	6,1	5,3	10,0
Oko 100 000	N	4	18	1
	%	4,9	2,3	0,3
Oko 150 000	N	2	6	1
	%	2,4	0,8	0,3
Ne znam	N	28	230	152
	%	34,1	29,2	38,1
Ne želim da odgovorim	N	6	54	35
	%	7,3	6,9	8,8
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 61p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
72,564	14	,000

Tabela 62p. Koliko je tokom rata u BiH poginulo Srba ukupno, i civila i vojnika?

		Hrvati	Bošnjaci	Srbi
Manje od 5000	N	9	179	5
	%	11,0	22,7	1,3
Oko 35 000	N	19	173	44
	%	23,2	22,0	11,0
Oko 45 000	N	5	72	77
	%	6,1	9,1	19,3
Oko 65 000	N	5	50	58
	%	6,1	6,3	14,5
Oko 100 000	N	8	17	15
	%	9,8	2,2	3,8
Oko 150 000	N	1	19	8
	%	1,2	2,4	2,0
Ne znam	N	28	221	156
	%	34,1	28,0	39,1
Ne želim da odgovorim	N	7	57	36
	%	8,5	7,2	9,0
Total	N	82	788	399
	%	100,0	100,0	100,0

Tabela 62p1. Hi kvadrat test

V	df	p
171,424	14	,000

Tabela 63p. Da li su navedene osobe ratni zločinci ili nisu?

		Hrvat	Bošnjak	Srbin	V	df	p
Fikret Abdić	Jeste ratni zločinac	N %	37 45,1	381 48,4	62		
	Nije ratni zločinac	N %	5 6,1	147 18,7	90		
	Ne znam ko je on/a	N %	27 32,9	166 21,1	135	144,972	6 ,000
	Ne želim da odgovorim	N %	13 15,9	94 11,9	112		
	Jeste ratni zločinac	N %	32 39,0	154 19,5	182		
	Nije ratni zločinac	N %	11 13,4	439 55,7	6		
	Ne znam ko je on/a	N %	25 30,5	89 11,3	97	364,137	6 ,000
	Ne želim da odgovorim	N %	14 17,1	106 13,5	114		
Naser Orić	Jeste ratni zločinac	N %	49 59,8	668 84,8	49		
	Nije ratni zločinac	N %	3 3,7	6 0,8	161		
	Ne znam ko je on/a	N %	14 17,1	44 5,6	72	660,702	6 ,000
	Ne želim da odgovorim	N %	16 19,5	70 8,9	117		
	Jeste ratni zločinac	N %	33 40,2	76 9,6	141		
	Nije ratni zločinac	N %	20 24,4	581 73,7	54		
	Ne znam ko je on/a	N %	13 15,9	31 3,9	70	424,007	6 ,000
	Ne želim da odgovorim	N %	16 19,5	100 12,7	134		
Radovan Karadžić	Jeste ratni zločinac	N %	49 59,8	668 84,8	49		
	Nije ratni zločinac	N %	3 3,7	6 0,8	161		
	Ne znam ko je on/a	N %	14 17,1	44 5,6	72	660,702	6 ,000
	Ne želim da odgovorim	N %	16 19,5	70 8,9	117		
	Jeste ratni zločinac	N %	33 40,2	76 9,6	141		
	Nije ratni zločinac	N %	20 24,4	581 73,7	54		
	Ne znam ko je on/a	N %	13 15,9	31 3,9	70	424,007	6 ,000
	Ne želim da odgovorim	N %	16 19,5	100 12,7	134		
Alija Izetbegović	Jeste ratni zločinac	N %	33 40,2	76 9,6	141		
	Nije ratni zločinac	N %	20 24,4	581 73,7	54		
	Ne znam ko je on/a	N %	13 15,9	31 3,9	70	424,007	6 ,000
	Ne želim da odgovorim	N %	16 19,5	100 12,7	134		
	Jeste ratni zločinac	N %	33 40,2	76 9,6	141		
	Nije ratni zločinac	N %	20 24,4	581 73,7	54		
	Ne znam ko je on/a	N %	13 15,9	31 3,9	70	424,007	6 ,000
	Ne želim da odgovorim	N %	16 19,5	100 12,7	134		

		Jeste ratni zločinac	N	38	407
			%	46,3	25
		Nije ratni zločinac	N	7	47
			%	8,5	155
		Ne znam ko je on/a	N	22	246
			%	26,8	99
		Ne želim da odgovorim	N	15	88
			%	18,3	120
		Jeste ratni zločinac	N	29	340
			%	35,4	70
		Nije ratni zločinac	N	20	37
			%	24,4	52
		Ne znam ko je on/a	N	17	310
			%	20,7	154
		Ne želim da odgovorim	N	16	101
			%	19,5	123
		Jeste ratni zločinac	N	49	652
			%	59,8	45
		Nije ratni zločinac	N	6	82,7
			%	7,3	11,3
		Ne znam ko je on/a	N	12	12
			%	14,6	167
		Ne želim da odgovorim	N	15	53
			%	18,3	76
		Jeste ratni zločinac	N	26	71
			%	31,7	111
		Nije ratni zločinac	N	12	9,0
			%	14,6	27,8
		Ne znam ko je on/a	N	28	86
			%	34,1	21,6
		Ne želim da odgovorim	N	16	46
			%	19,5	153,041
					6 ,000
		Jeste ratni zločinac	N	26	111
			%	31,7	121
		Nije ratni zločinac	N	12	146
			%	14,6	36,6
		Ne znam ko je on/a	N	28	111
			%	34,1	30,3
		Ne želim da odgovorim	N	16	14,1
			%	19,5	

		N	36	384	27		
		%	43,9	48,7	6,8		
Momčilo Krajišnik	Jeste ratni zločinac	N	7	43	140		
		%	8,5	5,5	35,1	328,994	6 ,000
	Nije ratni zločinac	N	18	262	124		
		%	22,0	33,2	31,1		
Rasim Delić	Ne znam ko je on/a	N	21	99	108		
		%	25,6	12,6	27,1		
	Ne želim da odgovorim	N	29	124	92		
		%	35,4	15,7	23,1		
Slobodan Praljak	Jeste ratni zločinac	N	11	294	49		
		%	13,4	37,3	12,3	130,526	6 ,000
	Nije ratni zločinac	N	26	281	145		
		%	31,7	35,7	36,3		
	Ne znam ko je on/a	N	16	89	113		
		%	19,5	11,3	28,3		
	Ne želim da odgovorim	N	25	428	62		
		%	30,5	54,3	15,5		
	Jeste ratni zločinac	N	31	30	73		
		%	37,8	3,8	18,3	289,411	6 ,000
	Nije ratni zločinac	N	8	243	139		
		%	9,8	30,8	34,8		
	Ne znam ko je on/a	N	18	87	125		
		%	22,0	11,0	31,3		
	Ne želim da odgovorim	N	25	428	62		
		%	30,5	54,3	15,5		

Tabela 64p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (Haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda?

		Hrvat	Bošnjak	Srbin	V	df	p
Zdravko Tolimir	Uopšte nisam upoznat	N %	36 43,9	388 49,2	211 52,9		
	Uglavnom nisam upoznat	N %	20 24,4	185 23,5	74 18,5		
	Uglavnom sam upoznat	N %	11 13,4	114 14,5	53 13,3	7,198	8 ,515
	Veoma sam upoznat	N %	7 8,5	48 6,1	28 7,0		
	Ne želim da odgovorim	N %	8 9,8	53 6,7	33 8,3		
	Uopšte nisam upoznat	N %	27 32,9	163 20,7	174 43,6		
	Uglavnom nisam upoznat	N %	18 22,0	137 17,4	69 17,3		
	Uglavnom sam upoznat	N %	20 24,4	280 35,5	80 20,1	96,803	8 ,000
	Veoma sam upoznat	N %	10 12,2	168 21,3	42 10,5		
	Ne želim da odgovorim	N %	7 8,5	40 5,1	34 8,5		
Naser Orić	Uopšte nisam upoznat	N %	21 25,6	90 11,4	107 26,8		
	Uglavnom nisam upoznat	N %	10 12,2	73 9,3	62 15,5		
	Uglavnom sam upoznat	N %	24 29,3	284 36,0	135 33,8	98,573	8 ,000
	Veoma sam upoznat	N %	17 20,7	302 38,3	69 17,3		
	Ne želim da odgovorim	N %	10 12,2	39 4,9	26 6,5		
	Uopšte nisam upoznat	N %	21 25,6	90 11,4	107 26,8		
	Uglavnom nisam upoznat	N %	10 12,2	73 9,3	62 15,5		
	Uglavnom sam upoznat	N %	24 29,3	284 36,0	135 33,8	98,573	8 ,000
	Veoma sam upoznat	N %	17 20,7	302 38,3	69 17,3		
	Ne želim da odgovorim	N %	10 12,2	39 4,9	26 6,5		

Dario Kordić	Uopšte nisam upoznat	N	30	368	223	
		%	36,6	46,7	55,9	
	Uglavnom nisam upoznat	N	17	180	85	
		%	20,7	22,8	21,3	
	Uglavnom sam upoznat	N	16	122	43	27,326
		%	19,5	15,5	10,8	8 ,001
Mladen Naletilić Tuta	Veoma sam upoznat	N	9	69	16	
		%	11,0	8,8	4,0	
	Ne želim da odgovorim	N	10	49	32	
		%	12,2	6,2	8,0	
	Uopšte nisam upoznat	N	36	384	231	
		%	43,9	48,7	57,9	
Biljana Plavšić	Uglavnom nisam upoznat	N	15	179	59	
		%	18,3	22,7	14,8	
	Uglavnom sam upoznat	N	16	106	60	22,721
		%	19,5	13,5	15,0	8 ,004
	Veoma sam upoznat	N	6	68	20	
		%	7,3	8,6	5,0	
Vojislav Šešelj	Ne želim da odgovorim	N	9	51	29	
		%	11,0	6,5	7,3	
	Uopšte nisam upoznat	N	30	309	186	
		%	36,6	39,2	46,6	
	Uglavnom nisam upoznat	N	17	164	51	
		%	20,7	20,8	12,8	
Vojislav Šešelj	Uglavnom sam upoznat	N	17	166	92	17,651
		%	20,7	21,1	23,1	8 ,024
	Veoma sam upoznat	N	9	101	44	
		%	11,0	12,8	11,0	
	Ne želim da odgovorim	N	9	48	26	
		%	11,0	6,1	6,5	
Vojislav Šešelj	Uopšte nisam upoznat	N	18	177	85	
		%	22,0	22,5	21,3	
	Uglavnom nisam upoznat	N	9	114	58	
		%	11,0	14,5	14,5	
	Uglavnom sam upoznat	N	28	247	130	5,692
		%	34,1	31,3	32,6	8 ,682
Vojislav Šešelj	Veoma sam upoznat	N	18	208	102	
		%	22,0	26,4	25,6	
	Ne želim da odgovorim	N	9	42	24	
		%	11,0	5,3	6,0	

Ratko Mladić	Uopšte nisam upoznat	N	18	104	84	
		%	22,0	13,2	21,1	
	Uglavnom nisam upoznat	N	10	74	44	
		%	12,2	9,4	11,0	
	Uglavnom sam upoznat	N	27	269	143	32,339
		%	32,9	34,1	35,8	8 ,000
Vinko Martinović Štela	Veoma sam upoznat	N	20	302	100	
		%	24,4	38,3	25,1	
	Ne želim da odgovorim	N	7	39	28	
		%	8,5	4,9	7,0	
	Uopšte nisam upoznat	N	34	382	213	
		%	41,5	48,5	53,4	
Momčilo Krajišnik	Uglavnom nisam upoznat	N	18	177	58	
		%	22,0	22,5	14,5	
	Uglavnom sam upoznat	N	14	121	61	15,645
		%	17,1	15,4	15,3	8 ,048
	Veoma sam upoznat	N	8	62	32	
		%	9,8	7,9	8,0	
Slobodan Milošević	Ne želim da odgovorim	N	8	46	35	
		%	9,8	5,8	8,8	
	Uopšte nisam upoznat	N	30	322	187	
		%	36,6	40,9	46,9	
	Uglavnom nisam upoznat	N	20	168	71	
		%	24,4	21,3	17,8	
Slobodan Milošević	Uglavnom sam upoznat	N	15	158	61	19,907
		%	18,3	20,1	15,3	8 ,011
	Veoma sam upoznat	N	9	95	37	
		%	11,0	12,1	9,3	
	Ne želim da odgovorim	N	8	45	43	
		%	9,8	5,7	10,8	
Slobodan Milošević	Uopšte nisam upoznat	N	24	175	124	
		%	29,3	22,2	31,1	
	Uglavnom nisam upoznat	N	11	123	41	
		%	13,4	15,6	10,3	
	Uglavnom sam upoznat	N	26	230	136	29,153
		%	31,7	29,2	34,1	8 ,000
Slobodan Milošević	Veoma sam upoznat	N	14	215	71	
		%	17,1	27,3	17,8	
	Ne želim da odgovorim	N	7	45	27	
		%	8,5	5,7	6,8	

Tabela 65p. Da li će Bosna i Hercegovina postojati za...?

		Hrvat	Bošnjak	Srbin	V	df	p
5 godina	Postojaće	N	61	656	297		
		%	74,4	83,2	74,4		
	Nisam siguran	N	11	35	86		
		%	13,4	4,4	21,6		
	Neće postojati	N	3	8	2	103,386	6 ,000
		%	3,7	1,0	0,5		
	Ne želim da odgovorim	N	7	89	14		
		%	8,5	11,3	3,5		
	Postojaće	N	54	621	247		
		%	65,9	78,8	61,9		
10 godina	Nisam siguran	N	16	70	126		
		%	19,5	8,9	31,6		
	Neće postojati	N	4	8	12	121,209	6 ,000
		%	4,9	1,0	3,0		
	Ne želim da odgovorim	N	8	89	14		
		%	9,8	11,3	3,5		
	Postojaće	N	39	535	151		
		%	47,6	67,9	37,8		
20 godina	Nisam siguran	N	28	150	187		
		%	34,1	19,0	46,9		
	Neće postojati	N	8	20	52	186,740	6 ,000
		%	9,8	2,5	13,0		
	Ne želim da odgovorim	N	7	83	9		
		%	8,5	10,5	2,3		
	Postojaće	N	29	474	31		
		%	35,4	60,2	7,8		
100 godina	Nisam siguran	N	21	196	169		
		%	25,6	24,9	42,4		
	Neće postojati	N	23	76	183	364,915	6 ,000
		%	28,0	9,6	45,9		
	Ne želim da odgovorim	N	9	42	16		
		%	11,0	5,3	4,0		

PRILOG 2

**RAZLIKE IZMEĐU MLADIH HRVATA,
BOŠNJAKA, SRBA I NJIHOVIH RODITELJA**

Tabela 66p. Najvažniji razlozi zbog kojih se raspala SFRJ? Uloga raznih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslovenske države

		Mladi Hrvati	Roditelji
Nije spomenuto	N	69	10
	%	84,1	58,8
Spomenuto	N	13	7
	%	15,9	41,2
Total	N	82	17
	%	100,0	100,0

Tabela 66p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
5,601	1	,018

Tabela 67p. U avgustu 1992. godine u Foči je srušena Aladža džamija. Ko treba da odgovara za to? Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u opštini Foča

		Mladi Hrvati	Roditelji
Nije spomenuto	N	66	9
	%	80,5	52,9
Spomenuto	N	16	8
	%	19,5	47,1
Total	N	82	17
	%	100,0	100,0

Tabela 67p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
5,818	1	,016

Tabela 68p. U avgustu 1992. godine u Foči je srušena Aladža džamija. Ko treba da odgovara za to? Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u Republici Srpskoj

		Mladi Hrvati	Roditelji
Nije spomenuto	N	67	9
	%	81,7	52,9
Spomenuto	N	15	8
	%	18,3	47,1
Total	N	82	17
	%	100,0	100,0

Tabela 68p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
6,533	1	,011

Tabela 69p. Polovinom juna 1992. godine srušen je pravoslavni manastir Žitomislić. Ko treba da odgovara za to? Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u opštini Čapljina

		Mladi Hrvati	Roditelji
Nije spomenuto	N	68	8
	%	82,9	47,1
Spomenuto	N	14	9
	%	17,1	52,9
Total	N	82	17
	%	100,0	100,0

Tabela 69p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
10,157	1	,001

Tabela 70p. Polovinom juna 1992. godine srušen je pravoslavni manastir Žitomislić. Ko treba da odgovara za to? Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u Herceg-Bosni

		Mladi Hrvati	Roditelji
Nije spomenuto	N	73	10
	%	89,0	58,8
Spomenuto	N	9	7
	%	11,0	41,2
Total	N	82	17
	%	100,0	100,0

Tabela 70p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
9,478	1	,002

Tabela 71p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim političarima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u BiH?

		N	M	SD	SEM	t	df	p
Karadžić	Mladi Hrvati	64	1,7500	,92582	,11573	3,038	79	,003
	Roditelji	17	1,0588	,24254	,05882			
Izetbegović	Mladi Hrvati	66	2,2576	1,23177	,15162	-,626	81	,533
	Roditelji	17	2,4706	1,32842	,32219			
Tuđman	Mladi Hrvati	71	2,9014	1,39545	,16561	1,436	86	,155
	Roditelji	17	2,3529	1,49755	,36321			
Milošević	Mladi Hrvati	66	1,8636	1,03606	,12753	2,404	81	,019
	Roditelji	17	1,2353	,56230	,13638			
Boban	Mladi Hrvati	63	2,6825	1,32987	,16755	1,391	78	,168
	Roditelji	17	2,1765	1,33395	,32353			
Abdić	Mladi Hrvati	61	2,1148	,85826	,10989	-2,214	75	,030
	Roditelji	16	2,6875	1,13835	,28459			
Plavšić	Mladi Hrvati	59	2,1356	1,05794	,13773	1,821	72	,073
	Roditelji	15	1,6000	,82808	,21381			

Tabela 72p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim oficirima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u Bosni i Hercegovini?

		N	M	SD	SEM	t	df	p
Mladić	Mladi Hrvati	61	1,7377	,91107	,11665	1,983	76	,051
	Roditelji	17	1,2353	,97014	,23529			
Orić	Mladi Hrvati	57	2,1404	1,00780	,13349	,713	71	,478
	Roditelji	16	1,9375	,99791	,24948			
Naletelić	Mladi Hrvati	54	2,4444	1,19222	,16224	1,396	66	,168
	Roditelji	14	1,9286	1,38477	,37009			
Dudaković	Mladi Hrvati	55	2,3636	1,23773	,16690	,306	69	,760
	Roditelji	16	2,2500	1,52753	,38188			
Tolimir	Mladi Hrvati	52	2,2692	1,10463	,15318	2,448	64	,017
	Roditelji	14	1,5000	,75955	,20300			
Praljak	Mladi Hrvati	62	2,9839	1,45413	,18467	1,575	77	,119
	Roditelji	17	2,3529	1,49755	,36321			
Divjak	Mladi Hrvati	55	2,7455	1,23556	,16660	,988	69	,327
	Roditelji	16	2,3750	1,58640	,39660			
Pandurević	Mladi Hrvati	52	2,3462	1,13560	,15748	,775	64	,441
	Roditelji	14	2,0714	1,32806	,35494			
Kordić	Mladi Hrvati	59	2,7797	1,33994	,17445	1,023	73	,310
	Roditelji	16	2,3750	1,62788	,40697			

Tabela 73p. Najvažniji razlozi zbog kojih se raspala SFRJ? Uloga raznih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslovenske države

		Mladi Srbi	Roditelji
Nije spomenuto	N	260	231
	%	65,2	73,6
Spomenuto	N	139	83
	%	34,8	26,4
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 73p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
5,788	1	,016

Tabela 74p. U periodu od 1990. do 1991. godine, među političarima u BiH, ali i Jugoslaviji, vodila se rasprava o tome da li Socijalistička Republika BiH treba da ostane u krnjoj Jugoslaviji (sa Srbijom, Crnom Gorom, Makedonijom) ili da postane nezavisna država?

		Mladi Srbici	Roditelji
Ostanak u krnjoj Jugoslaviji sa Srbijom, Crnom Gorom, Makedonijom	N	290	267
	%	72,7	85,0
Nezavisnost BiH	N	49	15
	%	12,3	4,8
Nešto drugo	N	3	6
	%	0,8	1,9
Ne znam	N	53	22
	%	13,3	7,0
Ne želim da odgovorim	N	4	4
	%	1,0	1,3
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 74p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
23,019	4	,000

Tabela 75p. Skupština srpskog naroda BiH je 9. i 10. novembra 1991. godine, bez podrške bošnjačkih i hrvatskih političara i učešća Bošnjaka i Hrvata, provela referendum o ostanku srpskog naroda u SFR Jugoslaviji. Po Vašem mišljenju, da li su Srbi u BiH imali pravo na referendum?

		Mladi Srbi	Roditelji
Da, Srbi su imali su pravo na referendum bez obzira šta o tome mislili Bošnjaci i Hrvati	N %	180 45,1	177 56,4
Da, imali su pravo na referendum ali samo uz učešće svih građana BiH	N %	150 37,6	94 29,9
Ne, nisu imali pravo na referendum	N %	17 4,3	7 2,2
Ne znam	N %	45 11,3	26 8,3
Ne želim da odgovorim	N %	7 1,8	10 3,2
Total	N %	399 100,0	314 100,0

Tabela 75p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
12,706	4	,013

Tabela 76p. Kako bi se najbolje opisao karakter rata koji se desio od 1992. do 1995. godine u BiH?

		Mladi Srbi	Roditelji
Vjerski rat	N	29	31
	%	7,3	9,9
Agresija od strane Srbije na BiH	N	6	21
	%	1,5	6,7
Građanski rat između Srba, Hrvata i Bošnjaka	N	266	210
	%	66,7	66,9
Agresija od strane Hrvatske na BiH	N	10	5
	%	2,5	1,6
Sve ovo zajedno	N	44	27
	%	11,0	8,6
Nešto drugo	N	14	6
	%	3,5	1,9
Ne znam	N	21	8
	%	5,3	2,5
Ne želim da odgovorim	N	9	6
	%	2,3	1,9
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 76p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
20,511	7	,005

Tabela 77p. Koliko je tokom rata u BiH poginulo Bošnjaka ukupno, i civila i vojnika?

		Mladi Srbi	Roditelji
Manje od 5000	N	21	14
	%	5,3	4,5
Oko 35 000	N	49	46
	%	12,3	14,6
Oko 45 000	N	53	75
	%	13,3	23,9
Oko 65 000	N	73	44
	%	18,3	14,0
Oko 100 000	N	9	2
	%	2,3	0,6
Oko 150 000	N	0	3
	%	0,0	1,0
Ne znam	N	159	105
	%	39,8	33,4
Ne želim da odgovorim	N	35	25
	%	8,8	8,0
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 77p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
22,822	7	,002

Tabela 78p. Koliko je tokom rata u BiH poginulo Srba ukupno, i civila i vojnika?

		Mladi Srbi	Roditelji
Manje od 5000	N	5	8
	%	1,3	2,5
Oko 35 000	N	44	43
	%	11,0	13,7
Oko 45 000	N	77	82
	%	19,3	26,1
Oko 65 000	N	58	29
	%	14,5	9,2
Oko 100 000	N	15	4
	%	3,8	1,3
Oko 150 000	N	8	5
	%	2,0	1,6
Ne znam	N	156	114
	%	39,1	36,3
Ne želim da odgovorim	N	36	29
	%	9,0	9,2
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 78p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
14,455	7	,037

Tabela 79p. U avgustu 1992. godine u Foči je srušena Aladža džamija. Ko treba da odgovara za to? Komandanti koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje džamije

		Mladi Srbi	Roditelji
Nije spomenuto	N	200	178
	%	50,1	56,7
Spomenuto	N	199	136
	%	49,9	43,3
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 79p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
5,798	1	,016

Tabela 80p. Polovinom juna 1992. godine srušen je pravoslavni manastir Žitomislić. Ko treba da odgovara za to? Komandanti koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje manastira Žitomislić

		Mladi Srbi	Roditelji
Nije spomenuto	N	178	163
	%	44,6	51,9
Spomenuto	N	221	151
	%	55,4	48,1
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 80p.1 Hi kvadrat test

V	df	P
3,752	1	,031

Tabela 81p. Polovinom juna 1992. godine srušen je pravoslavni manastir Žitomislić. Ko treba da odgovara za to? Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u Herceg-Bosni

		Mladi Srbi	Roditelji
Nije spomenuto	N	367	269
	%	92,0	85,7
Spomenuto	N	32	45
	%	8,0	14,3
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 81p.1 Hi kvadrat test

V	df	P
7,265	1	,007

Tabela 82p. Početkom maja 1995. godine srušen je franjevački samostan Petrićevac u Banjaluci. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to? Komandanti koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje samostana na Petrićevcu

		Mladi Srbi	Roditelji
Nije spomenuto	N	198	194
	%	49,6	61,8
Spomenuto	N	201	120
	%	50,4	38,2
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 82p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
10,496	1	,001

Tabela 83p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu? Fikret Abdić

		Mladi Srbi	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	62	35
	%	15,5	11,1
Nije ratni zločinac	N	90	139
	%	22,6	44,3
Ne znam ko je on/a	N	135	58
	%	33,8	18,5
Ne želim da odgovorim	N	112	82
	%	28,1	26,1
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 83p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
43,850	3	,000

Tabela 84p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu? Naser Orić

		Mladi Srbi	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	182	177
	%	45,6	56,4
Nije ratni zločinac	N	6	3
	%	1,5	1,0
Ne znam ko je on/a	N	97	46
	%	24,3	14,6
Ne želim da odgovorim	N	114	88
	%	28,6	28,0
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 84p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
12,652	3	,005

Tabela 85p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu? Biljana Plavšić

		Mladi Srbi	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	25	27
	%	6,3	8,6
Nije ratni zločinac	N	155	168
	%	38,8	53,5
Ne znam ko je on/a	N	99	34
	%	24,8	10,8
Ne želim da odgovorim	N	120	85
	%	30,1	27,1
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 85p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
28,616	3	,000

Tabela 86p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu? Mate Boban

		Mladi Srbi	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	70	91
	%	17,5	29,0
Nije ratni zločinac	N	52	53
	%	13,0	16,9
Ne znam ko je on/a	N	154	86
	%	38,6	27,4
Ne želim da odgovorim	N	123	84
	%	30,8	26,8
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 86p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
19,507	3	,000

Tabela 87p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu? Ejup Ganić

		Mladi Srbi	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	86	100
	%	21,6	31,8
Nije ratni zločinac	N	46	54
	%	11,5	17,2
Ne znam ko je on/a	N	146	70
	%	36,6	22,3
Ne želim da odgovorim	N	121	90
	%	30,3	28,7
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 87p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
23,185	3	,000

Tabela 88p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu? Momčilo Krajišnik

		Mladi Srbi	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	27	35
	%	6,8	11,1
Nije ratni zločinac	N	140	145
	%	35,1	46,2
Ne znam ko je on/a	N	124	61
	%	31,1	19,4
Ne želim da odgovorim	N	108	73
	%	27,1	23,2
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 88p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
19,486	3	,000

Tabela 89p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu? Rasim Delić

		Mladi Srbi	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	92	113
	%	23,1	36,0
Nije ratni zločinac	N	49	45
	%	12,3	14,3
Ne znam ko je on/a	N	145	77
	%	36,3	24,5
Ne želim da odgovorim	N	113	79
	%	28,3	25,2
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 89p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
19,312	3	,000

Tabela 90p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu? Slobodan Praljak

		Mladi Srbi	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	62	68
	%	15,5	21,7
Nije ratni zločinac	N	73	77
	%	18,3	24,5
Ne znam ko je on/a	N	139	77
	%	34,8	24,5
Ne želim da odgovorim	N	125	92
	%	31,3	29,3
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 90p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
13,253	3	,004

Tabela 91p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Zdravko Tolimir

		Mladi Srbi	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	211	133
	%	52,9	42,4
Uglavnom nisam upoznat	N	74	49
	%	18,5	15,6
Uglavnom sam upoznat	N	53	83
	%	13,3	26,4
Veoma sam upoznat	N	28	22
	%	7,0	7,0
Ne želim da odgovorim	N	33	27
	%	8,3	8,6
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 91p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
20,868	4	,000

Tabela 92p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Biljana Plavšić

		Mladi Srbi	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	186	99
	%	46,6	31,5
Uglavnom nisam upoznat	N	51	41
	%	12,8	13,1
Uglavnom sam upoznat	N	92	97
	%	23,1	30,9
Veoma sam upoznat	N	44	55
	%	11,0	17,5
Ne želim da odgovorim	N	26	22
	%	6,5	7,0
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 92p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
19,476	4	,001

Tabela 93p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. *Momčilo Krajišnik*

		Mladi Srbi	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	187	103
	%	46,9	32,8
Uglavnom nisam upoznat	N	71	46
	%	17,8	14,6
Uglavnom sam upoznat	N	61	76
	%	15,3	24,2
Veoma sam upoznat	N	37	51
	%	9,3	16,2
Ne želim da odgovorim	N	43	38
	%	10,8	12,1
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 93p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
24,060	4	,000

Tabela 94p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Slobodan Milošević

		Mladi Srbi	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	124	67
	%	31,1	21,3
Uglavnom nisam upoznat	N	41	31
	%	10,3	9,9
Uglavnom sam upoznat	N	136	113
	%	34,1	36,0
Veoma sam upoznat	N	71	81
	%	17,8	25,8
Ne želim da odgovorim	N	27	22
	%	6,8	7,0
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 94p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
11,725	4	,020

Tabela 95p. Po vašem mišljenju, Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (tribunal u Hagu) je...?

		Mladi Srbi	Roditelji
Politički sud koji sudi po direktivama pojedinih zemalja	N	158	158
	%	39,6	50,3
Politički sud koji sudi samo pripadnicima moga naroda	N	69	70
	%	17,3	22,3
Sud koji je napravio neke greške u svom radu, ali je neophodan da bi se osudili ratni zločinci u BiH	N	61	45
	%	15,3	14,3
Objektivan i nepristrasan sud koji su formirale Ujedinjene nacije	N	34	19
	%	8,5	6,1
Nešto drugo	N	5	4
	%	1,3	1,3
Ne znam	N	51	10
	%	12,8	3,2
Ne želim da odgovorim	N	21	8
	%	5,3	2,5
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 95p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
30,463	6	,000

Tabela 96p. Po Vašem mišljenju, šta bi bilo najbolje za Bosnu i Hercegovinu u budućnosti?

		Mladi Srbi	Roditelji
Da ostane sve kao i do sada (2 entiteta, 10 kantona i Distrikt Brčko)	N	253	186
	%	63,4	59,2
Da hrvatski narod dobije svoj entitet i da imamo 3 entiteta i Distrikt Brčko	N	33	48
	%	8,3	15,3
Da se ukinu entiteti, kantoni i uspostave regioni	N	70	32
	%	17,5	10,2
Da imamo dva entiteta i Distrikt Brčko, a da se u Federaciji BiH ukinu kantoni	N	37	41
	%	9,3	13,1
Ne zna	N	6	7
	%	1,5	2,2
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 96p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
17,559	4	,002

Tabela 97p. Da li će Bosna i Hercegovina postojati za 5 godina?

		Mladi Srbi	Roditelji
Postojaće	N	297	183
	%	74,4	58,3
Nisam siguran	N	86	93
	%	21,6	29,6
Neće postojati	N	2	5
	%	0,5	1,6
Ne želim da odgovorim	N	14	33
	%	3,5	10,5
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 97p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
26,560	3	,000

Tabela 98p. Da li će Bosna i Hercegovina postojati za 10 godina?

		Mladi Srbi	Roditelji
Postojaće	N	247	153
	%	61,9	48,7
Nisam siguran	N	126	117
	%	31,6	37,3
Neće postojati	N	12	10
	%	3,0	3,2
Ne želim da odgovorim	N	14	34
	%	3,5	10,8
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 98p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
21,105	3	,000

Tabela 99p. Da li će Bosna i Hercegovina postojati za 20 godina?

		Mladi Srbi	Roditelji
Postojaće	N	151	92
	%	37,8	29,3
Nisam siguran	N	187	148
	%	46,9	47,1
Neće postojati	N	52	44
	%	13,0	14,0
Ne želim da odgovorim	N	9	30
	%	2,3	9,6
Total	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 99p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
21,005	3	,000

Tabela 100p. Da li će Bosna i Hercegovina postojati za 100 godina?

Postojaće		Mladi Srbijani	Roditelji
	N	31	27
Nisam siguran	%	7,8	8,6
	N	169	117
Neće postojati	%	42,4	37,3
	N	183	123
Ne želim da odgovorim	%	45,9	39,2
	N	16	47
Total	%	4,0	15,0
	N	399	314
	%	100,0	100,0

Tabela 100p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
27,000	3	,000

Tabela 101p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim političarima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u BiH?

		N	M	SD	SEM	t	df	p
Karadžić	Mladi Srbi	345	3,0348	1,15081	,06196	2,261	635	,024
	Roditelj	292	2,8185	1,26189	,07385			
Izetbegović	Mladi Srbi	339	1,8879	,89664	,04870	2,364	627	,018
	Roditelj	290	1,7172	,90904	,05338			
Tuđman	Mladi Srbi	330	2,1242	1,12164	,06174	2,248	620	,025
	Roditelj	292	1,9212	1,12636	,06592			
Milošević	Mladi Srbi	317	3,0568	1,06584	,05986	1,629	589	,104
	Roditelj	274	2,9015	1,25260	,07567			
Boban	Mladi Srbi	250	2,3520	,91622	,05795	2,904	486	,004
	Roditelj	238	2,1092	,93040	,06031			
Abdić	Mladi Srbi	248	2,4274	1,00745	,06397	-2,274	498	,023
	Roditelj	252	2,6429	1,10748	,06976			
Plavšić	Mladi Srbi	312	2,6859	,98741	,05590	-,595	599	,552
	Roditelj	289	2,7370	1,11806	,06577			

Tabela 102p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim oficirima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u Bosni i Hercegovini?

		N	M	SD	SEM	t	df	p
Mladić	Mladi Srbi	322	3,2205	1,27441	,07102			
	Roditelj	266	3,1880	1,39892	,08577	,295	586	,768
Orić	Mladi Srbi	291	1,9416	1,00001	,05862			
	Roditelj	263	1,7529	,98643	,06083	2,233	552	,026
Naletelić	Mladi Srbi	194	2,1392	,95289	,06841			
	Roditelj	193	1,8653	,98557	,07094	2,779	385	,006
Dudaković	Mladi Srbi	221	2,1946	1,09676	,07378			
	Roditelj	216	1,9815	1,16923	,07956	1,965	435	,050
Tolimir	Mladi Srbi	192	2,6042	1,12076	,08088			
	Roditelj	191	2,7801	1,31942	,09547	-1,407	381	,160
Praljak	Mladi Srbi	230	2,3435	,91055	,06004			
	Roditelj	208	2,1875	,91601	,06351	1,785	436	,075
Divjak	Mladi Srbi	201	2,5174	1,14059	,08045			
	Roditelj	204	2,0245	1,13363	,07937	4,362	403	,000
Pandurević	Mladi Srbi	247	2,9676	1,10751	,07047			
	Roditelj	232	3,0345	1,20195	,07891	-,634	477	,527
Kordić	Mladi Srbi	233	2,8670	1,33079	,08718			
	Roditelj	207	2,7536	1,41496	,09835	,865	438	,387

Tabela 103p. Najvažniji razlozi zbog kojih se raspala SFRJ? Ekonomска криза која је захватила SFRJ

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	553	106
	%	70,2	61,3
Spomenuto	N	235	67
	%	29,8	38,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 103p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
5,221	1	,022

Tabela 104p. Najvažniji razlozi zbog kojih se raspala SFRJ? „Drevna mržnja“ među jugoslovenskim narodima

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	577	148
	%	73,2	85,5
Spomenuto	N	211	25
	%	26,8	14,5
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 104p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
11,633	1	,001

Tabela 105p. Najvažniji razlozi zbog kojih se raspala SFRJ? Pojava nacionalizma

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	397	64
	%	50,4	37,0
Spomenuto	N	391	109
	%	49,6	63,0
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 105p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
10,185	1	,001

Tabela 106p. Najvažniji razlozi zbog kojih se raspala SFRJ? Kulturološke razlike među jugoslovenskim narodima

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	712	170
	%	90,4	98,3
Spomenuto	N	76	3
	%	9,6	1,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 106p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
11,766	1	,001

Tabela 107p. Najvažniji razlozi zbog kojih se raspala SFRJ? Promjene u međunarodnoj politici

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	604	143
	%	76,6	82,7
Spomenuto	N	184	30
	%	23,4	17,3
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 107p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
2,959	1	,050

Tabela 108p. Najvažniji razlozi zbog kojih se raspala SFRJ? Uloga raznih ličnosti u stvaranju i razaranju jugoslovenske države

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	517	138
	%	65,6	79,8
Spomenuto	N	271	35
	%	34,4	20,2
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 108p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
13,105	1	,000

Tabela 109p. Najvažniji razlozi zbog kojih se raspala SFRJ? Zato što je bila višenacionalna država

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	669	162
	%	84,9	93,6
Spomenuto	N	119	11
	%	15,1	6,4
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 109p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
9,270	1	,002

Tabela 110p. Skupština srpskog naroda BiH je 9. i 10. novembra 1991. godine, bez podrške bošnjačkih i hrvatskih političara i učešća Bošnjaka i Hrvata, provela referendum o ostanку srpskog naroda u SFR Jugoslaviji. Po Vašem mišljenju, da li su Srbi u BiH imali pravo na referendum?

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Da, Srbi su imali su pravo na referendum bez obzira na to šta o tome mislili Bošnjaci i Hrvati	N	52	5
	%	6,6	2,9
Da, imali su pravo na referendum ali samo uz učešće svih građana BiH	N	379	103
	%	48,1	59,5
Ne, nisu imali pravo na referendum	N	253	52
	%	32,1	30,1
Ne znam	N	90	10
	%	11,4	5,8
Ne želim da odgovorim	N	14	3
	%	1,8	1,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 110p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
11,519	4	,021

Tabela 111p. Na referendumu 29. februara i 1. marta 1992. godine na teritoriji BiH, ali bez podrške srpskih političara i učešća najvećeg broja Srba, donesena je odluka da BiH postane nezavisna država. Po Vašem mišljenju, da li su Bošnjaci i Hrvati u BiH imali pravo na referendum?

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Da, Srbi su imali su pravo na referendum bez obzira na to šta o tome mislili Bošnjaci i Hrvati	N	306	48
	%	38,8	27,7
Da, imali su pravo na referendum ali samo uz učešće svih građana BiH	N	348	100
	%	44,2	57,8
Ne, nisu imali pravo na referendum	N	59	18
	%	7,5	10,4
Ne znam	N	55	4
	%	7,0	2,3
Ne želim da odgovorim	N	20	3
	%	2,5	1,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 111p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
17,319	4	,002

Tabela 112p. Koliko je tokom rata u BiH poginulo Hrvata ukupno, i civila i vojnika?

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Manje od 5000	N	192	62
	%	24,4	35,8
Oko 35 000	N	171	24
	%	21,7	13,9
Oko 45 000	N	75	10
	%	9,5	5,8
Oko 65 000	N	42	5
	%	5,3	2,9
Oko 100 000	N	18	1
	%	2,3	0,6
Oko 150 000	N	6	3
	%	0,8	1,7
Ne znam	N	230	52
	%	29,2	30,1
Ne želim da odgovorim	N	54	16
	%	6,9	9,2
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 112p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
19,991	7	,006

Tabela 113p. Po Vašem mišljenju, da li u odbrambenom ratu vojnik može da počini ratni zločin?

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Da	N	299	94
	%	37,9	54,3
Ne	N	348	55
	%	44,2	31,8
Ne znam	N	112	13
	%	14,2	7,5
Ne želim da odgovorim	N	29	11
	%	3,7	6,4
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 113p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
21,835	3	,000

Tabela 114p. Sa U avgustu 1992. godine u Foči je srušena Aladža džamija. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to? Samo oni koji su učestvovali u rušenju džamije

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	527	138
	%	66,9	79,8
Spomenuto	N	261	35
	%	33,1	20,2
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 114p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
11,059	1	,001

Tabela 115p. U avgustu 1992. godine u Foči je srušena Aladža džamija. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to? Komandanti koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje džamije

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	247	105
	%	31,3	60,7
Spomenuto	N	541	68
	%	68,7	39,3
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 115p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
52,639	1	,000

Tabela 116p. U avgustu 1992. godine u Foči je srušena Aladža džamija. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to? Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u opštini Foča

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	525	102
	%	66,6	59,0
Spomenuto	N	263	71
	%	33,4	41,0
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 116p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
3,675	1	,055

Tabela 117p. Polovinom juna 1992. godine srušen je pravoslavni manastir Žitomislić. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to? Samo oni koji su učestvovali u rušenju manastira Žitomislić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	507	136
	%	64,3	78,6
Spomenuto	N	281	37
	%	35,7	21,4
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 117p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
13,052	1	,000

Tabela 118p. Polovinom juna 1992. godine srušen je pravoslavni manastir Žitomislić. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to? Komandanti koji su dozvolili ili nisu sprječili rušenje manastira Žitomislić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	285	106
	%	36,2	61,3
Spomenuto	N	503	67
	%	63,8	38,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 118p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
37,046	1	,000

Tabela 119p. Polovinom juna 1992. godine srušen je pravoslavni manastir Žitomislić. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to? Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u Herceg- Bosni

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	596	99
	%	75,6	57,2
Spomenuto	N	192	74
	%	24,4	42,8
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 119p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
24,016	1	,000

Tabela 120p. Početkom maja 1995. godine srušen je franjevački samostan Petrićevac u Banjaluci. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to? Samo oni koji su učestvovali u rušenju samostana na Petrićevcu

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	498	129
	%	63,2	74,6
Spomenuto	N	290	44
	%	36,8	25,4
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 120p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
8,085	1	,004

Tabela 121p. Početkom maja 1995. godine srušen je franjevački samostan Petrićevac u Banjaluci. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to? Komandanti koji su dozvolili ili nisu spriječili rušenje samostana na Petrićevcu

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	287	109
	%	36,4	63,0
Spomenuto	N	501	64
	%	63,6	37,0
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 121p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
41,382	1	,000

Tabela 122p. Početkom maja 1995. godine srušen je franjevački samostan Petrićevac u Banjaluci. Po Vašem mišljenju, ko treba da odgovara za to? Vojna i civilna vlast koja je u to vrijeme imala vlast u Republici Srpskoj

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Nije spomenuto	N	591	94
	%	75,0	54,3
Spomenuto	N	197	79
	%	25,0	45,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 122p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
29,591	1	,000

Tabela 123p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu?
Fikret Abdić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	381	126
	%	48,4	72,8
Nije ratni zločinac	N	147	19
	%	18,7	11,0
Ne znam ko je on/a	N	166	5
	%	21,1	2,9
Ne želim da odgovorim	N	94	23
	%	11,9	13,3
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 123p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
47,504	3	,000

Tabela 124p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu?
Naser Orić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	154	48
	%	19,5	27,7
Nije ratni zločinac	N	439	91
	%	55,7	52,6
Ne znam ko je on/a	N	89	8
	%	11,3	4,6
Ne želim da odgovorim	N	106	26
	%	13,5	15,0
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 124p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
11,299	3	,010

Tabela 125p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu?
Alija Izetbegović

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	76	29
	%	9,6	16,8
Nije ratni zločinac	N	581	117
	%	73,7	67,6
Ne znam ko je on/a	N	31	3
	%	3,9	1,7
Ne želim da odgovorim	N	100	24
	%	12,7	13,9
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 125p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
9,400	3	,024

Tabela 126p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu?
Biljana Plavšić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	407	138
	%	51,6	79,8
Nije ratni zločinac	N	47	8
	%	6,0	4,6
Ne znam ko je on/a	N	246	7
	%	31,2	4,0
Ne želim da odgovorim	N	88	20
	%	11,2	11,6
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 126p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
60,025	3	,000

Tabela 127p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu?
Mate Boban

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	340	118
	%	43,1	68,2
Nije ratni zločinac	N	37	4
	%	4,7	2,3
Ne znam ko je on/a	N	310	24
	%	39,3	13,9
Ne želim da odgovorim	N	101	27
	%	12,8	15,6
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 127p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
47,884	3	,000

Tabela 128p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu?
Ejup Ganić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	93	33
	%	11,8	19,1
Nije ratni zločinac	N	330	100
	%	41,9	57,8
Ne znam ko je on/a	N	254	14
	%	32,2	8,1
Ne želim da odgovorim	N	111	26
	%	14,1	15,0
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 128p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
43,497	3	,000

Tabela 129p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu?
Momčilo Krajišnik

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	384	128
	%	48,7	74,0
Nije ratni zločinac	N	43	7
	%	5,5	4,0
Ne znam ko je on/a	N	262	15
	%	33,2	8,7
Ne želim da odgovorim	N	99	23
	%	12,6	13,3
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 130p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
47,318	3	,000

Tabela 131p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu?
Rasim Delić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	124	38
	%	15,7	22,0
Nije ratni zločinac	N	294	95
	%	37,3	54,9
Ne znam ko je on/a	N	281	19
	%	35,7	11,0
Ne želim da odgovorim	N	89	21
	%	11,3	12,1
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 131p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
41,886	3	,000

Tabela 132p. Da li su osobe čija imena čemo Vam sada pročitati ratni zločinci ili nisu?
Slobodan Praljak

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Jeste ratni zločinac	N	428	124
	%	54,3	71,7
Nije ratni zločinac	N	30	4
	%	3,8	2,3
Ne znam ko je on/a	N	243	24
	%	30,8	13,9
Ne želim da odgovorim	N	87	21
	%	11,0	12,1
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 132p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
23,187	3	,000

Tabela 133p. Da li ste pratili neka suđenja u haškom tribunalu koja se tiču ratnih zločina na prostorima bivše Jugoslavije?

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Da	N	375	80
	%	47,6	46,2
I jesam i nisam	N	239	58
	%	30,3	33,5
Ne	N	142	21
	%	18,0	12,1
Ne želim da odgovorim	N	32	14
	%	4,1	8,1
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 133p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
8,233	3	,041

Tabela 134p. Da li ste pratili neka suđenja u domaćim sudovima koja se tiču ratnih zločina na prostorima bivše Jugoslavije?

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Da	N	131	41
	%	16,6	23,7
I jesam i nisam	N	525	88
	%	66,6	50,9
Ne	N	80	20
	%	10,2	11,6
Ne želim da odgovorim	N	52	24
	%	6,6	13,9
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 134p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
19,250	3	,000

Tabela 135p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Zdravko Tolimir

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	388	48
	%	49,2	27,7
Uglavnom nisam upoznat	N	185	40
	%	23,5	23,1
Uglavnom sam upoznat	N	114	66
	%	14,5	38,2
Veoma sam upoznat	N	48	14
	%	6,1	8,1
Ne želim da odgovorim	N	53	5
	%	6,7	2,9
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 135p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
61,270	4	,000

Tabela 136. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Naser Orić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	163	12
	%	20,7	6,9
Uglavnom nisam upoznat	N	137	27
	%	17,4	15,6
Uglavnom sam upoznat	N	280	96
	%	35,5	55,5
Veoma sam upoznat	N	168	33
	%	21,3	19,1
Ne želim da odgovorim	N	40	5
	%	5,1	2,9
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 136p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
31,220	4	,000

Tabela 137p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Radovan Karadžić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	90	11
	%	11,4	6,4
Uglavnom nisam upoznat	N	73	15
	%	9,3	8,7
Uglavnom sam upoznat	N	284	95
	%	36,0	54,9
Veoma sam upoznat	N	302	49
	%	38,3	28,3
Ne želim da odgovorim	N	39	3
	%	4,9	1,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 137p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
23,566	4	,000

Tabela 138p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Dario Kordić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	368	40
	%	46,7	23,1
Uglavnom nisam upoznat	N	180	27
	%	22,8	15,6
Uglavnom sam upoznat	N	122	70
	%	15,5	40,5
Veoma sam upoznat	N	69	33
	%	8,8	19,1
Ne želim da odgovorim	N	49	3
	%	6,2	1,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 138p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
85,833	4	,000

Tabela 139p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Mladen Naletelić Naletelić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	384	42
	%	48,7	24,3
Uglavnom nisam upoznat	N	179	31
	%	22,7	17,9
Uglavnom sam upoznat	N	106	69
	%	13,5	39,9
Veoma sam upoznat	N	68	28
	%	8,6	16,2
Ne želim da odgovorim	N	51	3
	%	6,5	1,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 139p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
88,830	4	,000

Tabela 140p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Biljana Plavšić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	309	18
	%	39,2	10,4
Uglavnom nisam upoznat	N	164	28
	%	20,8	16,2
Uglavnom sam upoznat	N	166	84
	%	21,1	48,6
Veoma sam upoznat	N	101	40
	%	12,8	23,1
Ne želim da odgovorim	N	48	3
	%	6,1	1,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 140p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
92,665	0	,000

Tabela 141p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Vojislav Šešelj

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	177	15
	%	22,5	8,7
Uglavnom nisam upoznat	N	114	17
	%	14,5	9,8
Uglavnom sam upoznat	N	247	92
	%	31,3	53,2
Veoma sam upoznat	N	208	46
	%	26,4	26,6
Ne želim da odgovorim	N	42	3
	%	5,3	1,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 141p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
38,836	4	,000

Tabela 142p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Ratko Mladić

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	104	14
	%	13,2	8,1
Uglavnom nisam upoznat	N	74	15
	%	9,4	8,7
Uglavnom sam upoznat	N	269	89
	%	34,1	51,4
Veoma sam upoznat	N	302	52
	%	38,3	30,1
Ne želim da odgovorim	N	39	3
	%	4,9	1,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 142p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
20,485	4	,000

Tabela 143p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Vinko Martinović Štela

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	382	43
	%	48,5	24,9
Uglavnom nisam upoznat	N	177	32
	%	22,5	18,5
Uglavnom sam upoznat	N	121	70
	%	15,4	40,5
Veoma sam upoznat	N	62	25
	%	7,9	14,5
Ne želim da odgovorim	N	46	3
	%	5,8	1,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 143p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
75,390	4	,000

Tabela 144p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Momčilo Krajišnik

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	322	26
	%	40,9	15,0
Uglavnom nisam upoznat	N	168	25
	%	21,3	14,5
Uglavnom sam upoznat	N	158	78
	%	20,1	45,1
Veoma sam upoznat	N	95	41
	%	12,1	23,7
Ne želim da odgovorim	N	45	3
	%	5,7	1,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 144p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
83,764	4	,000

Tabela 145p. Pred Međunarodnim sudom za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (haški tribunal) sudilo se nekim ljudima. Molimo Vas da nam kažete koliko ste upoznati sa sadržajem tih presuda. Slobodan Milošević

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Uopšte nisam upoznat	N	175	16
	%	22,2	9,2
Uglavnom nisam upoznat	N	123	12
	%	15,6	6,9
Uglavnom sam upoznat	N	230	94
	%	29,2	54,3
Veoma sam upoznat	N	215	48
	%	27,3	27,7
Ne želim da odgovorim	N	45	3
	%	5,7	1,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 145p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
50,693	4	,000

Tabela 146p. Po Vašem mišljenju, Međunarodni sud za ratne zločine počinjene na području bivše Jugoslavije (tribunal u Hagu) je...?

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Politički sud koji sudi po direktivama pojedinih zemalja	N	86	51
	%	10,9	29,5
Politički sud koji sudi samo pripadnicima moga naroda	N	14	1
	%	1,8	0,6
Sud koji je napravio neke greške u svom radu, ali neophodan da bi se osudili ratni zločinci u BiH	N	224	54
	%	28,4	31,2
Objektivan i nepristrasan sud koji su formirale Ujedinjene nacije	N	235	30
	%	29,8	17,3
Nešto drugo	N	9	1
	%	1,1	0,6
Ne znam	N	155	21
	%	19,7	12,1
Ne želim da odgovorim	N	65	15
	%	8,2	8,7
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 146p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
48,858	6	,000

Tabela 147p. Po Vašem mišljenju, šta bi bilo najbolje za Bosnu i Hercegovinu u budućnosti?

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Da ostane sve kao i do sada (2 entiteta, 10 kantona i Distrikt Brčko)	N	175	60
	%	22,2	34,7
Da hrvatski narod dobije svoj entitet i da imamo 3 entiteta i Distrikt Brčko	N	33	0
	%	4,2	0,0
Da se ukinu entiteti, kantoni i uspostave regioni	N	502	102
	%	63,7	59,0
Da imamo dva entiteta i Distrikt Brčko, a da se u Federaciji BiH ukinu kantoni	N	58	9
	%	7,4	5,2
Ne zna	N	20	2
	%	2,5	1,2
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 147p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
18,911	4	,001

Tabela 148p. Da li će Bosna i Hercegovina postojati za 20 godina?

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Postojaće	N	535	128
	%	67,9	74,0
Nisam siguran	N	150	17
	%	19,0	9,8
Neće postojati	N	20	2
	%	2,5	1,2
Ne želim da odgovorim	N	83	26
	%	10,5	15,0
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 148p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
11,398	3	,010

Tabela 149p. Da li će Bosna i Hercegovina postojati za 100 godina?

		Mladi Bošnjaci	Roditelji
Postojaće	N	474	139
	%	60,2	80,3
Nisam siguran	N	196	20
	%	24,9	11,6
Neće postojati	N	76	6
	%	9,6	3,5
Ne želim da odgovorim	N	42	8
	%	5,3	4,6
Total	N	788	173
	%	100,0	100,0

Tabela 149p.1 Hi kvadrat test

V	df	p
26,732	3	,000

Tabela 150p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim političarima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u BiH?

		N	M	SD	SEM	t	df	p
Karadžić	Mladi Bošnjaci	739	1,2639	,61325	,02256	2,456	898	,014
	Roditelji	161	1,1366	,50617	,03989			
Izetbegović	Mladi Bošnjaci	741	3,7908	1,25342	,04605	4,726	900	,000
	Roditelji	161	3,2671	1,36820	,10783			
Tuđman	Mladi Bošnjaci	677	1,8730	,94921	,03648	4,747	836	,000
	Roditelji	161	1,4907	,77555	,06112			
Milošević	Mladi Bošnjaci	693	1,4416	,74772	,02840	4,318	850	,000
	Roditelji	159	1,1698	,55356	,04390			
Boban	Mladi Bošnjaci	544	1,6489	,86250	,03698	5,156	694	,000
	Roditelji	152	1,2632	,61694	,05004			
Abdić	Mladi Bošnjaci	626	1,9489	1,18143	,04722	5,606	786	,000
	Roditelji	162	1,3951	,84411	,06632			
Plavšić	Mladi Bošnjaci	571	1,5832	,87939	,03680	3,074	728	,002
	Roditelji	159	1,3522	,66693	,05289			

Tabela 151p. Kakvo mišljenje imate o srpskim, hrvatskim i bošnjačkim oficirima koji su se nalazili na važnim mjestima i donosili važne odluke tokom rata 90-ih godina u Bosni i Hercegovini?

		N	M	SD	SEM	t	df	p
Mladić	Mladi Bošnjaci	713	1,2244	,56848	,02129	2,032	863	,042
	Roditelji	152	1,1250	,43540	,03532			
Orić	Mladi Bošnjaci	685	3,4307	1,41419	,05403	,301	831	,763
	Roditelji	148	3,3919	1,45048	,11923			
Naletelić	Mladi Bošnjaci	465	1,7075	,93567	,04339	3,863	599	,000
	Roditelji	136	1,3676	,77754	,06667			
Dudaković	Mladi Bošnjaci	633	3,7172	1,43000	,05684	-1,746	777	,081
	Roditelji	146	3,9452	1,38853	,11492			
Tolimir	Mladi Bošnjaci	449	1,6704	,93924	,04433	2,632	570	,009
	Roditelji	123	1,4228	,86847	,07831			
Praljak	Mladi Bošnjaci	555	1,5495	,87627	,03720	2,597	690	,010
	Roditelji	137	1,3358	,80693	,06894			
Divjak	Mladi Bošnjaci	551	3,1416	1,57189	,06696	-4,823	688	,000
	Roditelji	139	3,8561	1,51591	,12858			
Pandurević	Mladi Bošnjaci	439	1,7608	1,02913	,04912	2,718	551	,007
	Roditelji	114	1,4737	,90437	,08470			
Kordić	Mladi Bošnjaci	471	1,6667	,97486	,04492	3,568	603	,000
	Roditelji	134	1,3433	,72656	,06277			

CIP